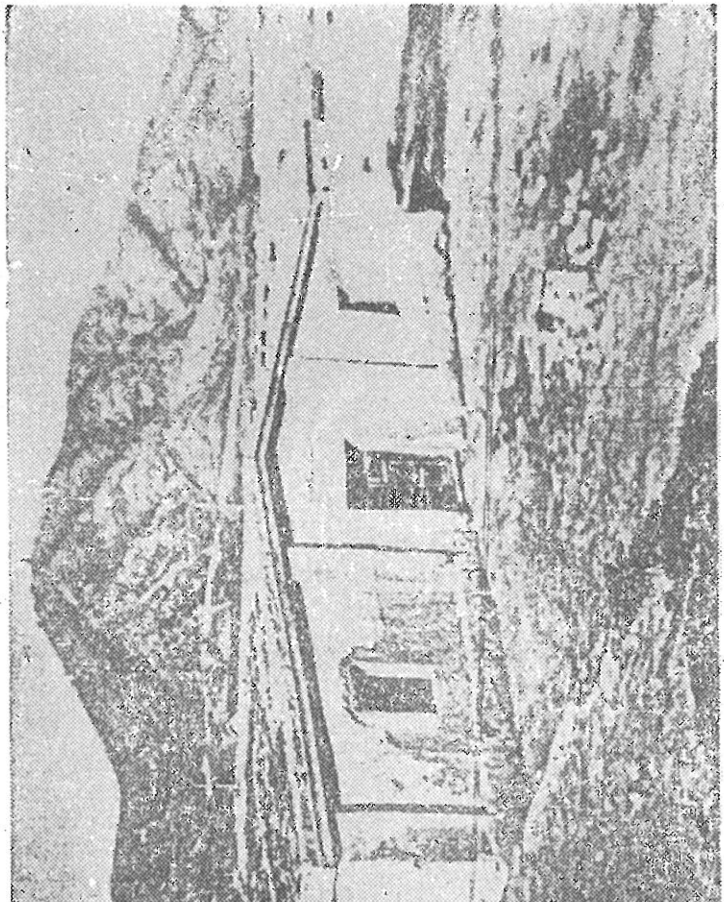

3 ۋىلايەت ھۆكۈمىتى قارىمىقىدىكى يۈلتۈز

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسى

مۇندەرىجە

بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قىس-
قىچە تارىخى .... يى باۋرۇي، ۋاڭ يىپىڭ 1
چاقىلىقتا مائارىپنىڭ پەيدابولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى
.... سۇلايمان ئابدۇرېھىم 32
بۈگۈرنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازار ئەھۋالى
.... ئوسمان روزى 49
كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەر ....
ئابلاسايىت، باۋۇدۇن چوڭ 54
يەنە تارىم ۋادىسىدىكى قارا قوشۇنلۇقلار توغرىسىدا ......
.... سۇلايمان ئابدۇرېھىم 58
خان يىلى ۋە ئۆتەك .... ئوسمان روزى 70
ئابلىز ھوشۇر — «چىڭگىزخان» نىڭ قىسقىچە تەر-
جىمىھالى .... ئابلىمىت مەخسۇم 74
چەرچەننىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى قىس-
قىچە ئەھۋالى ۋە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئازادلىق-
قىچە ئۆتكەن ئامبال ياكى شەنجاڭلار...... غوپۇر ئېزىز 79
ئۆتمۈشتىكى بۈگۈر ھاكىمىيىتى توغرىسىدا ....
.... ئەمەت ئىبراھىم، سۇلايمان بارات 102
ياقۇپ بەگ كورلىدا .... مەخمۇتجان ئاسىم 106
ئازادلىق ھارپىسىدا لوپنۇردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر

ھەققىدە ئەسلىمە .... غوپۇر ياقۇپ 107

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايىنبۇلاق رايونىدىكى پائالىيەتلىرىدىن پارچىلار......... تيەن دوجۇ .... موللاخۇن روزى تەرجىمىسى 123

قاراشەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ 18 - ئەسىردىكى ئەھۋالى... ياسىن ھەسەن، ئابدۇۋەلى 135

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى لوپنۇر خەلقى...غۇلامىدىن ئەيسا... 148

تاغ مازىرىدىكى تونۇشتۇرۇش...... مۇتەللىپ تۇردى......174

چاقىلىق دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى،قاراشەھەر ۋالىيسى ياقۇببەگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى .... ئابدۇۋەلى روزى 182

مەرىپەتپەرۋەر زات مۇساشاكىرۇف توغرىسىدا .... ئابلا سايىت، باۋۇدۇن چوك 211

زوندۇن ئىسلاموپنى ئەسلەيمىز .... ئىبراھىم سەيدۇللا، سۇلايمان ئابدۇرېھىم 216

گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن ھال سوراش مەسىلىسى ھەققىدە ئىزاھات: .... غۇلامىدىن ئەيسا 224

بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسقىچە تارىخى

يى باۋرۇي   ۋاڭ يىپىڭ

بىرىنچى. ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوزيەر ئېچىشنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشى

ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوزيەر ئېچىش — بەلگىلەنگەن شە-تات بويىچە ئادەم كۈچى تەشكىللەپ ئوخشاش بولمىغان كۆلەمدە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئىبارەت. بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش چۇنچيۇ دەۋرىدە پەيدا بولغان. جى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى گۇەن جۇڭ «ئەسكەرلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى» نى ئەڭ دەسلەپتە تەشەببۇس قىلغان. چىڭ شىخۇاڭ تەپرىقچىـــى 6 بەگلىكنى يوقىتىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن «رۇڭلار بىلەن تىڭلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىغا سۈرگۈن قىلىنغان مەھبۇسلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، جاۋ، جى، چۇ، ۋەي قاتارلىق بەگلىكلەردىكى مەھبۇسلارنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خېتاۋنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىتىكى شاڭجۈن، گۇيلىن، نەنخەي قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە 7 قېتىم كۆچۈرۈپ، بوزيەر ئاچقۇزۇپ ۋە چېگرانى ساقلاتقۇزۇپ، ئۇزۇق - تۈلۈك بازىسى قۇرغان. بۇ يەرلەردىكى ھەر-

بىي تېرىقچىلىق مەيدانلىرى، ئەمەلىيەتتە ھەربىي ئىدارە قى-
لىشتىكى مەھبۇسلار تېرىقچىلىقى ئىدى. جۇ فۇيەن بۇ خىل
چارىنى «جۇڭگونى روناق تاپقۇزۇپ، خولارنى يوقىتىشنىڭ
تۈپ چارىسى» دەپ تەرىپلىگەنىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاق-
لىق سىياسەتچىسى چياۋسۇ قانۇنچىلارنىڭ تېرىقچىلىق جېڭى
سىياسىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا يۇقرالارنى چېگرا رايونلارغا
كۆچۈرۈپ ۋە ماكانلاشتۇرۇپ، شەھەر ۋە قەلئەلەرنى قۇرۇپ،
دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئەسكە-
رىي تەلىم - تەربىيىنى كۈچەيتىشنىڭ بىر يۈرۈش تەدبىرلىرى-
نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەربىي تېرىقچىلىقنىڭ نەزەرىيە ئاساسى-
نى ياراتقانىدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئىچكى موڭغۇل، خېتاۋ
رايونىدا يۇقرالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى يولغا قويغاندىن
باشقا، ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان 600 مىڭ ھەربىي
ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر خېشى كارىدورى ئەتىراپىدىكى جايلاردا
بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىسمى - جىسمىغا
لايىق بولغان ھەربىي تېرىقچىلىق تۇنجى قېتىم يولغا قويۇلغا-
نىدى. كېيىن بۇ ئۇسۇل شىنجاڭنىڭ شۆەنلىي (ئۈيسۈننىڭ شى-
مالىدىكى بىر جاي)، چۈيلى (بۈگۈنكى كورلا رايونى) ۋە بۈ-
گۈر رايونلىرىغا كېڭەيتىلدى. بۇ خىل ھەربىي تېرىقچىلىق
بىلەن يۇقرالارنىڭ تېرىقچىلىقىنى تەڭ يولغا قويۇش ئۇسۇلى-
نى ساۋساۋ «چېرىكلەرنى كۈچەيتىپ، ئوزۇق - تۈلۈكنى غەم-
لەشنىڭ ياخشى ئۇسۇلى» دەپ تەرىپلەپ، ئۆزىنىڭ تىزگىنلى-
شىدىكى ئايماق، ۋىلايەتلەردە بۇ ئۇسۇلنى ئومۇمىيۈزلۈك
يولغا قويدى. غەربىي جىن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بوزيەر

ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەنىدى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پۇقرالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەنىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ھەربىي ئىشلار بىلەن دېھقانچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن» مەھكىمە تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەسكەرلەرنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشى ۋە پۇقرالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشى دۆلەتنىڭ ھەممىلا جايىدا ئومۇملاشتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا جۇ يۈەنجاڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئەسكىرى كۈچنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، ئوزۇق - تۈلۈكنى تولۇقلاپ، دۆلەتنىڭ خاتىرجەملىكىنى قوغدايدىغان تۈپ سىياسەت قىلدى. كېيىن يەنە «ئېچىش» نىزامىنى تۈزۈپ، سودىگەرلەرنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى يولغا قويدى. چىڭ سۇلالىسى پۇقرالارنى چېگرا رايونىدا بوزيەر ئېچىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇپ، يېڭى ئېچىلغان يەردىن 10 يىلغىچە باج - ياراق ئالماسلىقنى قارار قىلدى، كۆچۈش ۋە ئېچىش راسخوتى تارقاتتى، بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنى قەرز بەردى. شۇنجىژىنىڭ 18 - يىلىدىن چيەنلوڭنىڭ 31 - يىلىغىچە بولغان 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە دۆلەت بويىچە 200 مىليون مودىن كۆپرەك بوزيەر ئېچىلدى. بۇ چېگرا رايونىنى ئېچىش ۋە ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە تۇغلۇقلار تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلدى. يەرلەر ۋە مەھسۇلاتلار 8 تۇغلۇق ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى، لېكىن بۇ يەرلەرنى سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ئەسكەرلەر ۋە ئوتاقچىلار

ئۇلارغا ۋەكالىتەن تېرىيتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە ھەربىي تېرىقچى-
لىقنىڭ باشقىچە بىر خىل شەكلى ئىدى. ئىلىدا يولغا قويۇلغان
دېھقانلار (خۇرجالار) تېرىقچىلىقى، ئەمەلىيەتتە سودىگەرلەر تې-
رىقچىلىقى ئىدى. بۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سودىگەرلەر
تېرىقچىلىقىدىن ئازراقلا پەرقلىنەتتى.

يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، بوزيەر ئۆزلەشتۈ-
رۈشنىڭ شەكلى تارىختا ھەر خىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئو-
مۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ھەربىي تېرىقچىلىق (جۈملىدىن تۇغ-
لۇقلار تېرىقچىلىقى)، پۇقرالار تېرىقچىلىقى (جۈملىدىن ئۇي-
غۇرلار تېرىقچىلىقى)، سودىگەرلەر تېرىقچىلىقى ۋە مەھبۇسلار
تېرىقچىلىقىدىن ئىبارەت 4 خىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان.
ئەڭ بۇرۇن چىن دەۋرىدە ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى
مەھبۇسلار تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلغان. ئۇندىن قالسا خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىي تېرىقچىلىق ۋە پۇقرالار تېرىقچى-
لىقى يولغا قويۇلغان. ئەڭ ئاخىرىدا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
سودىگەرلەر تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلدى. بايىنغولىن رايونىدا
ئېلىپ بېرىلغان بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ھەربىيلەرنىڭ بوزيەر
ئۆزلەشتۈرۈشىدىن باشلانغان.

ئىككىنچى. بايىنغولىن رايونىنىڭ تارىختىن بۇيانقى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

بايىنغولىن ئوبلاستىدا 8 ناھىيە، بىر شەھەر (قاراشەھەر،
خېجىڭ، خوشۇت، باغراش، بۈگۈر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەر-

چەن ناھىيىلىرى ۋە كورلا شەھىرى) قارايدۇ. يەر - زېمىنى كەڭبەر رايون. خەن سۇلالىسى غەربىي رايوننى باشقۇرغاندا بايىنغولىن رايونىدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش سىياسىتىنى نۇقتىلىق يولغا قويغان. چۆيلى (بۈگۈنكى كورلا رايونى)، ئورۇمتاي (بۈگۈر) شىنجاڭدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بۆشۈكى بولغان.

غەربىي خەن سۇلالىسى جىياڭ چيەننى غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئات سودىسىدا پەرغانە دۆلىتى (بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ۋادىسى) بىلەن ماجرالىشىپ قالغاندا، مىلادىدىن ئاۋالقى 104 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ تەيچۇ تۇنجى يىلى)، خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنى ئېرشى سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەپ، قوشۇن بىلەن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. يولغا ئېلىپ ماڭغان ئوزۇق - تۈلۈك يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى بۇ قوشۇن «كۈچى يەتكەنلەر چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئوزۇقلانغان، ئاجىزلار ئاچلىقتىن يول ئۈستىدە مىڭلاپ ئۆلگەن» تىراگېدىيىلىك ئاقىۋەتكە قېلىپ مەغلۇپ بولدى. يەنە تەيچۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 102 - يىلى) پەرغانىگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلدى. 60 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ئوزۇق - تۈلۈك قورال - جابدۇق توشۇش ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا 100 مىڭ كالا، 30 مىڭ ئات، ئېشەك، بىر قانچە 10 مىڭ تۆگە قاتارلىقلارنى ئالۋاڭغا تۇتتى. ترانسپورت كۈچىنىڭ مۇشۇنداق زور بولۇشى پۈتۈن خاندانلىقنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. «ئەسكەرلەر دۆلەتنىڭ ياردىمىگە تايانماي، ئۆزىنى - ئۆزى تەمىنلەش» نى

ئەشقا ئاشۇرۇش، ھەمدە ئۇيان - بۇيان ئۆتكەن ئەلچىلەر ۋە چوڭ تىپتىكى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ تاماق ۋە ياتاق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى غەربىي رايوندا ھەربىي تېرىقچىلىقنى تۈنجى قېتىم يولغا قويدى. «خەننامە، غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە بۇ ئەھۋال تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

ئېرشى سانغۇنى پەرغانىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەر قورقۇپ، خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىمۇ غەربىي رايونغا كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دۇڭخۇاڭنىڭ غەربىدىن لوپنۇرغىچە مۇئەككەم قورۇلار قۇرۇلدى. بۈگۈر، چۈيلىدا بىر قانچە يۈزدىن بوزيەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلۇپ، بۇلارنى ئەلچى چېرىكچى باشقۇردى. چەت دۆلەتلەرگە ئەلچىلىككە ماڭغانلارنىڭ ياتاق ۋە تاماقلىنى تەمىنلىدى. بۇ چاغدا ئېچىلغان بوزيەر كۆلىمى 500 مىڭ موغا يەتكەنىدى.

جىڭخې يىللىرى، ئاشلىق دوۋېيسى (تۇتۇق بېگى) ساڭ خۇڭلياڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، چېگرا مۇداپىئە مۇئەسسەلىرىنى كۆپەيتىش، 3 نەپەر چېرىكچى ئامبال (شاۋۋې) ئەۋەتىش، سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ بېرىش ۋە بۈگۈر، كورلا رايونىدا بوز يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. پادىشاھ خەن ۋۇدى 32 يىلغىچە داۋاملاشقان سىرتقا قارىتىلغان ئۇرۇش تۈپەيلىدىن دۆلەت خەزىنىسىنىڭ

قۇرۇپ كېتىپ پۇقرالارنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنىڭ كۆپىيىپ كەتكەنلىكىنى، بۇ ۋاقىتتىكى دۆلەت تۈپ سىياسىتى-نىڭ ئەسكەرلەر ۋە پۇقرالارنى ئارام ئالدۇرۇش ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ساك خۇڭلىياڭنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلى-دى، ھەمدە «بۇگۇر جىنايىتى» ھەققىدە خان يارلىقى چۈشۈ-رۈپ، شىمالدا ھونلارغا زەربە بېرىش، پەرغانىغا ھۇجۇم قى-لىش ۋە كورلا رايونى، بۇگۇرلەردە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قا-تارلىقلارغا ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتتى. بۇ پوزىتسىيە قارا چاپلاش ۋە تۇنجۇقتۇرۇۋېتىش يۈرىقىغا ئىگە بولغاچقا، بوز-يەر ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمىنى كېڭەيتىش تەكلىپى ئەمەلگە ئاشى-مىدى. خەن جاۋدى يىللىرى، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي رايوندىكى «شەھەر بەگلىكلىرى» ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كې-لىش كۆپىيىپ، مۇناسىۋەت يېقىنلاشتى. يۈەنخېڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 77 - يىلى) ساك خۇڭلىياڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ئۇزۇن تەتى شاھزادىسى لەيدەننى چېرىك-چى ئامبال (شياۋۋېي) قىلىپ تەيىنلەپ، بۇگۇردە بوز يەر ئاچقۇزدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دائىرىسىدە كورلا رايونىمۇ بار ئىدى. شۇ چاغدا كورلا رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لوپنۇر، بوستان (بۈگۈنكى چوقۇي يېزىسى)، كىنگىت (قارا شە-ھەر) قاتارلىق دۆلەتلەر ھونلارنىڭ مالاي تۇتۇق بېگى باتىس-قاننىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى. لەيدەن بوز يەر ئېچىش رايو - نىنى غەربكە يۆتكىدى. بۇ كۇچا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، لەيدەن ئۆلتۈرۈلۈپ، پىلاننى ئىشقا ئاشۇرالمىدى. شۇ يىلى خەن جاۋدى يىشامشان (بۈگۈنكى چاقىلىق) پادىشاھى

ۋى تۈجىنىڭ تەلپىنگە بىنائەن بىرسىمانى 40 ئەسكەرنى مىران-
دا (بۈگۈنكى چاقىلىقتىكى توبۇت قەلئەسى) بوز يەر ئېچىشقا
ئەۋەتتى. ھازىر بۇ قەدىمقى قەلئە ئەتراپىدا شۇ چاغلاردىكى
بوز يەرلەرنىڭ مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان كونا ئىزلىرىنى كۆر-
گىلى بولىدۇ. بۇ قەدىمقى قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا كەڭلى-
كى 10 — 20 مېتىر، ئۇزۇنلىقى 34 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۆس-
تەڭ بار. بۇ ئۆستەڭگە مىران دەرياسىدىن سۇ باشلانغان. ئۆس-
تەڭ لېنىيىسىدە 7 تارماق ئۆستەڭ بار، قوش يۆنىلىشلىك سۇ-
غۇرۇش، مەركەزلەشتۈرۈپ سۇ بۆلۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ
سۇغۇرۇش رايونىدا 45000 مودىن كۆپرەك يەر بار. ئېرىق-
ئۆستەڭ تورلىرىنىڭ مۇكەممەل بولۇشى، سۇ باشلىمىنى تىزگىن-
لەشنىڭ ئەتراپلىق بولۇشى، تا بۈگۈنگىچە بايقالغان قەدىمقى
سۇغۇرۇش رايونلىرىدا ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. مۇشۇنداق
چوڭ كۆلەمدىكى قۇرۇلۇشنى 40 نەچچە ئەمەلدار ۋە ئەسكەر
ئورۇنداپ كېتەلمەيدۇ، بۇ قۇرۇلۇشقا پىشامشان دۆلىتى ياردەم
بەرگەن. كېيىنكى مەزگىللەردە كىروراندا بوز يەر ئاچقان سۇ-
مەي كۈچ تەشكىللەپ چەرچەن دەرياسىنى توساشتىن ئىبارەت
چوڭ تىپتىكى سۇ ئىنشائاتىنى ئېلىپ بارغان.

«سۇ چىلىق دەستۇرى ئىزاھى، دەريالار پارچىسى» دا:
«دۇڭخۇ ئاڭدىكى سۇمەي، جېۋ چۇەن، دۇڭخۇ ئاڭدىن مىڭ نەپەر
ئەسكەرنى بوزيەر ئېچىشقا يۆتكەپ بېرىپ، چېدىر ئۆيلەرنى تى-
كىپ، پىشامشان، كىنگىت، كۈسەن دۆلەتلىرىنىڭ ھەر بىرسىدىن
مىڭدىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ چەرچەن دەرياسىنى توسىدى.
دەريانىڭ سۈيى شاۋقۇنلۇق ئېقىپ، بەزىدە ياسىغان توسمىنى

ئېلىپ كەتتى...... 3 كۈن قاتتىق ئىشلەپ، دەريانى ئاخىر تو-
سىدى، دەريا سۈيى ئارقىغا قايتىپ، ئەتراپتىكى مۇنبەت تۈپ-
راقلار سۇغۇرۇلدى. خولار بۇ ئىشنى كارامەت ئىش دەپ ماخ-
تاشتى. يەرلەر 3 يىل تېرىلىپ، تاغار - تاغارلاپ ئاشلىق ئې-
لىندى » دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن شۇ چاغلاردىكى كىروران،
چاقىلىق، چەرچەن رايونلىرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ
گۈللەنگەن دەۋرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

مىلادىدىن ئاۋالقى 68 - يىلى، قاڭقىل (بۈگۈنكى تۇر-
پان) پادىشاھى هونلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەن سۇلا-
لىسىنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. خەن سۇلالىسى سىلاك (مۇئا-
ۋىن نازىر) جىڭ جى، شياۋ ۋېي (چېرىكچى) سىماشىنى
مەھبۇسلارنى باشلاپ بېرىپ كورلىدا بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق
توپلاشقا ئەۋەتتى. كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن، جىڭ جى بوز يەر
ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى ئاساسىي كۈچ قىلىپ، « شەھەر بەگ-
لىكلىرى » دىن 10 مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەر توپلاپ قاڭقىلنىڭ
جاۋ خې (يارغۇل) شەھىرىگە هۇجۇم قىلدى. ئوزۇق - تۈ-
لۈك تۈگەپ، ئەسكەرلەر كۆپ قىرىلىپ كەتكەچكە كورلىغا قايت-
تى. كېلەر يىلى يەنە قاڭقىلنىڭ تاش شەھىرىگە هۇجۇم قىل-
دى. قاڭقىل پادىشاھى يېڭىلىپ، خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بول-
دى. جىڭ جى كورلىدا 300 ئەسكەرنى بوز يەر ئېچىشقا قال-
دۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلىرىگە قاڭقىلدا بوز يەر
ئاچقۇزدى.

قاڭقىل — هونلارنىڭ بوز يەر ئېچىش بازىسى ئىدى.
خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى قاڭقىلدا بوز يەر ئاچقاندىن

كېيىن، ھونلار ئاشلىق مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ھونلار كۆپ قېتىم ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. جىڭ جى كورلا رايونىدىكى 1500 نەپەر بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرنىڭ ھەممىسىنى قاڭقىلغا بوز يەر ئېچىشقا يۆتكىدى. ھونلار ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتىپ ھۇجۇم قىلدى. جىڭ جى ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇنۇملۇك ھالدا قارشى تۇرالماي قاڭقىلدىن چېكىنمەكچى بولدى. بىر قانچە كۈن ھونلارنىڭ مۇھاسىرىسىدە قېلىپ ئاخىرى مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ چېكىندى. خەن سۇلالىسى «يول يىراق، چىقىم كۆپ» دېگەننى باھانە قىلىپ، قاڭقىلدىن چېكىنىپ چىقىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر ۋە قاڭقىل پۇقرالىرى بىرلىكتە كورلا رايونىغا قايتىپ ئورۇنلاشتى. قاڭقىلنىڭ كېيىنكى شاھزادىسى جۇنسۇنى قاڭقىل پادىشاھى قىلدى. قاڭقىلنى ھونلار ئىگىلىۋالدى. قاڭقىل پادىشاھى: «خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرىگە يېقىنراق تۇرساق، ھونلاردىن قۇتۇلۇپ، خەن سۇلالىسىغا يېقىنلىشىپ، خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلالايمىز» دېگەن. شۇ چاغدا كورلىدا بوز يەر ئېچىشنىڭ كۆلىمى تارىختا پۈتۈلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەسكەر سانىدىن، شۇ چاغلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ يۇقىرى پەللىگە چىققانلىقىنى ۋە بۇ مەزگىلنىڭ 10 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

خەن شۈەندى شىڭ جياۋ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋۋالقى 60 - يىلى) كورلىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا يېقىن بولغان ئوردى شەھىرىدە (بۈگۈنكى بۈگۈر چېدىر يېزىسى)

غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، پىشامشاننىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يول ۋە قاغىلىقنىڭ غەربىدىكى شىمالىي يول (كىروران، ئالدى قاغىلىق، كىنگىت، كۈسەن (كۇچا)، سۇلى (قەشقەر) ئارقىلىق پامىردىن ئۆتىدىغان يول) نى باشقۇردى. بۇ ۋاقىتتا يىپەك يولىدىكى جۇڭگو بە-لەن غەربىي رايوندىكىلەر قاتنىشىدا « ئۆتەڭلەر ئارىلىقىدا يو-لۇچىلار ئۈزۈلمەي، ياقا يۇرت سودىگەرلىرى ۋە ئەلچى - سا-قارچىلىرى ھەر كۈنى قورغان تۇۋىگە كېلىپ تۇرغان » دېيىد-بىلىك ئەھۋال بارلىققا كەلگەن. ئىككىنچى يىلى، ھون پادىشا-ھى باتمىسقان خەن سۇلالىسىغا ئەل بولدى. ھونلارنىڭ كىنگىت-تە تەسىس قىلغان مالىي تۇتۇق بېگى مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ھونلار ئاجىزلىشىپ غەربىي رايونغا ھۇجۇم قىلال-مايدىغان بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، ئۇيسۇن (بۈگۈنكى ئىلى دەرياسى ۋادىسى)، قاڭلى (سەمەرقەنت، بۈگۈنكى ئارال دې-ڭىزى بىلەن كاسپىي دېڭىزى ئارىلىقى)، پەرغانە قاتارلىق دۆ-لەتلەرنى يېقىندا تۇرۇپ نازارەت قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلا-لىسى كورلىدىكى بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى غەربتىكى يەركەنت رايونىغا يۆتكىدى. غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بوز يەر ئۆز-لەشتۈرۈش دائىرىسى يەركەنتتىن بۆلۈنۈپ چىققان بەش كەنت-كىچە كېڭەيدى. بۇ چاغدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى باش-قۇغۇچى شياۋ ۋېي (چېرىكچى) غەربىي رايون تۇتۇق ھىرا-ۋۇل مەھكىمىسىگە قارايدىغان قىلىندى.

خەن ئەندىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، غەربىي رايوندىكى

دۆلەتلەر غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل بېگى رېن گۇڭ ۋە دۇۋەنشىدا كۆپ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. پادىشاھ ئەندى تۇتۇق ھىراۋۇل بەگنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا يارلىق چۈشۈرۈپ، بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەتتى. شىمالدىكى ھونلار قايتىدىن باش كۆتەردى. غەربىي چېرىكچى ئامبال بەن يۇڭ كىروراندا 500 ئەسكەر ئەۋەتىپ بوز يەر ئېچىپ، غەربتە كىنگىت، كۈسەن، جەنۇبتا پىشامشان، ئودۇن (خوتەن) نى توساپ تۇرۇپ، شىمالدا ھونلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، خەن پادىشاھى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بايىنغولىن رايونىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدى.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى لوپنۇرنىڭ خەيتۇ دېگەن جايىدا غەربىي رايون چاڭشىسى (تۆرە ئامبال) تەسىس قىلىپ، قوجۇدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى تەسىس قىلىپ غەربىي رايوننى بىر تۇتاش باشقۇردى. بايىنغولىن رايونىدىكى چەرچەن، پىشامشان، كىنگىتلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر ئۆز ئالدىغا بولىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلارغا بېقىندىلىقىنى بىلدۈردى. « شىمالىي سۇلالىلار تارىخنامىسى، غەربىي رايون تەزكىرىسى » ۋە « لو ياڭ ئىبادەتخانىلىرى خاتىرىسى » دا چەرچەندە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكى

يېزىلغان. كىروران قەدىمقى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان ۋە، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تارشا پۈتۈكلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە دائىر خاتىرىلەر بار:

« سۇ بېگىگە 10 جاڭ يەر ئۆلچەپ بېرىلدى ».

« يىڭ (ئەمەلدار نامى) غا دەرياننىڭ شىمالىدىكى سۇغۇرۇشقا ئېپىلىك يەردىن بىر چىڭ (100 مو) يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاغدۇرۇلدى».

«جاڭجيەننىڭ قول ئاستىدا 21 ئەسكەر بولۇپ، 2 چىڭ (200 مو) ئارپا تېرىدى. 20 مو يەرنى كېسىپ ئېلىپ 9 مو يەرنى تاختىلاپ، 70 مو يەرنى سۇغاردى، 27 مو بۇغداي تېرىدى، 29 مو يەرنى كېسىپ ئېلىپ (9خېتىمدا نۇقسان بار)، 185 مو يەرنى تاختىلاپ، 20 مو يەرنى سۇغاردى.50مو يەرنى ئوتىدى».

يەنە جىن دەۋرىگە ئائىت بىر تارشا پۈتۈكتە «كاتىپ يۇقىرىدىن ئەۋەتىلگەن بەگنىڭ پەرمانىغا بىنائەن كالا بىلەن يەر ئاغدۇرۇش بويىچە ئىمتىھان ئالدى.» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن جىن دەۋرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەسكەرلەرنى يىغىپ ئىمتىھان ئېلىش شەكلىنى قوللىنىپ، يەر ئاغدۇرۇش تېخنىكىسىنى يۇقىرى كۆتەرگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

1890 - يىلى سىۋېن ھىدىن كىروران خارابىسىدىن قېزىۋالغان تارىخىي ھۆججەتلەردە جىنشىڭ، تەيشى، يۇڭجيانىڭ يىل ناملىرى خاتىرىلەنگەن. جىنشىڭ، ساۋۋېينىڭ يىلنامىسى. تەيشى، جىن ۋۇدىنىڭ يىلنامىسى. يۇڭجيا، جىن خۇەيدىنىڭ يىلنامىسى. بۇنىڭدىن مىلادى 265 - يىلىدىن 310 - يىلىغىچە بول-

غان 40 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە كىروران رايونىنىڭ ۋې، جىن - سۇلالىلىرىنىڭ كونترولىقىدا بولۇپ كەلگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ تارىخىي پۈتۈكلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئاشلىق توپلىغانلىق ھەققىدە «شەھەرگە قاراشلىق يەرلەرگە ئەتىدىن باشلاپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ» دېگەنلەر يېزىلغان. ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جياڭ جۈن غەربىي رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ۋۇجى شياۋۋېي (تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى) ۋە غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل بېگى تەسىس قىلىپ، ۋېي، جىن سۇلالىلىرىنىڭ كونا تۈزۈمى بويىچە قوجۇ ۋە كىروراننى باشقۇرغان.

تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلەرنىڭ ئاشلىقى بىلەن راسخوت قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئەسكەرلەر «ئۇرۇش بولمىسا، دېھقانچىلىق قىلغان، ئۇرۇش بولۇپ قالسا دەرھال ئۇرۇشقا قاتناشقان». بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەر بار جاينىڭ ھەممىسىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. تاڭ سۇلالىسى ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، مۇھىم جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئېچىلمىغان يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرى 992 گە يەتكەن. جىنگۇەننىڭ 14 - يىلى (مىلادى 640 - يىلى) قوجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، تۇرغۇن يىگىتلەرنى ئەسكەرلىككە يۆتكەپ، يەپەك گەزلىمىلەرنى ھەربىي راسخوت قىلغان، ھەربىي تېرىقچىلىق يولى بىلەن ئوزۇق مەسىلىسىنى ھەل قىلغان. جىگدىن تۆۋەن جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار

قويۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ھەر بىر قاراۋۇلخانا ۋە تورالاردا 20 — 30 غىچە ئەسكەر قويۇلۇپ، بوز يەر ئېچىپ ئۆزلىرىنى باققان. ئايماق، جەڭلاردىكى ھەربىي دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا، ھەر بىر مەيداننىڭ 50 چىڭ (بىر چىڭ 100 مو) دىن يېرى بولغان. بايىنغولىن رايونىدىكى كە-نىگىتتە 7 مەيدان بولۇپ، جەمئىي 35 مىڭ مو يېرى بولغان. كىنگىتتىكە تەۋە كۆمۈش تاغ (بۈگۈنكى كۆمۈش) دىمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان. «يېڭى تاڭنامە، ئۇزۇق - تۈلۈك، مال تەزكىرىسى» دە: «جىن-گۈەننىڭ 1 - يىلى، غەربىي رايوننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، قو-جۇدىن تارتىپ كۆسەن، كىنگىت، باردىكۆلنىڭ شىمالىدىكى سىر-تاردوشلارنىڭ كونا جايلىرىغىچە بولغان 10 ئايماقتا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلدى، دەسلەپتە ئاشلىق يېتىشمىگەچ-كە، باشقا جايلاردىن ئاشلىق سېتىۋالدى.» پەقەت «ئېچۇرغول، بۈگۈر ھەربىي دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى ئېكىنزارلىقلارغا كۆز يەتمەيتتى» دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان بۈگۈر شائىر لىڭ سەننىڭ شېئىرىدىكى بۈگۈر بولۇپ، بۈگۈنكى مىچۈەن ناھىيەسى دائىرىسىدە، بايىنغولىن رايونىدىكى خەن دەۋرىدىكى بۈگۈر ئەمەس.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تاڭ سۇلالىسىغا قاراشلىق جەڭ-لارنىڭ كۈچلىنىپ ئىچكى قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغان ساۋاق-قا ئاساسەن، ئىچكى جەھەتكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، تاشقى جە-ھەتكە سەل قارىدى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى چاڭجياڭ ئەت-راپىدىكى جايلارنى باشقۇرۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، غەربىي

رايوننى باشقۇرۇشقا كۈچى يەتمەيدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلەتنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېگىدەك ھەربىي تېرىقچىلىق ۋە پۇق-رالار تېرىقچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش-نىڭ مەركىزى غەربىي جەنۇبقا قارىتىلدى. پاينخولىن رايونى-دەۋەسىدىكى چەرچەن، كىنگىت ئىككى جايدىلا بوز يەر ئۆز-لەشتۈرۈلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسىدە ئىلگىرىكى ھەم قاراۋۇللۇق قىلىش ھەم بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، قاراۋۇللۇق قىلىش بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش-نى ئايرىدى. ھەر قايسى قاراۋۇللۇق ئورۇنلىرىدا مۇنتىزىم ئەسكەرلەر بىلەن بوزيەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلۇپ (سان جەھەتتە ھەر قايسىسى يېرىمىنى ئىگىلىدى)، ئايرىم - ئايرىم ھالدا باشقۇرۇلدى. ھەر بىر قاراۋۇللۇق ۋە بوز يەر ئۆزلەش-تۈرۈش ئورنىدا 1000 - 2000 چىڭشىچە (بىر چىڭ 100 موغا باراۋەر) يەر بار ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جۇيۈەن-جاڭ سۇلالە تىكلىگەن دەسلەپكى يىللىرىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈ-رۈش قانۇنى چىقىرىپ، پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى مەھكىمە قۇرۇپ باشقۇرىدىغان، ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆز-لەشتۈرىشىنى قاراۋۇللۇق ئورنى باشقۇرىدىغان قىلدى. چېگرا رايوندىكىلەرنىڭ 30% ى شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ، 70% ى تې-رىقچىلىق قىلدى. ئىچكى جايلاردا 20% ى شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلسا، 80% ى تېرىقچىلىق قىلدى. ئۇلارغا كالا، دېھقانچىلىق قو-رال - سايمانلىرى تەقسىم قىلىپ بەردى. مۇكاپاتلاش ۋە جا-زالاشنىڭ كونكرېت چارىلىرىنى بېكىتتى. لېكىن مىڭ سۇلالى-سىنىڭ ئەمەلىي كۈچى قومۇل، لۈكچۈن، تۇرپان بىلەنلا چەك-

لەنگەچكە، پەقەت قومۇلدىلا بوز يەر ئۆزلەشتۈردى، بايىنغولىن رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشنىڭ بېسىمى ئاستىدا، چىڭ سۇلالىسى ئالۋاڭ - ياساقنى ئازايتىش، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى مۇكاپاتلاش سىياسىتىنى يولغا قويدى. پادىشاھ كاڭشىنىڭ جۇڭغارىيەدىكى غالدان سېرىننىڭ ئىسيانىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ھەر قايسى جايلاردىكى ئەسكەر قوماندانلىرىنىڭ جاۋچوگوننىڭ «3 قېتىملىق تەكلىپى» گە ئەھمىيەت بېرىش ۋە غەربىي رايوندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1758 - يىلى) جاڭجۈن يۇڭگۈي قارا شەھەردە ھەربىي تېرىقچىلىقنى يولغا قويدى. كېيىنكى يىلى، چوڭ - كەچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، جياڭجۈن ئاگۈي، باۋنىڭ، سۇڭ جۈنلەر ئارقا - ئارقىدىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى داۋاملىق كېڭەيتىپ، قارا شەھەر، كورلىنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم جايى قىلدى. داۋگۇاڭنىڭ 17 - يىلى (مىلادى 1837 - يىلى) سايىڭئا قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى قايدۇ دەرياسىنى قاشلاپ، تۇگۇڭ، ئەرگۈك ئۆستەڭلىرىنى ياسىدى. داۋگۇاڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1844 - يىلى) غەربىي رايونغا سۈرگۈن قىلىنغان لىن زېشۈي ۋە ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلانغان قارا شەھەر ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى چۈەنچىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەرنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، سۇ مەنبەسىنى ئېچىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ ياساشنى تەشەببۇس قىلدى، 700 مىڭ مو بوز يەر ئاچتى. لىن زېشۈي بەكار يۈرگەن خىزى-

زۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن قارا شەھەردىكى ھەربىي تىر-
رىقچىلىق مەيدانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خۇيزۇلارنىڭ بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانىنى قۇردى، ئارقىدىنلا ئىش بىشقۇر-
غۇچى ئامبال بولدى. لىن زېشۈينىڭ پىلانى بويىچە بېيداچۈي
ئۆستەڭىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا يېڭىدىن غول ئۆستەڭ ۋە ئىك-
كى تارماق ئۆستەڭ قېزىپ، سۇنى يېڭى ئاچقان يەرلەرگە باش-
لىدى. كورلىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا يېقىن ئەتراپتىكى يەرلەر-
نى ئېچىش ئۈچۈن، قايدۇ دەرياسى (كۆنچى دەرياسى) نىڭ سۇ
باشلىمىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، كونا ئۆستەڭگە پاراللېل ھالدا يې-
ڭى بىر چوڭ ئۆستەڭنى (بۇگۈنكى شاڭخو ئۆستىڭى) ۋە 4 تار-
ماق ئۆستەڭنى ۋە بىر سۇ چۈشۈرۈش ئۆستىڭىنى ياسىدى. شۇ
يىلى كۆنچى دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، قارا شەھەردىكى تۈ-
گۈن، ئەرگۈك ئۆستەڭلىرى ۋە لىن زېشۈينىڭ لايىھەسى بويى-
چە ياسالغان غول ئۆستەڭنىڭ سۇ باشلىمىنى بۇزۇپ تاشلاپ،
قاشاسىنى ئېقىتىپ كەتتى. ئىلى جاڭجۈنى سايىڭئا بېيدا چۈي
قاشاسىنى 2300 جاڭ ئۇزۇنلۇقتا ئېگىزلىتىش، 40 جاڭدىن كۆپ-
رەك ئۇزۇنلۇقتا تاشتىن سۇ باشلىمى ياساش، ئوتتۇرىدا چۈ-
شۈرگە توسمىسى ياساش، ئادەتتىكى چاغلاردا ئېچىۋېتىش، 30
لىدىن كۆپرەك كونا قاشانى بېيداچۈيگىچە ئېگىزلىتىش توغرىسىدا
پەرمان چۈشۈردى. زوزۇڭتاڭ قوقاندلىق ياقۇپ بەگنى يوقاتقان-
دىن كېيىن شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ
بەردى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمرى ليۇجىنتاڭ ئىشلەپچىقىرىش-
نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمىنى كېڭەيتىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، ھەر

مىللەتتىن بولغان ئەسكەرلەرنىڭ ئاجىزلىرىنى ئايرىپ چىقىپ،
ئۇلارغا يەر كۆرسىتىپ بېرىپ، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلى-
دىغان دېھقانلارغا ئايلاندۇردى. ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستى-
دىكى سۈرگۈنلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدان-لىرىدىمۇ
پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانىدىكىگە ئوخشاش
كالا، ئورۇق، ئۆي، قورال - جابدۇق، ئوزۇقلۇق ئاشلىق تەق-
سىم قىلىپ بەردى، ھەمدە ئائىلىلىرىنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە
رۇخسەت قىلدى، قارا شەھەر، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئادەم
كۆچۈرۈپ يېپەكچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇردى. يېپەكچىلىك ئىدا-
رىسى تەسىس قىلىپ، يىپەك چىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆگەتتى.
شۇ چاغلاردا تىكىلگەن ئۈجمە دەرەخلىرى دۆلىتىمىز قۇرۇلغان
چاغلاردىمۇ كۆكلەپ تۇراتتى. ئەپسۇسكى، 1954 - يىلى ئەتى-
يازدا يۈز بەرگەن قاتتىق سوغۇقتا توڭلاپ قۇرۇپ كەتتى.

گۇاڭشۈيىنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1891 - يىلى) چىڭ-
خەي، گەنسۇ ۋە شەنشىدىكى خۇيزۇلار ئارقا - ئارقىدىن قوزغى-
لاڭ كۆتەردى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمىرى تاۋمۇ سەرگەردان
بولۇپ يۈرگەن خۇيزۇلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدىن تەۋەككۇل
قىلىپ چاتاق چىقىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، لوپنۇرنىڭ غەر-
بىي شىمالىدىكى 400 لىدىن يىراقلىقتا پۇچاڭ شەھىرىنى قۇر-
دى، پۇچاڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا 40 لى يىراقلىقتا بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش مەھكىمىسى قۇرۇپ، خۇيزۇلارنى ئورۇنلاشتۇردى.
گۇاڭشۈيىنىڭ 22 - يىلى (مىلادى 1896 - يىلى) قوزغىلاڭ
كۆتەرگەن شىنىڭ خۇيزىلىرىنىڭ سەردارى ليۇتۇگچۇن خېشى
كارىدورىدىكى نيۇچاۋدىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى.

تاۋمۇ ساۋساۋنىڭ سېرىق ياغلىقلىقلار قوشۇنىغا تاقابىل تۇرغان.
«ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى پۇقرالار بوز يەر ئۆزلەش-
تۈرۈش» چارىسىنى ئۆتكۈزۈپ، ئەل بولغان 8 مىڭدىن كۆپرەك
ئادەمنى تارىم دەرياسى بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، نوپۇس بويىچە
يەر كېسىپ بېرىپ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى. «گۇاڭشۈي چاۋ-
دۇڭخۇا خاتىرىسى»دا يېزىلىشىچە. ئەل بولغانلارنى شىنجاڭدىكى
لوپنۇر (بۈگۈنكى لوپنۇر ناھىيىسى)دىن تارتىپ چاقىلىقىچە
بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئورۇنلاش-
تۇرۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئىنچىكە (بۈگۈنكى لوپنۇر ناھىيىسى-
نىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چوككۈل)گە 200 دىن كۆپرەك ئادەم
ئورۇنلاشتۇرۇلغان. نەتىجىدە بۇ خىل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش
مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغان. بۇ ھەقتە ياڭزىڭشىن: «چىڭ خان-
دانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلىرى سەرگەردانلارنى بوز يەر ئۆز-
لەشتۈرۈشكە كۆپلەپ ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، ياخشى ئۈنۈمگە
ئېرىشەلمىدى. لوپنۇردىن چاقىلىقىچە بولغان جايلاردا تۇرغۇن
يول خەجلەپ، ئەل بولغان خىخۇاڭلىق خۇيزۇلارنى ئورۇنلاش-
تۇرغان بولسىمۇ، ئىككى يىل بولا - بولماي، ھەممىسى قېچىپ
كەتتى. بۇنىڭدىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ قىيىنلىقىنى كۆرۈ-
ۋالغىلى بولىدۇ» دېگەنىدى.

بۇ قېتىمقى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك
بولمىغانلىق سەۋەبى ۋە بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان خۇيزۇلار-
نىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكى شى بىڭنىڭ «شىنجاڭ ساياھەت خاتى-
رىسى» دا تەپسىلى بايان قىلىنغان:

«يۇچاڭ شەھىرى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى گۇاڭشۈي-

نىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1892 - يىلى) قۇرۇلغان. گۇاڭشۈي-نىڭ 21 - يىلى (مىلادى 1895 - يىلى) شىنجاڭلىق خۇيزۇلار لىۇ سىفۇنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتەردى. كۆپ قېتىملىق قورشاپ يوقۇتۇش ئارقىسىدا ساق قالغانلىرى غەربكە قاراپ قاچقان. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمرى بۇ خۇيزۇلارنى پۇچاڭ ئەتىراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان. بىر قانچە يىل تېرىقچىلىق قىل-غان بولسىمۇ، قاتناش قولايسىزلىقىدىن ئالغان مەھسۇلاتلىرىنى باشقا جايلارغا سېتىپ چىقىرالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ بېسىپ كېتىپ ھوسۇل ئالالمىغانلىقتىن باشقا ياقلارغا كۆچۈپ كېتىش-كەن. ئاخىرى ئۇلارنى قارا شەھەر دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇن-لاشتۇرغان. شۇڭا بۇ جاينى خۇيزۇلار جاگىرىسى دەپ ئاتىغان. خۇيزۇلارنى پۇچاڭ ئەتىراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۇرغۇن پۇل خەجلەپ سالغان قورۇلۇشلار خارابىلىشىپ كەتكەن. بۈ-گۈنكى كۈندە خارابە قالدۇقلىرىلا قالغان يۇجى (ئاتامان) مەھكىمىسىنىڭ 3 ئۆيىلا بۇزۇلماي ساق قالغان».

«پۇچاڭ ئەتىراپىغا ئورۇنلاشتۇردى» دېگەن گەپتىن قا-رىغاندا، ئەينى يىللاردا چاقىلىقتىن لوپنۇرغىچە بوز يەر ئۆز-لەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان خۇيزۇلارنى پۇچاڭ شەھىرىنىڭ يۇجىسى (ئاتامان) بىر تۇتاش باشقۇرغان. شىبىڭ 1917 - يىلى (مىنگونىڭ 6 - يىلى) 8 - ئايدا پۇچاڭغا كەلگەن. يەنى پۇچاڭ شەھىرى قۇرۇلۇپ 25 يىلدىن كېيىن پۇچاڭغا كەلگەن. بۇ چاغدا پۇچاڭ شەھىرى خارابىلىشىپ كەتكەن. پۇچاڭنىڭ غەربىدىكى 5 كىلو مېتىر يىراقلىقتىكى تىكەنلىك يېزىسىدا 140 ئۆيلىكتىن كۆپرەك خورجالار (دېھقانلار) بولۇپ، يېڭى

خورجا ۋە كونا خورجا دەپ ئايرىلغان. يېڭى خورجالارنىڭ ئادەم سانى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، كۆپۈنچىسى تۇرپاندىن كەلگەن. بۇ يېزىدا خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) ۋە بازار بولغان. پىچاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى 25 كىلو مېتىر يىراقلىقتا پايانسىز كەتكەن قومۇشلۇق كۆللەر، كىچىك-كىچىك مەھەللىلەر بولۇپ، خۇيزۇ ۋە خەنزۇلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. پىچاڭدىن تاش چۆككەن ئارىلىقىدا «تيەنجىن جاڭزىسى» نىڭ خارابىسى بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭ، يول ۋە ئېتىزلار مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. 1956 - يىلى 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 2 - دېۋىزىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇرۇق قۇدۇقتىن تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى ۋە بىر قانچە «شيەنفىڭ پۇلى» دېگەن خەت بېسىلغان مىس داچەنلەرنى تاپقان. بەزى كىشىلەر بۇنى 1885 - يىلىدىكى (گۇاڭشۈينىڭ 11 - يىلى) كۆچمەنلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن يىللىرىدىكى يادىكارلىقلار دەپ ھېسابلىدى. ھازىر بۇنى ئىسپاتلايدىغان ھەقىقىي ماتېرىيال بولمىغاچقا، پەقەت پەرەز قىلىنىۋاتىدۇ.

چىڭسۇلالىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتە تارىختىكى تەجرىبىلەرنى قوبۇل قىلىپ، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان بىر يۈرۈش باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورناتقان. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ھەر بىر مەيدانىدا ئادەتتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان مۇئاۋىن قوماندانىدىن بىرسى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان دۇسىدىن ئىككىسى تەيىن قىلىنغان. 400 نەپەر

بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەر 8000 مو ئەتىراپىدىكى يەرنى باش-
قۇرغان. بۇ يەرلەر «گۆلك» (مەسىلەن: تۈگۈلۈك، ئەرگۈلۈك قاتار-
لىق) دەپ ئاتىلىدىغان ئاساسىي قاتلام ئىشلەپچىقىرىش ئورنى-
نىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ بېرىلگەن. ھەر بىر «گۆلك»دا بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان چېنزۇك (مەكتەپشى) ياكى با-
زۇك (كاتىباش)دىن بىرسى، ئەسكەرلەرنى باشقۇرغۇچىدىن
ئىككىسى قويۇلۇپ، 1600 مو يەرنى ئۆز قارمىقىدىكى 80 نە-
پەر بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرگە بۆلۈپ بەرگەن. ھەر بىر
ئەسكەرگە 20 مو يەر، بىر كالا ياكى ئات، بىر قىسىم دېھقان-
چىلىق سايمانلىرى تارقىتىپ بېرىلگەن. بوز يەر ئاچقۇچى ئەس-
كەرلەرنىڭ تۇرمۇش خىراجىتىنى باشقۇرغۇچى ئوردۇن تەكشۈ-
رۈپ تارقاتقان. ھەر بىر ئەسكەرگە ھەر ئايدا تۇز، كۆكتات
پۇلى، 36 جىڭ ئاشلىق، يېرىم جىڭ چاي تارقىتىپ بەرگەن.
ھەر يىلى 2 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ئالدىراش مەز-
گىلدە ھەر بىر ئەسكەرگە ھەر كۈنلىكىگە يېرىم جىڭدىن ئاق
ئۇن قوشۇپ بەرگەن. دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئاياغلاشقاندا ھەر-
بىي رايون تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمەت «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ
مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش قائىدىسى»دىكى چارە بويىچە مۇكا-
پاتلاش ۋە جازالاشنى ئېلىپ بارغان. چارىدا: «يېشىل تۇغلۇق
بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەردىن ھەر بىر ئادەمنىڭ ھەر يىلى
ئالغان ئاق ئاشلىقى 18 نومۇرغا يەتكەنلەرگە، تېرىقچىلىق
ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بىر قېتىم خىزمەت كۆرسەت-
تى دەپ خاتىرىگە ئېلىنىدۇ. قوشۇمچە باشقۇرغۇچى ئەمەلدار
ئىككى قېتىم خاتىرىگە ئېلىنىدۇ، مەخسۇس باشقۇرغۇچى ئەمەل-

دارغا بىر دەرىجە قوشۇلىدۇ. ئەسكەرلەرگە بىر ئايلىقتىن تۇز، كۆكتات پۇلى تارقىتىلىدۇ. ئالغان ھوسۇلى 28 نومۇرغا يەتكەنلەردە، ئەمەلدارلىرىنىڭ مەنسەپى ئۆستۈرۈلىدۇ، ئەسكەرلەرگە 2 ئايلىقتىن تۇز، كۆكتات پۇلى تارقىتىلىدۇ. ئالغان ھوسۇلى 15 نومۇرغا يەتكەنلەر مۇكاپاتلانمايدۇ ۋە جازالانمايدۇ. 15 نومۇرغا يەتمىسە، ئەمەلدارلىرى جاۋابكارلىققا تارتىلىدۇ، ئەسكەرلەر جازالىنىدۇ.» دەپ بەلگىلەنگەن.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭ دۇدۇسى (ئەمرى) ياڭ زېڭشىن «مالىيە قىيىنچىلىقى»، ۋە «سەرگەردانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش» تەك ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان سۇ ئىنشائاتى كومىتېتىنى تەسىس قىلغان. ئۇ «ھەربىي تېرىقچىلىق»، «پۇقرالار تېرىقچىلىقى» ئۇسۇلىنى ۋە دېھقانلارنى ئۆزلىرى مەبلەغ توپلاشقا ئىلھاملاندۇرۇش چارىسىنى قوللانغان. 1916 - يىلىدىن 1921 - يىلغىچە بولغان 6 يىلدا، شىنجاڭ بويىچە 25 ناھىيىدە ئېرىق - ئۆستەڭ ياسىلىپ، بىر مىليون مودەك بوز يەر ئېچىلغان. بايىنغولىن رايونى تەۋەسىدىكى قارا شەھەر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەرچەن ۋە بۈگۈر ناھىيىلىرىدە كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم قولغا كەلگەن. بۈگۈر ئامبىلى جىڭخىڭ پۇقرالارنى تەشكىللەپ، 4 كىلو مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى شىڭفىڭ غول ئۆستەڭنى ۋە 15-20 كىلو مېتىر ئوپچۆرىسىدىكى 8 تارماق ئۆستەڭنى ياساتقۇزۇپ، 7285.8 مو بوز يەر ئاچقۇزۇپ، 294 ئۆيلۈك سەرگەردانىنى ئورۇنلاشتۇرغان. چەرچەندىكى ئۇيغۇر پۇقرا مەمتىمىن چەرچەن بازىرىنىڭ غەربىدە 10 كىلو -

ميتىر يىراقلىقتىكى يېڭى ئۆستەڭدە 20 مىڭ مو ئۆزچۆرىسىدە
مۇنبەت بوز يەر ئاچقان، ئۆزى مەبلەغ توپلاپ كەڭلىكى بىر-
جاڭ، چوڭقۇرلۇقى 2—3 ميتىر، ئۇزۇنلۇقى 45 كىلو ميتىر كې-
لىدىغان غول ئۆستەڭنى ياساتقان، چەرچەن ئامبىلى ليۇ كۈشى-
لىن دېھقانلارنى تەشكىللەپ، بۇ غول ئۆستەڭنى يەنە 45 كى-
لو ميتىر ئۇزارتقۇزۇپ، چەرچەن دەرياسىغا ياندىش قىلىپ،
ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 17 كىلو ميتىر كېلىدىغان 2 ئۆستەڭ قاز-
دۇرۇپ، 25 مىڭ مو بوز يەر ئېچىپ، 400 ئۆيلۈك سەرگەر-
دانى ئورۇنلاشتۇرغان. لوپنۇر ئامبىلى خەن يۈيشىيۇ دېھقانلارنى
ھاشارغا تارتىپ كورلا خامەنگۇ جىلغىسىدىن لوپنۇرنىڭ غەربى-
گىچە بارىدىغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 كىلو ميتىردىن كۆپ-
رەك كېلىدىغان ئۆستەڭ چاپقۇزغان، ھەمدە ئۆستەڭنىڭ 2 قې-
شىغا سۆگەت تىكتۈرۈپ ئۆستەڭ قاشاسىنى چىڭىتقان. چاقىلىق
خەلقى 1918—1919 يىلغىچە ۋاششەرى ۋە مىرەندە ئېرىق-ئۆس-
تەڭ ياساپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىغۇن ھوسۇل ئالغان. قارا
شەھەر ليۇشىخۇدىكى پۇقرالار بېيداچۇي ئۆستىڭىگە ياندىش قى-
لىپ كۆنچى دەرياسىدىن يەنە بىر ئۆستەڭ ئالغان. بۇ ئۆستەڭ
تۇرغۇت موڭغۇللىرىنىڭ ئوتلىقىدىن 5 كىلوميتىردەك كېسىپ ئۆ-
تەتتى. ياڭزىڭشىن قارا شەھەر ئامبىلى ليۇشىنىغا يېڭى ئۆس-
تەڭنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەنە بىر تارماق ئۆستەڭ قېزىشنى،
تارماق ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىي تەرىپى
قارا شەھەر ليۇشىخۇلىقلارنىڭ يەر ئېچىشىغا بېرىلىشى،
تارماق ئۆستەڭنىڭ شىمالىنى موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ يەر ئې-
چىشىغا بېرىلىش ھەققىدە بۇيرۇق قىلغان. بۇ موڭغۇل خەلقى-

نىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. «جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى باش-
قۇرۇش تارىخى» نىڭ ئاپتورى زېڭ ۋېنۋۇ ياڭزېڭشىننى «شىنجاڭ
سۇ ئىنشائاتى تارىخىدا سۇڭجۈن، لىن زېشۈي بىلەن تەڭ تىل-
غا ئېلىنىدىغان ئادەمدۇر» دەپ ماختىغان.

ئۈچىنچى. تارىختىن بۇيان بايىنغولىن رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى

(1) دۆلەت مۇداپىئەسى مۇستەھكەملەنگەن، «يىپەك يو-
لى» نى قوغدىغان. تارىختىن بۇيان غەربىي خەن، جىن، سۈي،
تاڭ، چىڭ قاتارلىق سۇلالىلار بايىنغولىن رايونىدا بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈشنى ئېلىپ بارغان. خەن سۇلالىسى دەۋردە چۆيلى
(بۈگۈندىكى كورلا رايونى)، ئورۇمتاي (بۈگۈر)، جىن، سۈي سۇ-
لالىلىرى دەۋرىدە چاقىلىق، چەرچەن، تاڭ، چىڭ سۇلالىلىرى
دەۋرىدە قارا شەھەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەركىزى بولغان.
خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، غەربىي را-
يوندىكى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ھونلارغا قارشى تۇرۇپ
«يىپەك يولى» نى قوغداشتەك ستراتېگىيىلىك تەدبىر بولغان.
چۆيلى، بۈگۈر (ئورۇمتاي) دا بوز يەر ئېچىلغاندىن كېيىن،
«يىپەك يولى» دا قاتناۋاتقان خولارنىڭ سودىگەر، مېھمانلىرى-
نى ۋە بېرىپ-كېلىۋاتقان ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىشنى ئىشقا ئا-
شۇرۇپلا قالماي، يەنە «دۆلەتتىن راسخوت ئالماي ئۆزىنى ئۆ-
زى قامداش» مەقسىتىنىمۇ ئىشقا ئاشۇرغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ
كاڭشىڭ، يوڭجېڭ، چيەنلۇڭ، داۋگۇاڭ قاتارلىق پادىشاھلىرى

غەربىي رايوننى زور كۈچ بىلەن باشقۇرۇپ، ئاخىرىدا شىن-
جاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ، مۇداپىئەنى
كۈچەيتىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ چېگرانى قوغداپ، ئەنگلىيە
ۋە چارروسىيىنىڭ چېگرا رايونىمىزغا خىرىس قىلغان سۇيىقەستلى-
رىنى كۈچلۈك ھالدا تارمار قىلغان.

(2) بايىنغولىن رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلى-
رىنىڭ گۈللىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. خەن سۇلالىسى غەربىي
رايوندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىلگىرى، «چۆيلى قاتارلىق
دۆلەتلەردە تۆمۈردىن ياسالغان سوقا ۋە باشقا دېھقانچىلىق قو-
رال - سايمانلىرى ئىنتايىن كەم ئۇچرايتتى. كىروران، پىشام-
شان قاتارلىق دۆلەتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق ھالىتىدە تۇرغاچ-
قا، ئوزۇق - تۈلۈكتە قوشنا دۆلەتلەرگە تايىناتتى. غەربىي تې-
رىقچىلىق يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر
قەدەر ئىلغار بولغان تۆمۈر سوقا، قورال - سايمانلار، تېرىلغۇ
كالىسى ۋە سۇغۇرۇش تېخنىكىسى بۇ جايلارغا يېتىپ كەلگەن
ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇلغان، بۇنىڭ بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇ-
بىدىكى يىپەك يولىغا جايلاشقان دۆلەتلەر پەيدىنپەي مۇقىم ئول-
تۇراقلاشقان دېھقانچىلىق جەمئىيىتىگە كىرگەن. لېكىن تەڭرىتاغ-
نىڭ شىمالىدىكىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ يەنىلا ئوت -
چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايدىغان قالاق ھال-
دىكى كۆچمەنلىك ھالىتىدە تۇرىۋەرگەن. سۇغۇرۇلىدىغان دېھ-
قانچىلىق رايونىدا، سۇ ئىنشائاتى — دېھقانچىلىقنىڭ جېنى ھې-
سابلىنىدۇ. بولۇپمۇ چەرچەن دەرياسىنى توسۇش، چاقىلىق، قا-
را شەھەر، كورلا قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپ-

تىكى سۇ ئىنشائاتلىرىنى يەككە، تارقاق ۋە ئۆزىنىلا تەمىنلىيەلەي-
دىغان دېھقانلار ياساپ كېتەلمەيدۇ، بەلكى بۇ قۇرۇلۇشلار بوز
يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئېلىپ بې-
رىلغان.

(3) مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئارا چۈشىنىش ۋە ئىت-
تىپاقلىق ئىلگىرى سۈرۈلگەن. تارىختىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان
بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا خېلى كۆپ ساندىكى بوز يەر
ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر شۇ جايدا ئورۇنلىشىپ شىنجاڭدىكى مىللەت-
لەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى
دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭغا موڭغۇل، خۇي-
زۇ، خەنزۇ، مانجۇ، شىبە قاتارلىق مىللەتلەر كەلگەن. شىنجاڭ ئۆلكە
بولغاندىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ، خۇيزۇلار ئا-
ئىلىلىرىنى ئېلىپ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ،
بوز يەر ئېچىش، سودىگەرچىلىك ۋە مەدىكارچىلىق قاتارلىق
ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان، يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇ-
لارنىڭ نوپۇسىمۇ بارغانسېرى كۆپەيگەن. مىللەتلەر ئۆز ئـارا
بېرىش - كېلىش، ئورتاق كۈرەش قىلىش داۋامىدا چۈشىنىش
ۋە دوستلۇقنى كۈچەيتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئا-
ھالىنىڭ ئولتۇراقلىشىشىنى تەكشەشتە مۇھىم رول ئوينىغان. چىڭ
سۇلالىسىنىڭ داڭلىق ۋەزىرى لىن زېشۈي شىنجاڭغا سۈرگۈن قى-
لىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ئۆزد-
ىنىڭلا ئوزۇق - تۈلۈكىنى ھەل قىلىشتەك تار مەھكىمىچىلىك
قارىشىنى بۇزۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەر خەل-
قىنىڭ سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلان-

دۈرۈشىدا پائال تۈردە ياردەم بەرگەن ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، بىكار يۈرگەن ۋە يەرسىز ئۇيغۇر دېھقانلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، جىنگرا رايونىنىڭ ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. ئۇنىڭ يىراقنى كۆرەرلىكى ھەققەتەن ماختاشقا ئەرزىيدۇ.

(4) تارىختىن بۇيانقى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن، ئىجابىي ۋە سەلبىي تەجرىبىلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى. خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ، سۇي، تاڭ سۇلالىرىدىچە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە ئەسكىرى ئىشلار بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىر گەۋدە قىلىنغان. يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى قاراۋۇللۇق قىلغۇچى ئەسكەرلەر بىلەن بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى ئايرىپ، ھەر قايسىسىنى مۇۋاپىق ئورۇنغا ئىگە قىلغان، ھەمدە پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىگە كالا، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇق بەرگەن. چىڭ سۇلالىسى بالا - چاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ چىقىشقا رۇخسەت قىلغان، مۇكاپاتلاش - جازالاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇلار بىڭتۇەننىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن تەجرىبىلەر بىلەن تەمىن ئەتتى.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پىيادە ئەسكەرلەر 6 - دىۋىزىيەسى (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 2-دىۋىزىيە) بايىنغولىن رايونىغا كېلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، جىنگرا ساقلاشتىن مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش ئورنىغا ئايلىنىش

داۋامىدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە يولداش ماۋزېدۇڭ -
نىڭ «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە چېگرانى ساقلاش» تىن ئىبا-
رەت ستراتېگىيىلىك تەدبىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، ھا-
كىمىيەت قۇرۇلۇشى، بانىدىتلارنى تازىلاش ۋە جەمئىيەت ئاماز-
لىقىنى قوغداشقا پائال قاتناشقان بىلەن بىر ۋاقىتتا، بايىن -
غولىن ئوبلاستىدىكى پارتىيە - ھۆكۈمەتلەر، ئارمىيە ۋە خەلق-
نىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، ئارمىيىمىزنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ
ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشتەك
شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، تارىختىكى بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش تەجرىبىلىرىنى تەنقىدى ھالدا قوبۇل قىلىپ، يې-
زا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ، يېزا ئىگىلىك، سانائەت، ھەر -
بىي ئىشلار، مائارىپ ۋە سودا ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەرەق-
قىي قىلدۇرۇش فاڭجېننىنى يولغا قويدى. 39 يىلدىن بۇيان، قا-
را شەھەر، كورلا، تارىم، چاقىلىق ۋە چەرچەندە 5 چوڭ بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنى قۇردى. ئازاد 1 - ئۆستىڭى، 18-
تۇەن ئۆستىڭى، چەرچەن غول ئۆستىڭى، چارا، داشخەيزى سۇ
ئامبارلىرىنى ۋە نۇرغۇنلىغان سۇغۇرۇش ۋە زەي چىقىرىۋېتىش
ئېرىق - ئۆستەڭلىرىنى ياسىدى، ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق مەي-
دانىدىن 16 نى قۇرۇپ چىقتى. شېكەرچىلىك، قەغەزچىلىك، تو-
قۇمىچىلىق، ئېلېكتىر، كۆمۈر قېزىش ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇ-
لاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرى-
دىن 66 نى قۇردى. دېھقانچىلىقتا يىلانلىغان يەر كۆلىمى 5 مىل-
يون 200 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ كۆلىمى 900
مىڭ مو بولۇپ، يىللىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 120 مىڭ تونىغا،

ساپ پاختا مەھسۇلاتى 100 مىڭ دەندىن كۆپرەككە يەتتى، 65
مىڭ مودىن كۆپرەك ئورمان ۋە مېۋىلىك باغ بىنا قىلىندى.
تارىم دەرياسى ساھىلىدىكى چۆللۈكتە يېشىل سەددىچىن سىپى-
لى قۇرۇلدى. چارۋىسى 200 مىڭ تۇياقتىن ئاشتى. ئىشلەپچى-
قىرىش يىلدىن - يىلغا يۈكسەلمەكتە. يېزا ئىگىلىك 2 - دى-
ۋىزىيە چىگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش ۋە بايىنغولىن ئوبلاستى-
نىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشتە قۇدرەتلىك تۈۋرۈككە ئايلاندى.
بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم جەھەتتىن ئال-
غاندا، تارىختىكى ھەر قانداق بىر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە قارى-
غاندا زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى.

ئۆمەر يۈسۈپ تەرجىمىسى

چاقىلىقتا مائارىپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

سۇلايمان ئابدۇرېھىم

1. دىنىي مائارىپ

چاقىلىقتا 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىچە مەكتەپ يوق ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن تەرەپتىن تۆمۈرخان غوجا ئىسىملىك بىر ئۆلىما كېلىپ مەكتەپ ئېچىپ، 150 دەك ئوقۇغۇچىنى يىغىپ ئوقۇتقان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى « غوجا ھاپىز » دېگەن كىتابنى باشلىغاندا شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېھقان قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كېتىپ، ھەر تەرەپتىن كەلگەن قاچاقلارنىڭ مالىمانچىلىقىدىن بۇ كىچىككىنە جاي پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالغان. كىشىلەر تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈپ كېتىپ، ئوقۇغۇچىلارمۇ ئازلاپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆمۈرخان غوجا كەتمەكچى بولۇپ تەييارلانغاندا خوتەن تەرەپتىن قادىر ئاخۇنۇم دېگەن بىر ئۆلىما كېلىپ، تۆمۈرخان غوجا ئوقۇغۇچىلىرىنى قادىر ئاخۇنۇمغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بۇ چاغدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەشھۇرلىرى تۆمۈر ئەلەم ئاخۇنۇم، قۇربانشاھ خەلپە، مەھەممەتشاھ ھاجى ۋە باشقىلار. بۇ چاغدا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسىدە جەم-

ئىيەت داۋالغۇپ تۇرغاچقا، ئوقۇشنى كۆڭۈلدىكىدەك راۋاجلاندۇ-
مىغان. ئوقۇغۇچىلارمۇ گاھىدا ئازىيىپ، گاھىدا كۆپىيىپ
تۇرغان.

19 - ئەسىرنىڭ 80- يىللىرى دېھقان قوزغىلاڭلىرى تىنى-
چىپ، جەمئىيەت تىنچلانغان. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ،
3 - 4 يۈزگە يەتكەن، تۆمۈر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى
بىلەن ھازىرقى تىككەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ غەربىگە بىر
مەدرىس سېلىنغان. بۇ مەدرىس «ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ مەدرىسى»
دەپ ئاتالغان. مەدرىسكە 8 - 10 مو يەر ۋەخپە قىلىنىپ ئو-
قۇتقۇچىنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتلەندۈرۈلگەن. ئۆشرە - زاكاتتىن
يېتىم - يېسىر تالىپلارنىڭ تۇرمۇشى خەۋەر ئېلىنغان. قادىر
ئاخۇنۇم خېلى ئىقتىدارلىق، قاتتىق قول، يېتىشكەن ئۆلىما بول-
غاچقا ئوقۇشمۇ ئوبدان راۋاجلانغان. خېلى كۆپ ئوقۇمۇشلۇق
ئادەملەرمۇ يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ مەشھۇرلىرى: تۇرسۇن
ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇكېرىم ئەلەم ئاخۇنۇم، شائىر، ئىسلام
تارىخچىسى، خەتتات قۇتلۇغمەت موللا، نۇرى موللا، قادىر
موللا، ئەخمەت باۋجاڭ، تۇخسۇن بەگنىڭ سادىق موللا، ياسىن
ئاخۇن، دورەمبەگ ۋە باشقىلار.

1897 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاقىلىقنى رەس-
مىي ناھىيە قىلىپ قۇرۇشنى تەستىقلىغان. 1903 - يىلى ھا-
زىرقى تىككەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئورنىغا يامۇل سېلى-
نىپ (كىشىلەر ئۇنى «كونا يامۇل» دەيدۇ) ھۆكۈمەت رەس-
مىي ئىش باشلاش بىلەن تەڭ بىر خەنزۇچە سىنىپ «شۆتاڭ»
ئېچىلغان. بۇ سىنىپقا ھەر يىلى 15 دىن 20 گىچە ئوقۇغۇچى

مەجبۇرى ئېلىنغان بولۇپ، تىلمىچى (تەرجىمان) تەربىيىلەش
ئۈچۈن مەخسۇس خەنزۇچە خەت ئۆگىتىلەتتى. تولەيپو (ئەس-
لى خەنزۇ، ئۇيغۇرچىنى راۋان سۆزلەيدۇ، ئۇيغۇرچە ئىسمى
تۇردى بەگ) دېگەن كىشى ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. بۇ مەد -
رىسىگە بايلارنىڭ بالىلىرىنى ئېلىش شەرت قىلىنغان بولسىمۇ،
بايلار بالىلىرىنى بەرمەگەنلىكتىن پارا يېگەن بەگلەر كەمبە -
غەللەرنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ بەرگەن، لېكىن بۇ بالىلار
ئالۋاڭ - سېلىقنىڭ كۆپلىكىدىن ئوبدانراق بىر نەرسە ئۆگىنەل-
مىگەن. بۇلارنىڭ مەشھۇرلىرى سادىق موللا (كېيىن يەجاڭ
بولغان)، سەييىت شاكىر، ئالويى (داۋۇت بەگ زايىت ئوغلى)
قاتارلىقلار. ھازىر كېيىنرەك ئوقۇغان ھايات بارلىرىدىن سا -
جىت موللا، بارات ماخو، قاسىم داۋراڭلار بار. ئىمىن جويەن
شۆتاڭدا دىنىي دەرس ئۆتكەن.

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، سودا - تى-
جارەت راۋاج تاپقان. نوپۇسمۇ كۆپەيگەن. مەخسۇس بازار سې-
لىنىپ، چوڭ جامە، كارۋان ساراي، قازىخانا قۇرۇلغان. بۇ -
نىڭ بىلەن ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرگە بولغان ئېھتىياج كۆپەي -
گەن. بۇ ئىشلارنى نەزەردە تۇتۇپ، قەشقەرلىك ئىمىن ھاجىم
(شەيتان) ھازىرقى پوچتىخانا بىلەن سودا شىركەت ئارىلىقىدى-
كى جايلارغا بىر مەدرىس سالدۇرۇپ، قەشقەردىن قادىر ئىشاندام
دېگەن بىر كىشىنى ئېلىپ كېلىپ مۇدەررىس قىلغان. بۇ، مەد-
رىسكە ئاساسەن چوڭ تالىپلار قوبۇل قىلىنىپ، ئىسلام شەرىئە-
تى بايان قىلىنغان چوڭ - چوڭ كىتابلار ئوقۇلغان. بۇلاردىن
مەشھۇرلىرى ئابلىز قازى، يۈسۈپ ئەلەم، مەھەممەتقۇربان ئە-

لەم ۋە باشقىلار. ئۇششاق باللار داۋاملىق « ئەلەم ئاخۇنۇم مەدرىسەسى » دە ئوقۇغان. بۇ مەدرىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى قادىر ئاخۇنۇم 90 ياشتا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوقۇش بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان. كېيىن ئېرىز ھاجىنىڭ مەھەللىسى (ھازىرقى قورغان مەھەللىسى) دە مەھەممەت نىياز ئاخۇن دېگەن كىشى 3 يىلدەك بالا ئوقۇتۇپ، ئەرەبىستانغا ھەجگە كەتكەن. ئورنىغا ئۆز شاگىرتى جالالىدىن قارىم قالغان. ئۇمۇ 4 يىلدىن كېيىن ئەرەبىستانغا ھەجگە كېتىپ، ئورنىغا ئۆز ئەنىسى سەيدە ئەخمەت غوجا دېگەن كىشى « ئەلەم ئاخۇنۇم مەدرىسەسى » دە بالا ئوقۇتقان. لېكىن داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرغان ئىچكى مالىمانچىلىق، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئالۋاڭ - سېلىق ھەددىدىن ئارتۇق كۆپىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئوقۇش ئانچە راۋاج تاپالمىغان.

2 . يېڭى پەننى مائارىپ

1) يېڭى مائارىپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشى .

چاقىلىقتا پەننى مائارىپ 1935 - يىلى باشلاندى. بۇ ۋاقىت شىنجاڭدا شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 2 - يىلى ئىدى. تۇرپانلىق گاجىت ئاخۇن ھاكىم ئىدى. ئەڭ ئاۋۋال دىنىي مەكتەپتىن 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى تاللاپ پەننى مەكتەپكە مەجبۇرى قوبۇل قىلدى. يېڭىسۇلۇق توختى موللا بىلەن مۇسا قارى ئوقۇتقۇچى بولۇپ بىرەر ئايدەك « ئاقايىت

زورورىيە » دېگەن دىنىي كىتابتىن دەرس ئۆتتى. شۇنىداقلا روسچە گىمناستىكا قىلىش، مېڭىش ـ تىزىرۇش قاتارلىق تەربىيە پائالىيىتى ئېلىپ باردى. 1936 ـ يىلى چاقىلىقتا « ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » قۇرۇلدى. تۇرپانلىق خالىق ئەپەندى ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇرچە ئېلىپبە، ھېسابتىن نومۇرلارنى يېزىشنى ئۆگەتتى. تولەيپو، ئالىم بەگ دېگەن كىشىلەر خەنزۇچە دەرس ئۆتتى. كېيىن ھەربىندىن ئەمەت ئىسىملىك بىر كىشى كېلىپ خەنزۇچە دەرس ئۆتتى ھەم ئوقۇغۇچىلاردىن مەشكە دەسسەتتى. بۇ چاغدا مەكتەپ يوق ئىدى. ھاشىم بەگنىڭ جايىدا ئوقۇدى. « ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » ئوقۇتقۇچىلارنى مائاش بىلەن تەمىنلىدى.

1937 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان زۇنۇن ئاخۇن دېگەن كىشى ھاكىم بولۇپ كەلدى ھەمدە يازلىق تەتىلدە 7 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللاپ ئۆز ئىشخانىسىدا ھېسابتىن 4 ئەمەلنى ئۆگەتتى. 1937 ـ يىلى يازدا زۇنۇن شەنجاڭنىڭ بىۋاسىتە قول سېلىشى بىلەن ناھىيىمىزدە تۇنجى قېتىم ئاستى ـ ئۈستى تاختاي پوللۇق ٤ سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدى. بۇ مەكتەپتە شۇ يىلى 190 نەپەر ئوغۇل، 160 نەپەر قىز جەمئىي 350 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. 1937 ـ يىلى تاشكەنتتە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ كېلىشى مەكتەپكە يېڭى تۈس كىرگۈزدى. ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى. ياسىن ئەپەندى، پەخرىددىن، خا ـ

لىق ئەپەندىلەر ئۇيغۇر تىلى، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم قا-
تارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى. 1938 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەبەيدۇل-
لا روبەيدۇللا، ياسىن ئەپەندى، پەخىرىددىنلەرنى شېڭ شىسەي
تۇتۇپ كەتتىمۇ قانداق؟ مائارىپ بىر قېتىم زەربىگە ئۇچرى-
دى. شۇ چاغدا مەكتەپتە 390 نەپەر ئوغۇل - قىز ئوقۇغۇچى
ئوقۇيتتى. مۇشۇ يىللاردا «ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش
ئۇيۇشمىسى» ۋاششەرىدە 3 سىنىپلىق بىر مەكتەپ، ئۆتامدا 3
سىنىپلىق بىر مەكتەپ، يېڭىسۇدا 3 سىنىپلىق بىر مەكتەپ،
مىرەندە 2 سىنىپلىق بىر مەكتەپ ئاچتى. بازار ئىچىدىكى مەك-
تەپنى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى، يېزىلاردىكى مەكتەپنى ئۇيى-
غۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇردى. كېيىنرەك مەدەنىي ئاقارتىش
ئۇيۇشمىسى ياقا ئۆستەڭ بىلەن توغراقلىقتا بىردىن مەكتەپ
ئاچتى. شۇنداق قىلىپ ناھىيە بويىچە 22 سىنىپ، 24 ئوقۇت-
قۇچى، 1000غا يېقىن ئوقۇغۇچى بولدى.

1939 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۈلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننى
پۈتتۈرۈپ مەمتىمىن ياقۇپ كەلدى ھەم ناھىيىلىك 1 - مەك-
تەپكە مۇدىر بولدى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا جالال مەھەممەت-
دى، تۇردى توختى، ئۆمەرجان ئىسمايىللار قوشۇلدى. ئوقۇ-
تۇش قوراللىرى ئاساسەن تاشكەنتتە بېسىلغان باشلانغۇچ مەك-
تەپلەرنىڭ قاتتىق مۇقاۋىلىق دەرسلىكلىرى ئىدى. ئوقۇتقۇ-
چىلار پۇختا تەييارلىق بىلەن دەرسكە كىرەتتى. دەرستىن
سىرتقى ۋاقىتلاردا ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرگە بولاتتى. 1941 -
يىلى مەمتىمىن ياقۇپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا يۆتكەلدى. ئورنى-
غا بۈگۈرلۈك سەيدۇل توختى مەكتەپ مۇدىرى بولدى. ئۈلكى-

لىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرۈپ، ئابدۇراخمان قۇربانوب، ھەسەن مەھەممەدىلار كەلدى. ناھىيەمىزدە تۇنجى رۇس تىلى سى-نىپ (گاۋچى بەن) ئېچىلدى. 1941 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە-مىزدىن تۇنجى قېتىم ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى قارا شەھەر ۋىلايەتلىك ئاددى سىغەن قارمىقىدىكى مۇئەللىملەر يې-تىشتۈرۈش كۇرسىغا ئۇدا 3 نۆۋەت ئەۋەتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياج دەسلەپكى قەدەمدە ھەل بولدى. پەننى مائارىپ ناھىيەمىزگە يېڭىلىق ئېلىپ كەل-دى. ئۇ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، يىلتىز تارتىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى نامايان قىلىپ، تۇنجى ئەۋلات يېڭى-چە كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشكە باشلىدى. 1938 - يىلى زۇنۇن شەنجاڭنىڭ تەكلىپى بىلەن تاشكەنتتە ئوقۇغان بىر سەنئەتكار كېلىپ تۇنجى قېتىم سەھنىدە كانسېرت كۆرسەتتى ۋە چاقىلىق خەلقىنى ئۆزلىرىگە قاتتىق جەلپ قىلدى. شۇ ۋاقىتتا سەھنىدە ئوقۇلغان:

قاشىڭىزنى قارا دىدىلەر،
قارا كۆز ئۇكام يار - يار.
ئاچقىل قېشىڭنى مەن بىر كۆرەي،
نادان ئۇكام يار - يار.

دېگەن ناخشىنى كىشىلەر ھازىرغىچە ئېيتىپ يۈرمەكتە. يۇقىرىقى-قىدەك خىزمەتلەرنىڭ ئىشلىنىشى خۇسۇسەن زۇنۇن شەنجاڭنىڭ قول سېلىپ ئىشلىشى، ئاممىۋى سورۇنلاردا يېڭى مەكتەپ، يې-ڭى ئىلىم - پەننىڭ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىنىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن تۆمۈر سوقا، ئورما ئوروش ماشىنىسى

(سالماسپۇرۇشكا)، بۇغداي تاسقايدىغان چوڭ شامالچىنى ئىشلە-
تىپ، ئەمەلىي كۆرسۈتۈش قاتارلىقلار كىشىلەردە يېڭى ئاڭ پەي-
دا قىلىپ، يېڭى پەننى مائارىپنى چۈشىنىشكە ئىنتىلىش روھى-
نى تۇرغۇزدى.

2. دەرستىن سىرتقى پائالىيەتلەر (ئىككىنچى دەرسخانا
پائالىيىتى): 1) ئىككىنچى دەرسخانا پائالىيىتى ناھايىتى مول
مەزمۇنلۇق ئېلىپ بېرىلاتتى. تاڭ ئاقىرىش بىلەن مەكتەپكە
كېلىپ قىلىنىدىغان مۇزاكىرىدىن باشقا، مەكتەپ ئىچىدە، گا-
ھىدا ناھىيە بويىچە شېئىر مۇسابىقىسى، ناخشا - ئۇسسۇل مۇ-
سابىقىسى، گىمناستىكا مۇسابىقىسى، يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئې-
لىپ بېرىلاتتى. شېئىر ئوقۇپ مەشىقە دەسسەش ئالاھىدە ھەي-
ۋەتلىك بولاتتى. مەيدانغا چىققان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېڭىشلىرى
تەكشى ۋە رەتلىك ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناخشىلىرى ئىنتايىن
جاراڭلىق، شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى.

ئۈزىمىز سوللاردا، ئۈچىمىز كۆكلەردە،
بىز ۋەتەننىڭ چىن ئوغلى بىز.
بىرلىك بايرىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ،
ۋەتەن ئۈچۈن قۇربان بولىمىز.

دېگەن ئىنقىلابىي شېئىرلارنى ئوقۇپ، مەشىقە دەسسەش بەكمۇ
ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. بۇنداق ناخشىلار ئاڭلىغۇچىلارنىڭمۇ
روھىنى ئۇرغۇتاتتى.

2) تەبىئەت ئوقۇتقۇچىلىرى ھەر ئايدا بىر - ئىككى قې-
تىم ئوقۇغۇچىلارنى دەريا بويلىرى، تاغ جىنىسلىرى بار جاي-
لار، سازلىقلار، ئېتىز - ئېرىق، ئورمانلىقلارغا ئاپىرىپ يەر

قاتلاملىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، سۇ ۋە قۇرۇقلۇقتا ئۈسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈش خۇسۇسىيەتلىرى، تاغ جىنسلىرىنىڭ تەركىبلىرى (قۇمتاش، ھاكتاش، گىرانىت تاشنىڭ تەشكىل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭدىكى دالاشپاتى، كۋارتىس ھەم سلۇدا قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشى) قاتارلىقلارنى كۆزىتىشكە ئۆگىتەتتى. گاھى چاغلار-دا سىياسەت دەرسى ۋاقتىدا دەريا بويىدىكى دۆڭلۈكلەردە ئو-قۇغۇچىلارنى ئىككىگە ئايرىپ پاكاراق. كىچىكرەكلىرىنى ياپونىيە ئەسكىرى، چوڭراق، ئېگىزرەكلىرىنى جۇڭگونىڭ ئەسكىرى قى-لىپ، ئۆز ئارا ئۇرۇش شەكلىنى ئالىدىغان مانېۋىر ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدا ئۇرۇش چوقۇم ياپونىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى، جۇڭگونىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلىشاتتى. ئاخىردا ئىككى تەرەپنىڭ سولھ يىغىنى چاقىرىلىپ، شەرتنامە تۈزۈلەتتى. ئەسىرلەر ئالماش-تۇرۇلۇپ، ئاخىردا سوۋېت ئىتتىپاقى ياكى ئامېرىكىدەك چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئۆمەكنى ياراشتۇرۇپ قويغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئويۇن ئاياغلىشاتتى. بۇ پائالىيەت ئارقىلىق ئو-قۇغۇچىلارغا ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ چوقۇم مەغلۇپ بولۇشى، جۇڭگونىڭ چوقۇم غەلىبە قازىنىشىغا ئىشەنچ تۇرغۇزۇلۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، تىرىشىپ ئۆ-گىنىپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇش روھى تۇرغۇزۇلاتتى.

3) «تۈگۈزىجۈن» (بالىلار ئارمىيىسى) تەشكىلاتى: مەكتەپ-لەردە «تۈگۈزىجۈن» تەشكىلاتى قۇرۇلغان بولۇپ جەمئىيەتتە ۋە ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ئەڭ ئابرويلۇق تايانچ كۈچ ئىدى. ئۇلار بىر قۇر كۆركەم كىيىنىپ، مۈرىسىگە خۇددى ھەربىيلەرنىڭ مىلتىقىدەك ئالا كالتەك قويۇپ، بىر خىل قەدەم تاشلاپ، ئىنى-

تىزام بىلەن ماڭسا ئىنتايىن سۆيۈملۈك ئىدى. كۆپ ھاللاردا ئاممىۋى يىغىنلارنىڭ تەرتىپىنى شۇلار ساقلايتتى. بولۇپمۇ «12-ئاپرېل» ۋە «18-سېنتەبىر» بايراملىرىدا مەيدان تەرتىپىنى ئالاھىدە قوغدايتتى. ھېچقانداق تەرتىپسىزلىككە يول قويمايتتى. ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇلارغا قەتئىي بويسۇناتتى. پائالىيەت ئۆتكۈزۈلىدىغان مەيدان بىلەن تاماشىبىنلار ئارىلىقىدا 2 مېتىر بوشلۇق بولاتتى. ئۇلار مۇشۇ بوشلۇقتا تۇرۇپ تەرتىپ ساقلايتتى. بىرەرمۇ ئادەمنىڭ ئىختىيارىچە مېڭىپ يۈرۈشىگە ۋە پائالىيەت مەيدانىغا كىرىپ قالايمىقان قىلىشىغا يول قويمايتتى. ھەممە كىشى ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. ئۇلارمۇ ئاممىغا كۆيۈنەتتى. خۇسۇسەن ئاجىز، مېيىپ كىشىلەرگە ياردەم بېرەتتى.

تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى شۇ دەۋرگە لايىق تۇرنىك ئويناش، گىمناستىكا، ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش، يىراققا ۋە ئۇزۇنغا سەكرەش، بەلباغ تاشلاش، قارغۇ چاشقان قاتارلىق ئويۇنلار ئېلىپ بېرىلاتتى. «18-سېنتەبىر» بايراملىرىدا مۇنەۋۋەر تەنتەربىيە ھەۋەسكارلىرى تاللىنىپ، ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلىدىغان تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىگە قاتناشتۇرۇلاتتى.

4) ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مەكتەپ خاتىرىسىگە ئاساسەن سىنىپلار ئارا ئايدا بىر نۆۋەت سېلىشتۇرۇپ باھالاش ئېلىپ بېرىلاتتى. سىنىپلارنىڭ ئىشىك بېشىدا ھەر بىر سىنىپنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئايروپىلان، ماشىنا، ئات ياكى پاقىدىن ئىبارەت رەسىم جازىسى ئېسىلاتتى. بۇ باھالاش، ئۆگىنىش، تەرتىپ - ئىنتىزام، تازىلىق قاتارلىق

ئۈچ نۆۋەتتا ئۆستەمدە ئىشلەپ بېرىلەتتى. باھالاشقا مەكتەپ مۇدىرى باشلىق بارلىق ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ ھەيئەتلىرى ھەپتىدە قارا خىزمەتچىلەرمۇ قاتنىشىپ ئەركىن پىكىر قىلاتتى. ئەڭ ياخشى سىنىپقا ئايرۇپىلان، بىر قەدەر ياخشىسىغا ماشىنا، ئوتتۇراھال سىنىپقا ئات، ئەڭ ناچار سىنىپقا پاقىنىڭ رەسىمى تەقدىم قىلىناتتى. رەسىم تارقىتىش يىغىنى مەكتەپ بويىچە چوڭ مەيداندا ئېلىپ بېرىلاتتى. بارلىق ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار قاتنىشاتتى. رەسىمىنى مەكتەپ مۇدىرى ئۆز قولى بىلەن تارقىتاتتى. ھەر بىر سىنىپقا نۆۋەت كەلگەندە سىنىپ مۇدىرى بىلەن سىنىپ باشلىقى چىقىپ تاپشۇرۇپ ئالاتتى. باھالاشنىڭ مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن باھالاش يىغىنى ئاياغلاشماي دېگەندە نۆۋەتچى ئوقۇتقۇچى چىقىپ، ئوقۇغۇچىلارنى مەيدانغا تىزاتتى. بۇ ئىشنىڭ تەسىرى ھەقىقەتەن زور ئىدى.

1941 - يىلى زۇنۇن شەنجاڭ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاڭ جىجا ھاكىم بولۇپ كەلدى. ئۇ، «ئادەم ئۆلىدۇ، كېتىدۇ. قىلغان ئىشى خاتىرە بولۇپ قالىدۇ» دەپ ھازىرقى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدا بىر قىزلار مەكتەپ سالدۇرۇپ، قىز ئوقۇغۇچىلارنى ئايرىپ ئوقۇتۇشقا بۇيرىدى. 1942 - يىلدىن باشلاپ مائارىپ تۇرغۇنلۇققا چۈشۈپ قالدى. يېڭى مەكتەپ سېلىش بىلەنمۇ مائارىپ تەرەققىي قىلمىدى.

3 - چاقىلىق مائارىپىنىڭ ۋەيران بولۇشى

1944 - يىلى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئىلغارلىق نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ،

ھەقىقى ئالۋاستى قىياپىتى بىلەن قايتىدىن گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى، شۇنىڭ بىلەن 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلاپ، ئەمدىلا شىنجاڭدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن باشلىغان گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇلار زور تۈركۈمدە ئەسكەر يۆتكەپ خەلقنى باستۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىق قىلىش سىياسىتى يۈرگۈزدى. ناھىيىمىز چاقىلىقمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قالمىدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىلىرى گومىنداڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ قاتنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان قۇمۇلنىڭ تۇسۇلۇپ قېلىش خەۋپىنى تۇغدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دىققەت نەزىرىنى ئىچكىرىگە قاتنايدىغان ئىككىنچى يول بولغان چاقىلىق - دۇڭخۇاڭ يولىغا مەركەزلەشتۈردى. چاقىلىقتا قاتتىق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي بېسىم سىياسىتى يۈرگۈزدى. چاقىلىققا كۆپلەپ ئەسكەر يۆتكەلگەنلىكتىن ھەر 4 نوپۇسقا بىر ئەسكەر توغرا كەلدى. خەلق ئەسكەرلەرنى بېقىشى كېرەك ئىدى. نەتىجىدە ئالۋاڭ - سېلىق ھەسسىلەپ ئاشتى. پۈتۈن خەلق ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئوتۇن، سامان، يەم بوغۇز، ئاشلىق، قوي، كالا، توخۇ، تۇخۇم توشۇدى. بۇنىڭدىن باشقا تاشيول قۇرۇلۇشى (چاقىلىق - دۇڭخۇاڭ، چاقىلىق - كورلا، چاقىلىق - چەرچەن تاشيولى)، سېپىل سوقۇش، تاشيول ئىمارىتى قۇرۇلۇشى، چوڭ ئاشلىق ئامبىرى سېلىش قاتارلىق تۈگىمەس ھاشارلار ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ، ئەرلەر ھاشاردا ئىشلىدى. ئاياللار ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئۇن تاسقىدى. ئەزەلدىن كەمبەغەل بولغان چاقىلىق خەلقى كۈن كۆچۈرەلمەيدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشپىيونلار ھەممىلا يەرگە يامراپ كەتتى. سەللا

ئازارلىق بىلدۈرگەن كىشى ئۆزىنى تۈرمىدە كۆرەتتى. قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان خەلق بالىلىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتمىدى.

خۇسۇسەن ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئىلغارراق ئىشچى-خىزمەتچىلەر قاتتىق نازارەت ئاستىدا قالدى. مۇنداق شارائىتتا مەكتەپلەردە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇش تەس بولۇپ قالدى، پۇل پاخاللىشىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشىغا ھېچنەرسە كەلمىدى. چەت ناھىيىلەر-دىن كېلىپ، مەكتەپ ئىشخانىسىدا يېتىپ- قوپۇپ خىزمەت قى-لىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئامالسىزلىقتىن كېتىشكە باشلىدى. قالغان-لىرى خاپىچىلىقتىن چۈشكۈنلىشىپ ھاراق ئىچىپ، قىمار ئوي-ناپ يۈردى. مائارىپ توغرىسىدا گەپ قىلغان ھەر قانداق ئادەم كاپىر، جەدىت، قىزىل پاچاق، «ئىلى ئوغرىلىرى»نىڭ قۇيرۇقى دەپ ھاقارەتلىنىپ قاتتىق جازالاندى. ئىشپىيونلار ھەم-مىلا يەردە لالما ئىتلاردەك پۇراپ يۈردى. ئىشپىيون، ساقچىلار-نىڭ ئوقۇتقۇچىلارنى ئۇرۇش، ھاقارەتلەش ۋەقەلىرى يۈز بې-رىپ تۇردى. مەسىلەن: 1945 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك 1-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئىمىن نىياز، جالال مەھەم-مەدى، ئىمىن مەھەممەتلەرنى تۇختى مۇسا باشچىلىقىدىكى ساقچى ئەسكەرلەر ئۇرۇپ يارىلاندۇرغان. ساقچىلار ئاتقان بىر پاي ئوق ئىمىن مەھەممەتنىڭ پاختىلىق چاپىنىنىڭ مۈرى-سىنى تېشىپ ئۆتكەن. ئىمىن نىياز توختى تۇختى مۇسانىڭ قولىدىكى مىلتىقنى دەسسەپ سۇندۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلار كوچىغا يالغۇز چىقالمايدىغان بولۇپ قالغان. 1945-يىلى يازلىق تەتىلدە ناھىيىلىك - 1 مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى

يوشۇرغان قورال - ياراق، تەشۋىقات ۋەرەقىسى بار دېگەن بۆھتان بىلەن مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسىنىڭ تەگىدىكى تاختاي پولنى قومۇرۇپ، ئورنىغا دېھقانلارنى ھاشارغا تۇتۇپ توپا توشقۇزغان. 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى مامۇتخان باشلىق ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇتقۇچى، سودىگەرلەردىن بولۇپ 37 ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ سودىگەر مەھەممەت ئىلىنى (مىللىي ئارمىيە رازۋېتچىكى) تىرىك كۆمگەن. باشقىلارنى ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيىنغان. ھەممىسىگە مەلۇمكى بۇ چاغدا ئاللىقاچان 11 بىتىم ئىمزالىنىپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، جايلاردا سايلامغا تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇ يىلى يىلىنىڭ ئاخىرىدا، 11 بىتىمدىن كېيىنكى ناھىيىلەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان سايلام بولۇپ، مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىم بولدى. مەمتىمىن ياقۇپ ئۆلكىلىك دارىل مۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇچتۇرپانلىق قۇتلۇق قاسىمنى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەيىنلەپ، مائارىپ خىزمىتىنى تۇتۇپ باققان بولسىمۇ. تۈرلۈك توسقۇنلۇقلار تۈپەيلىدىن ئىش تازا ئاقماي قالدى. يۇقىرىدىقىلارنى ئاز دېگەندەك ئەزەلدىن كىشىلەرنى نادانلىقتا تۇتۇپ كەلگەن دىنى ئىلاھىيەتچىلىك ھەممە يەرگە خۇددى ۋابا كېسىلىدەك يامراپ كەتتى. دىن دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى (موللىلار) مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىق، تەرتىپ مۇدىرلىقتەك مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، مەكتەپنىڭ ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن كارى بولماي ھەپتىلەپ،

ئايلاپ چوڭراق ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ مازار - ماشايىقلاردا قورئان تىلاۋەت قىلىش، مەسچىت - مەدرىسىلەردە مەۋلۇت ئوقۇش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار قاتتىق تەن جازاسىنى يولغا قويدى. ھەر كۈنى تاياق زەربىدىن ئالقانلىرى ئىششىپ كەتكەن، پالاققا ئېسىپ (بىرتال كالتەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھالقا شەكىللىك زەي ئۆتكۈزۈپ، تاياق يىگۈچىنىڭ پۇتىنى زەي ھالقىغا ئۆتكۈزۈپ، ئىككى ئادەم مۈرىسىگە ئېلىپ، كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بىر ئادەم تاياق بىلەن تاپانغا ئۇرىدىغان جازا قورالى) ئۇرۇش نەتىجىسىدە يەرگە دەسسىيەلمەي قالغان ئوقۇغۇچىلارمۇ كۆرۈشكە بولاتتى. نەتىجىدە نۇرغۇن، ئوقۇغۇچىلار تاياقتىن قورقۇپ، مەكتەپتىن قاچىدىغان بولۇپ قالدى. موللىلارنىڭ ئېيتىشىچە «تاياق تەگكەن جايغا قىيامەت كۈنى گۈل ئۈنۈپ چىقارمىش.» لېكىن ئۇلارنىڭ بۇنداق نەسىھەتلىرى كارغا يارىمىدى. مۇندىن باشقا دىنى دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى قۇرئان ساۋاتى بار ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ، باشقىلارغا ئايەت ئوقۇتۇپ تاپاۋەت قىلاتتى. بۇنداق ئىشقا مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ياكى باشقا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئارىلىشىشىغا ھەددى ئەمەس ئىدى. مەسىلەن: 1947 - يىلى ئابدۇراخمان قارى ئوقۇغۇچى ئابلىز راخمان بىلەن ئىمىن تۇرسۇننى ساقچىنىڭ مۇئاۋىنى باشلىقى كىرەم جۇجاڭنىڭ ئايالىغا ياسىن (يەسىن) سۈيى ئوقۇپ بېرىشكە ئەۋەتكەندە مەكتەپ مۇدىرى نۇر بەختى خاپا بولسا، ئابدۇراخمان قارىم نۇر بەختىنىڭ گېلىنى سىقىپ ئۇرغانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئىدىم. بۇ قىرىقىدەك خىلمۇ-خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چاقىلىقتا مائارىپ تۇنجۇقۇپ قالدى.

4. چاقىلىق مائارىپىنىڭ قايتا گۈللىنىشى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. جۇملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىدا تۇ- رۇۋاتقان چاقىلىقمۇ كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە يېڭى، دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ يېڭى تاڭ نۇرىنى كۆردى. بۇ چاغدا ناھىيە بويىچە 15 سىنىپ، 17 ئوقۇتقۇچى قالغان ئىدى. 1950- يىلى 1 - ئايدا ھەر قايسى جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن ئو- قۇتقۇچىنى، ئوقۇغۇچىلار پارتىيە رەھبەرلىكىدە قايتىدىن يىغىلىپ يېڭىدىن ئوقۇش باشلىدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچىلار قارا شەھەر ئوتتۇرا مەكتەپ قارمىقىدا ئېچىلغان 1 - نۆۋەتلىك مۇئەللىملەر يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا ئەۋەتىلدى. بۇ كۇرسىنىڭ مۇددىتى بىر يىل ئىدى. كېيىن ئارقا - ئارقى- دىن 2-3- تۈركۈملىرىمۇ ئەۋەتىلدى. ھەممە تولۇقسىز دارىل مۇئەللىمىنلەرگىمۇ ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. بۇلار ئوقۇش پۈت- تۈرۈپ چاقىلىقنىڭ مائارىپ قوشۇنىنى تولۇقلىدى ۋە زورايتتى، شۇنداقلا كوممۇنىستىك پارتىيە چاقىلىق مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن باشقا ناھىيىلەردىن تەجرىبىلىك، پېشقەدەم مائارىپچىلار- نى يۆتكەپ كەلدى. مەسىلەن: 1951 - يىلى كورلىدىن مەھەم- مەت موسا، ئابدۇقادىر جامال يۆتكەپ كېلىندى. 1952 - يىلى بۈگۈردىن مەھەممەت روزى يۆتكەپ كېلىندى. 1953 - يىلى لوپنۇردىن ياسىن ئاسىم يۆتكەپ كېلىندى.

1951 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە ئۇدا 5 يىل ۋىلايەت بويىچە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يازلىق تەتىل ۋاقتىدا مۇئەللىملەر

كۇرسى ئېچىلىپ، ناھىيىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمىز قاتنىشىپ، ئىدىيە ئۆزگەرتىپ، ماركسىزىملىق دۇنيا قاراشنى تىكلەش، ماتېماتىكا، تىل - ئەدەبىيات، پېداگوگىكا دەرسلىرى تولۇقلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، پارتىيىنىڭ مائارىپ فاڭجېنىغا ساداق بولۇش، جان-دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش روھىنى تۇرغۇزۇش، كونا جەمئىيەتتىن يۇقتۇرۇپ كەلگەن كونا ئەخلاق، كونا كۆز قاراش، كونا ئىستىل، كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ پارتىيىنىڭ مائارىپ لۇشيەنىنى توغرا ئىجرا قىلىشتىن ئىبارەت مائارىپچىلارنىڭ تارىخى بۇرچى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، سىياسىي، كەسپىي سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى بولغان مائارىپ قوشۇنى تەرەققى قىلىشقا باشلىدى.

1958 - يىلى ناھىيىمىز چاقىلىقتا تۇنجى قېتىم ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇشى سېلىنىپ، 1959 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22-كۈنى رەسمىي دەرس باشلىدى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېشەك مىنىپ كورلا، قاراشەھەر ياكى چەرچەنگە بېرىپ ئوقۇش قىيىنچىلىقى مەڭگۈ ئاياغلاشتى. كېيىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپمۇ تەشكىل قىلىندى. ھازىر ناھىيىمىزدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەردىلا ئەمەس، بەلكى بېيجىڭ، شاڭخەي، نەنجىڭ، داليەن، شىئەن، لەنجۇ قاتارلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇماقتا، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى سان جەھەتتىلا ئەمەس، سۈپەت جەھەتتىمۇ كۆپ تەرەققى قىلدى.

بۈگۈرنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازار ئەھۋالى

ئوسمان روزى

بۇ ھەقتە تەزكىرە ئىشخانىمىز، 1985 - يىلى 9 - ئايدا يېزىپ چىققان، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، بۈگۈر ناھىيە يەرنامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسىدە، بۈگۈرناھىيىسىدىكى مەمۇرىي رايونىنىڭ تارىخى ئۆزگىرىش ئەھۋالى دېگەن مەخسۇس تېمىدا خېلى ئەترابلىق سۆزلەنگەنىدى.

مەن، پەقەت بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازىرىنىڭ جايلىشىش ئورنى ھەمدە تەرەققىياتى توغرىسىدا تەپسىلىرەك قىلىپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئازىراق بولسىمۇ تارىخى تەزكىرە قالدۇرۇش مەقسىتىدە، بۇ قوليازمىنى يازدىم.

1868 - يىللىرىدىن، 1876 - يىللىرىغىچە ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى، بۈگۈرنىڭ كونا بازىرى بولغان ئۆتەڭ بازىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىۋەتكەندىن كېيىن، بۈگۈر ئۆتەڭ بازىرى ھازىرقى بازارغا كۆچكەن.

بۈگۈرنىڭ كونا بازار-ئۆتەڭ بازىرى، ئاق بۇلاق يېزا 5 - ئاھالىلار كومىتېتى (ئۆتەڭ دادۇي) نىڭ 2 - ئاھالىلار گو-

رۇپپىسى (كونابازار مەھەللىسى) ئورنىدا ئىدى.
ئۆتەك بازىرىنىڭ ئىچىدىن خان يولى كېسىپ ئۆتىدۇ. با-
زارئىچىدە ھەممىگە تونۇش بولغان سىرھاجىمنىڭ ئائىلىسى بار.
شۇۋاقىتتىكى بەگلىك تۈزۈمىدە ئەڭ دەسلەپكى بەگلەردىن ھې-
كىمبېگىم، ئاندىن ھەيدەر بېگىم، ئاندىن يۈسۈپ بېگىم، ئاخى-
رىدا سىدىق بېگىملەر بەگ بولۇپ، بۈگۈرنىڭ سىياسىي-ئىقتى-
سادىي تۈزۈملىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. 1902 - يىلى بۈگۈر
ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ھاكىم تۈزۈمىگە ئۆز-
گەرتىلگەن.

بۈگۈر كونا بازىرى، ئۆتەك بازىرى، ھازىرقى بازارغا
كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئەڭ دەسلەپكى بۈگۈر بازىرى قى-
لىنغان جاي - بۈگۈر بازار ئىچى كونا بازار مەھەللىسى دەپ
ئاتىلىپ كەلگەن جاي بازارقىلىنغان. بۇ ھازىرقى ناھىيىلىك
كۆمۈركان ئائىلە قورۇسى ئورنى، ناھىيىلىك كىتابخانا، سىمونت
زاۋۇتى ئائىلە قورۇسىنىڭ ئورنى تارىختا ئۆتكەن سادىق تۆ-
گىچى، خەلچىخان ئاغىچا، ناسىۋالچى ئالماس باي، دۆك شۆ-
تاڭ (خەنزۇ مەكتەپ) توختى ھاجىم باي، دېگەنلەرنىڭ ئۆي-
لىرىنىڭ ئالدى تەرەپلىرىدىن، خانقاغا بارغىچە يوللارنىڭ ھەم-
مىسى بازار كوچىسى قىلىنغان.

بازارنىڭ شەرقى-جەنۇبىي تەرەپلىرى-
ھازىرقى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئائىلە قورۇ-
سى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بازارنىڭ غەربىي-شىمال تەرىپى ھا-
زىرقى ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ ئىشخانا ئورنى ئا-
ئىلە قورۇسى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بازار كوچىسىنىڭ ئۈستى

يېپىقلىق بولۇپ، ھەر 20 مېتىر ئارىلىقتا يورۇقلۇق چۈشۈش
تۆشۈكى قويۇلغان. بازار كوچىسى تار بولۇپ، ھاۋا، ھايۋانلار
كىرىشكە بولمايتتى. بازار كوچىسىنىڭ ئىككى تەرىپى سودا دۇ-
كانلىرى ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى ئاتاغلىق سودىگەرلەردىن، ئابدۇ-
مانناپباي (قەشقەردىن)، ئىبلاخۇن باي (قەشقەردىن)، ئابلاخانباي
(ئافغانىستاندىن)، مامۇت بايۋەتچى (قەشقەردىن)، دولان روزى
ھاجىم (يەكەندىن)، ئېزىز ھاجى (قۇمۇلدىن) قاتارلىق سودى-
گەرلەر بۇگۈر بازىرىنى ئاۋاتلاشتۇرغان. بازارلارنىڭ ئاۋاتلىشى-
غا ئەگىشىپ سودىگەرلەرمۇ كۆپەيگەن

1932 - يىللىرىغىچە، بۇگۈر بازىرىنىڭ ئىچىدە ئانچە چوڭ ئۆز-
گىرىشلەر بولمىغان. 1933 - يىلىدىن 1938 - يىللىرىغىچە بۇ-
گۈرنىڭ بازىرى كېڭەيتىلىشكە باشلىغان، بولۇپمۇ، 1938 - يى-
لىدىن 1942 - يىللارغىچە، ئاخۇن شەنجاڭ (قۇمۇلدىن) دە-
ۋرىدە، بۇگۈرنىڭ كونا بازارلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پە-
لانلاپ باشقىدىن كېڭەيتىپ، يول چىقىرىپ، يولنىڭ ئىككى تە-
رىپىگە ئورمان قويۇپ، بازار تۈسكە كىرگۈزگەن، شەھەر ئا-
ھالىلىرىنى رەتلىك ئورۇنلاشتۇرغان.

بۇ، ئورۇنلاشقان شەھەر ئائىلىلىرىنىڭ سودا-سېتىق قى-
لىشى دۇكان-رەستىلەرنى ئېچىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارى-
تىپ بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇگۈر بازارلىرى ئىچىدە ھەر-
خىل تىپتىكى سودا-سېتىقچىلار كۆپىيىپ، بازار كوچىلىرىمۇ تەد-
رىجى كېڭىيىپ، بازار ئۆستەڭنىڭ شەرق تەرەپلىرىگىچە يوللار
ياسىلىپ، شەھەر ئائىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان. بازار كوچىلىرى-
مۇ رەتلىك قىياپەتكە كىرگەن.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بۈگۈردە تۇرۇشلۇق گومىنداڭنىڭ 382 - تۇەننىڭ ئەسكەرلىرى، بۈگۈرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، بازار ئىچىگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىۋەتكەن.

1950-يىلى ئەتىياز پەسلىدە،جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ياردىمى بىلەن، ئوت قويۇلۇپ كۆيۈپ كەتكەن دۇكان، ئۆي-ئىمارەتلەر باشقىدىن ياسىلىپ، رېمونت قىلىنىپ رەتلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن 1978 - يىلىغىچە، شەھەرنى پىلانلاش قۇرۇلۇشىدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىغان ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىمۇ، 1978 - يىللىرىغىچە، بازارئىچىدىن كېسىپ ئۆتۈپ ماشىنىلارمۇ كونا تاشيول بىلەن ماڭاتتى

1978 - يىلىدىن كېيىن، بۈگۈر بازارئىچىدىكى تاشيول ھازىرقى يېڭى تاشيول ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. شەھەر كوچىلىرىمۇ باشقىدىن رەتلىنىپ، بازار كوچىلىرىدا چوڭ ئۆزگىرىش بولدى.

1985 - يىلىغا كەلگەندە، پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت بىناسى، مېھمانخانا، كىنو-تىياتىرخانا سېلىندى، ئەسلىدىكى بازاركوچىسىدىن 2چوڭ كوچا قۇرۇلۇش ئورنىغا چىقىپ كەتتى. يېڭىدىن 2 چوڭ يول چىقىرىلدى.

نەتىجىدە بازار كوچىسى رەتلەندى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن ئاتىلىپ كەلگەن 3 بۇرجەك شەھەر دېيىلگەن كوچىلار رەتلىنىپ، 4چاسا رەتلەنگەن، تەكشى، قاراماي ياتقۇزۇلغان شەھەر كوچىسىغا ئايلاندى.

تارىختىن بېيان بۈگۈر بازارلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئور-

نىنىڭ كۆچۈشى بولۇپ تۇردى. 1983- يىلى بۇكۆر بازارلىرى، ئەسلى ئورنىدىن بۇرۇندىن كۆنچى مەھەللىسى دەپ نام ئال- غان جايغا كۆچۈرۈلدى.

ھازىر بۇ بازار يېڭى بازار دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن ئې- تىبارەن بۇ يېڭى بازارغا، ھەرخىل تىجارەت، سودا دۇكانلىرى، ياي- مىچىلار ئورنى قاتارلىق مۇلازىمەت قىلىش سورۇنلىرى قۇ- رۇلدى.

جۇڭگو كومپارتىيىسى 13 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھى بىلەن بۇ بازار كۈندىن-كۈنگە ئاۋاتلاشماقتا.

ئەسكەرتىش: ئاقبۇلاق يېزىسىنى ئىككىگە ئايرىش مۇنا- سىۋىتى بىلەن، تارلاق يېزىسى ۋە ئاقساراي يېزىسى دەپ ئاي- رىلدى. ئۆتەڭ ئاھالىلار كومىتېتى ئاق ساراي يېزىسىغا تەۋە بولدى. ئاقبۇلاق يېزىسى دېگەن ئاتالغۇ ئەمەلدىن قالدى.

كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەر

ئابلا سايىت، باۋۇدۇن چوڭ

1931 - يىلىدىن تارتىپ ئارقا - ئارقىدىن داۋاملاشقان يېغىلىق ۋە پاراكەندىچىلىك كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا تۈرلۈك كۈلپەتلەر ۋە ئازاب ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. دەرت - ئەلەم، غەم - ئەندىشە ئىچىدە خەلق ھالىدىن كەتتى.

ياپ - يېشىل كۆركەم زېمىن قايغۇ ۋە ماتەم تونىنى ئالدى. دەھشەتلىك ئېغىر ئاپەت خەلقنىڭ ھاياتىغا چاڭگال سالدى. يۇرت ئەھلى، مەھەللە ئىچى گويا قەبرىگاھ ۋە ياكى زىندانغا ئوخشاپ قالغانىدى.

1941 - يىلى يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق يۈز بەردى. بۇنداق ئەھۋالدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ نەزىرىدە نەدىمۇ خەلق بولسۇن! خۇددى ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك ئاچارچىلىق دەستىدىن زار - قاخشاۋاتقان خەلقىنىڭ ئۈستىگە «ئالەك» ئاشلىق سېلىقى، ۋە يەنە لەك توشۇش سېلىقى يۈكلەندى. بۇ سېلىقلارنىڭ ئېغىرلىقىدىن نۇرغۇن ئائىلىلەر خانىۋەيران بولدى. كۆپلىگەن دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ يۇرتىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا پانالىق ئىزدەپ چىقىپ كەتتى، شۇڭا كۆپلىگەن يېزا - قىشلاقلاردا يەرلەر تېرىقسىز،

مۇنبەت ئېتىزلار ئۇنۇمسىز ئەھۋالدا چۈشۈپ يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق ئېغىرلاشقانىدى. ئۈرۈمچىگە «لەڭ» توشۇشقا تۇتۇلغان بىچارە دېھقانلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرى قەھرىستان سوغۇقلاردا ئارا يولدا ئۆلۈپ ئۇلارنى تېخىمۇ دەرت ئەلەمگە قويدى. بەزى دېھقانلار ئۈرۈمچى يوللىرىدا ئەجەل داۋانلىرىدىن ئاشالماي ھاياتىدىن ئايرىلدى. شۇ قېتىمقى ئاچارچىلىقتا نەچچە يۈز كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. يەنە نۇرغۇن كىشىلەر دەرت ئۈستىگە دەرت، زۇلۇم ئۈستىگە زۇلۇم تارتىش تۈپەيلىدىن دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كېسەل بولۇپ ئالەمدىن كەتتى. ھايات قالغانلىرى زامان زۇلمىنىڭ قاتمۇ - قات زەربىسىدىن نىجان بولۇپ ئىڭراۋاتقان خەلقنىڭ يەنە بېشىغا 1942 - يىلى «ۋابا» «قارا كېزىك» دېگەن چوڭ ئاپەت ياغدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرت ئىچىنى ئەجەل قىسمەتلىرى قاپلىدى.

بۇ ھەقىقەتەن «قوشلاپ كەلگەن كۆلپەت» ئاچارچىلىق، زۇلۇم دەستىدىن ھالىدىن كەتكەن ئاجىز خەلق بۇنداق قورقۇنۇچلۇق «ۋاپا» «قارا كېزىك» قاتارلىق ئېغىر يۇقۇملۇق كېسەلگە قانداقمۇ تاقابىل تۇرالىسۇن؟ مۇدھىش «قارا كېزىك» ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن شەھەر، يېزا - قىشلاقلارغا تارقىلىپ مىڭلىغان كىشىلەرگە يۇقتى، كېسەل يۇقۇملانغان كىشىلەر لاغىلداپ تىترەپ ياتقان يېرىدىن قوپالماي ئۆلۈپ كەتتى. ھەر كۈنى تەرەپ - تەرەپتىن يىغا-زارە، نالە - پەرياد ساداسى يۇرت ئىچىنى لەرزىگە سالدى، ئۆلۈم، كېسەل ۋەھىمىسى ھەممە يەرنى قاپلىدى. پۈتۈن خەلق ساراسىمىگە

چۈشتى. نالە پەرياد قىلىۋاتقان مىڭلىغان كىشىلەردە قانداقمۇ ئامال بولسۇن، ئۇلار قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاللادىن مەدەت تىلەشتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى. كېسەل تېز تارقالماقتا ئىدى. مۇشۇنداق هايات - ماماتلىق پەيتتە يۇرت مۆتىۋەرلىرى ۋە دىنىي ساھەدىكى ئۆلىما - ئاخۇنۇملار خەلق-نىڭ نالە - زارى ھەم ئەجەل قىسمەتلىرىنىڭ ۋەھىمىسى ئالدىدا كورلا شەھىرى بويىچە كەمبەغەل يوقسۇل، مۇساپىرلارنى ئاچارچىلىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇش، ئۇلارغا خەيرى - سا-خاۋەت قىلىش ھەرىكىتىنى قوزغاپ، تەشكىلىي ھەيئەت تەش-كىل قىلىپ پۈتۈن خەلققە مۇراجىئەتنامە چىقىرىپ، تۆۋەندىكى كىشىلەرنى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلغان.

مەخسۇت ئەلەم هاجىم، مۇللا كىچىك ئاخۇنۇم، توختى قازى ئاخۇنۇم، ئىسمايىل هاجى داموللام، موسا هاجى، موسا شاكىزۇك، ئەھمەت هاجى ئەشرەپ هاجى، باۋۇدۇن چوڭ، ئەرشى-دىن خەلپەت، ھەسەنۇپ داجىڭجاڭ قاتارلىق كىشىلەر مەس-ئۇل بولۇپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ يېزىلاردا بايلارنى سە-پەرۋەر قىلىپ ئاشلىق، مال چارۋا، شەھەرلەردە پۇل كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرنى يىققان. نەتىجىدە قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە 15 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق، 30 - 40 دەك چوڭ - كىچىك مال - چارۋا، نەچچە مىڭ يۈەن نەق پۇل، نۇرغۇن رەخت، كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسە كې-رەكلەر يىغىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن چوڭ مەسچىت ئىچىدە كەمبەغەل - يوقسۇل مۇساپىرلارغا يىغىلغان ئاشلىق، پۇل، كىيىم - كېچەكلەر، ئىگەللەنگەن سان بويىچە ھەر بىر ئا-

دەمگە تارقىتىپ بېرىلدى. لېكىن قورقۇنۇچلۇق «ۋابا»، «قارا
كېزىك» كېسەلى توختاش ئۇياقتا تۇرسۇن بەلكى ئۇنىڭ تار-
قىلىشى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. ئەجەل باي، ئەمەلدار، بەگ-
غوجاملارنىمۇ قويماي ئالدى. شۇ يىلى شەھەر ئىچىدە بەگ-
دۆبىنىڭ قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى ۋە ئەمەلدارلارغىمۇ بۇ
كېسەل يۇقۇپ بىر ئائىلىدە بىر كۈندە ئىككى جاننىڭ جېنىغا
چاڭگال سېلىپ يۇقىرى تەبىقىلەرنىمۇ زىل - زىلىزىلىگە
كەلتۈرۈپ ناھايىتى بەك چۆچۈتىۋەتتى. ئۇ يىللاردا كورلىدا
نەدىمۇ دوختۇر، دورا بولسۇن. بۇ مۇدھىش كېسەلگە ھېچقان-
داق ئادەم چارە قىلالمىدى. بەختىگە يارىشا پەسىل ئۆزگىرىپ
ھاۋانىڭ سوۋۇن تارتىشى بىلەن كېسەلنىڭ تارقىلىشى پەسى-
يىپ يۇقۇش دولقۇنى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن خەلقنىڭ
كۆڭلى ئارامىغا چۈشۈپ خاتىرجەم بولدى. بۇ ئاپەتلىك
يىللارنى بېشىدىن كەچۈرگەن كورلىدىكى ھەر تەبىقە كىشى-
لەر 1942 - يىلى ئۈرۈمچىگە ئالاھىدە بېرىپ ئومۇم خەلق
تەلەپنامىسىنى سۇنۇپ ئاران دېگەندە يىل ئاخىرىدا ئۈرۈم-
چىدىن بىر دوختۇر ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن دورا كەمچىل،
دوختۇر يېتىشمىگەنلىكتىن يەنىلا خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان
بولالمىدى.

يەنە تارىم ۋادىسىدىكى قاراقوشۇنلۇقلار توغرىسىدا

سۇلايمان ئابدىرەھىم

ئۆتكەندىكى ماقالەمدە «قاراقوشۇن» قانداق جاي؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ناھايىتى ئاددىيلا توختىلىپ ئۆتكەنىدىم. بۇ ماقالەمدە قارا قوشۇنلۇقلار ھەققىدە بەزىبىر تارىخىي پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۈم. يولداشلارنىڭ ئۆيلىنىپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن. تارىختىن خەۋىرى بار يولداشلارنىڭ يېتەكلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«قارا قوشۇن ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى ئاتالغۇ ئىدى» — دېگەن مەسىلە كۆپ باش قاتۇرۇشقا، ئىزدىنىشكە تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخقا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كەلدى. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا 10 - ئەسىردە كىرگەن، بۇ ئېنىق، لېكىن 9 - 10 - ئەسىرلەردە جۇڭگودا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا (جۈملىدىن شىنجاڭمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ناھايىتى زور بىر قىسىم سىياسىي تارىخىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنى يىغىپ ئېيتساق:

1) ئەرەبلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار

ئۇرۇشى پارتلاپ، تاڭ سۇلالىسى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

2) مىڭ يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولغان پىشامىشان بەگلىكى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

3) 9 - ئەسىردە شىنجاڭدا قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلۇپ، بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلا ۋاقىتتا كونترول قىلدى.

4) تۇبۇتلار ۋە چاڭزۇلار قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھازىرقى چاقىلىق (پىشامىشان بەگلىكى)قارىمىقىدىكى جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالدى.

5) خوتەندە بۇددىستلار بىرنەچچە قېتىم ئىسلام دىنىدىن يېنىۋېلىپ، قاراخانىلارغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى ۋەھاكازالار.

بۇئىشلارنىڭ قارا قوشۇن بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ بۇنىڭغا تارىخ جاۋاب بەرسۇن.

مىلادى 9 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەرەبلەر ۋە ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشكە باشلىدى. ئەرەب قوماندانى ئىبىنى قۇتەيبە بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ئۇرۇشتا پىشامىشان بەگلىكى (چاقىلىق) تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ئارقا سەپلىك رولىنى ئويناپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئات-ئولاغ، يېمەك-ئىچمەك بىلەن تەمىنلىدى. لېكىن بۇدەۋر تاڭ سۇلالىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈزتۇتقان دەۋرى بولدى. زىمىنىنىڭ بەك كېڭىيىپ كېتىشى،

توختىماي داۋام قىلغان ھەربىي يۈرۈشلەر خەلق ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقنى كۆپەيتىپ، تاڭ سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 907 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى. پېشامشان بەگلىكمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلدى. مىلادى 815 - يىلى توبۇتلار پېشامشانغا تاجاۋۇز قىلىپ، پېشامشان پادىشاھى بوبسانى ئۆلتۈرۈپ، خەلقنى بۇلاپ-تالاپ قاتتىق ۋەيران قىلغانىدى. ئارقىدىن چىڭخەيدىكى چاڭزۇلار بېسىپ كىردى. ۋە قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. ئەمدىلىكتە ئەرەبلەردىن مەغلۇپ بولغان، ھاكىمىيىتى يىمىرىلىپ، باش پاناسىز قالغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى پېشامشاننىڭ ھەچنەرسىنى قويماي بۇلاپ كېتىپ، يەنە بىرقېتىم قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن پېشامشان بەگلىكى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

موشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا شىنجاڭدا ئىككى قۇدرەتلىك خانلىق پەيدابولدى. ئۇنىڭ بىرى تورپاندا قۇچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 850 -1250 - يىللار)، يەنە بىرى قەشقەردە قاراخانىلار خانلىقى (مىلادى 823 - 1222 - يىللار. بۇيىلنامە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخىدىن ئېلىندى). بۇ ئىككى خانلىق شىنجاڭنى بىرلا ۋاقىتتا كونترول قىلىپ، 4 ئەسىر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. پېشامشان بەگلىكى (ھازىرقى چاقىلىق) قۇچۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى. قۇچۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە چاقىلىقتا جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلىنىپ،

جەمئىيەت بىرقەدەر تىنچلاندى. خاراب بولغان شەھەرلەر قايـ
تىدىن تىكلەندى. ئىگىلىكمۇ ئۆز ئىزىغا چۈشتى. لېكىن تى-
بەتلىكلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇردى.
شۇنداقلا چىڭگىزخەينىڭ كۆكنۇر كۆلى ئەتراپىدا ياشايدىغان چاڭ-
زۇلارمۇ بۇرايونغا بېسىپ كىرىپ پات-پات بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى.
نەتىجىدە كىشىلەر ئەنسىزچىلىكتە چۈشۈپ، شەھەر-يېزىلاردا
تۇرالماي، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئې-
قىمىدىكى يايلاقلاردا ئېپتىدائىي جەمئىيەتتىكىدەك كەپە-ساتـ
ىلاردا ياشاشقا مەجبۇر بولدى. بۇئىش قوجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ بېشىنى قاتۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاراخانىلار
خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەندە بۇددىستلار بىرقانچە
قېتىم ئىسلام دىنىدىن يېنىۋېلىپ قاراخانىلار خانلىقىغا قارشى
توپىلاڭ كۆتەردى. بۇتوپىلاڭلار باستۇرۇلغان چاغدا، بىرقىسىم
كىشىلەر چاقىلىققا قېچىپ كەلدى. ئۇلار چاقىلىققا كەلگەندىن
كېيىن تىنچ ياتماي، تىبەت ۋە باشقا بۇددا دىنىدىكى مىللەتـ
لەرنى قاراخانىلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتتى. نەتىجىدە چا-
قىلىق باشقىلار يىغىلىپ قاراخانىلارغا قارشى تۇرۇشنى پىلانلاي-
دىغان سۇيىقەست بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن
بۇئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش پەيدا بولدى. بۇ-
ھال بۇ ئىككى قېرىنداش دۆلەتنى مۇقىم تەدبىر قوللىنىشقا
مەجبۇر قىلدى، شۇنداق قىلىپ قاراخانىلارخانلىقىنىڭ پادىشاھى
يۇسۇپ قادىرخان (مىلادى 998 - 1032 - يىللىرى تەختتە
ئولتۇرغان) دەۋرىدە قوجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن كې-
لىشىم تۈزۈپ يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ۋە

قاراخانىلارنىڭ خوتەننى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇشى ئۈچۈن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى بىرقىسىم يايلاق قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى تۇرۇش ئۈچۈن كېسىپ بېرىلدى. بۇجاي قاراخانىلار قوشۇنى نامىدا تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە «قارا قوشۇن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئۇيەرنىڭ شىمالىدىكى قوۋچۇلدا قوجۇئىدىقۇت قوشۇنلىرى تۇردى. قاراخانىلار قوشۇنى تۇرۇش ئۈچۈن يەر كېسىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەتراپتا ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا يول قويۇلمىدى. پەقەت ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر مەسچىت سېلىشقا روخسەت قىلىندى. شۇڭا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئابدال دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى بىر تۈزلەڭگە مەسچىت سېلىپ ناماز ئوقىدى. (ھازىرقى بۇمەسچىتنىڭ ئازىراق يېرىلا قۇم ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.) بۇمەسچىت ھازىرغىچە كىشىلەر تەرىپىدىن(ئاق مەسچىت» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. «لوپلۇق» لارنىڭ ھازىرغىچە ئالتە شەھەرلىكلەرنى قاراقوشۇنلۇق دەپ ئاتىشى شۇنىڭدىن قالغان.

مىلادى 1348 - يىلى (ئىچكى جۇڭگودا مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن 20 يىل بۇرۇن) چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان دۇغلات قەبىلىسىدىن بولغان بولاجى دوغلاتنىڭ ياردىمى بىلەن ئاقسۇدا خان بولۇپ، موغۇلىستان خانلىقىنى قۇردى. مىلادى 1352 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان 160 مىڭ موڭغۇلنى باشلاپ مۇسۇلمان بولدى. (تارىخىي ھەمىدىيەدىن). لېكىن موڭغۇللار ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلام دىنىزاتلار (لاما، گېلىڭلار) تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن نارازى بولۇپ، 7مىڭ

موڭغۇل ئاقسۇنىڭ قارايۇلغۇن ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى ئاق ئې –
شەك لەڭگىرى دېگەن جايلاردا توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييار –
لانغاندا، توغلۇق تۆمۈرخان ئالدىن خەۋەر تېپىپ، توپىلاڭنى
ئاسانلا بېسىقتۇردى. ئۇلارنىڭ قاچقىنىنى قېچىپ، ئۆلگىنى ئۆ –
لۈپ، قالغانلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن
ئېقىمىغا سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنىڭ شۇجايلاردىن چىقىشىنى
چەكلىدى. ئىسلام دىنىنى مەجبۇرى قوبۇل قىلدۇردى. ئۇلارنى
شەرىئەت بويىچە قاتتىق باشقۇردى. ئۇلارنى شىمالدا چۆك
كۆلدە، جەنۇبتا قورغاندا (چاقىلىقتىن 70 كىلومېتىر شىمالدا)
توسۇپ تۇردى. ئۇچاغلاردا بۇجايلاردا چوڭ يول يوق ئىدى.
ئۇلار كۆپرەك مەركەزلىك ھالدا يېڭىكۆل، چارا، كۆزلەك،
قاراچاچ، توڭغۇزلۇق قاتارلىق جايلارغا ئولتۇراقلاشتى. يېڭى
كۆلدە (33 – تۈمەن ئەتراپى) يېقىنقى زامانغىچە «موڭغۇل
چۈشتى» دەيدىغان بىر كۆل بارئىدى، موڭغۇللار مۇشۇيەردە
ماللىرىنى سۇغۇرۇپ تۇرغان بولسا كېرەك. كېيىنكى ۋاقىتلار –
دا كۆزلەكتە ناھايىتى چوڭ بىر مەسچىت سېلىنغان. بۇمەس –
چىتنىڭ چوڭلىقىغا قارىغاندا بۇيەرنىڭ ئاھالە مەركەزلەشكەن
رايون ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بەزى يې –
شىچوڭ ئادەملەر: «بۇرۇنقاراقوشۇندىن شۇڭدى تېخىغىچە ھەم –
مىسى مەھەللە ئىدى» دەپ ھېكايە قىلىشىدۇ. كېيىنچە بۇموڭ –
غۇللار تارىم ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ. كەتكەن.
بىرقىسمى ئۆزۋاقتىدىلا قارا قوشۇنغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە قا –
راقوشۇنلۇقلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن. ھازىردۇ بەزى كىشىلەر –
نىڭ (بولۇپمۇ «لوپلۇق»لارنىڭ) موڭغۇل چىراي بولۇشىمۇ ئانـ

شۇ كونا ئىرسىيەتنىڭ دەلىلى. يەنە بىرقىسمى پۈرسەت تې - پىپ مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغان قېچىپ بارغان. ئۇلار پات- پات قاراقوشۇننى پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان ئىدى.

مىلادى 1514 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان سۇل- تان سەئىدخان، توغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 6 - ئەۋلادى زورا - ۋان پادىشاھ مىرزا ئابابەكرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ سەئىدىيە خانلىقىنى قۇردى. لېكىن مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا پۈر- سەتتىن پايدىلىنىپ، گاڭزۇ باشچىلىقىدىكى تىبەتلىكلەر بېسىپ كىرىپ، قارا قوشۇننىڭ جەنۇبىدىكى ئاق ھونلار شەھىرى ئاب - دالنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراقوشۇننى بۇلاڭ-تالاڭ قى- لىپ قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى. تىبەت باسقۇنچىلىرى ئابدال شەھىرىگە بىرقەلئە سېلىپ، مۇستەھكەم ئورنىشىۋېلىشقا ئۇ - رۇنغان بولسىمۇ، لېكىن سەئىدىيە خانلىقى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. (پولات قادىرنىڭ شەرقى تۈركىستان تارىخىدىن) سەئىدىيە خانلىقى كونا قارا قوشۇننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بۇ - يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، قاراقوشۇننى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. تىبەت بىلەن بولىدىغان چېگرا ماجىراسىنى ھەل قىلىش ئۈ - چۈن ئالتۇنتاغدىكى قۇمتاشلىق بىلەن قاراچال ئارىلىقىدىكى تۆگىلىك سايدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تىبەت بىلەن تىركىشىپ تۇردى. بۇيەردىكى ئەسكەر تۇرغان سېپىل بىلەن ئىككى تە- رەپ ئۇرۇشقاندا ئىشلەتكەن ئۇرۇش قوراللىرى تارىخنىڭ گۇ- ۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بۇيەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا 14 - 15 - ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى ئۇ -

مۇملاشقان بولسا چاقىلىقتا ۋە تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقى-
مىدىكى قاراقوشۇندا 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 - ئەسىرنىڭ
باشلىرىدا بەزى كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدى. لې -
كىن ناماز ئوقۇش ئومۇمىيۈزلۈك بولمىدى. بۇتوغرۇلۇق مول-
لا موسا سايرامىي «تارىخىي ھەمىدىيەدە»: «لوپ ئەھلىنى مۇ -
سۇلمان دېسە مەسچىتى يوق، ئەمەسمىكىن دېسە بۇتخانىسى
يوق » دەپ يازىدۇ. يەنە شۇكىتابتا: بىر ئەسىرياكى ئۇ-
نىڭدىن ئۇزۇنراق زاماندىن بۇيان بۇشەھەرلەردىكى ئىشان
ھەزرەت، موللا ۋە ساھىب ئادەملەر بۇجايلارغا بېرىپ (ئاپتور
بۇيەردە ھىدايىتوللا ئىشان (ئاپپاق غوجا)نىڭ قىلمىچىدىن قې-
چىپ بارغانلارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك) ئۇلارنى ئىمانى ئىسلام
ۋە بىنائى موسولمانچىلىققا تەرغىپ قىلىپ، ئاللانىڭ بىرلىكىنى
ئۆگىتىپ تەلىم بەردى» دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا قارا
قوشۇندا سەئىدىيە خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئاند-
دىن بىرقىسىم باشپانا ئىزدەپ كەلگەن كىشىلەر تەرىپىدىن
ئىسلام دىنى تارقىتىلغان.

1678 - يىلى سەئىدىيە خانلىقى ھىدايىتوللائىشاننىڭ
جۇڭغارلارنى باشلاپ كېلىشى بىلەن مۇنقەرز بولدى. ھىدا -
يىتوللا ئىشان «ئاپپاق غوجا» نامى بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ھا -
مىيلىقىدىكى دۆلەت «قەشقەرىيە» گە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن
كېيىن، ناھايىتى زور قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. ئىبراھىم ھو-
شۇر ئۆزىنىڭ «ئاپپاق غوجا» ھەققىدىكى ماقالىسىدا: « بىر
يەركەندىلا 30مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلدى» دەپ يازىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن بىرقىسىم كىشىلەر «ئاپپاق غوجامنىڭ قىلمىچىدىن قې-

چىقىپ كېلىپ، چاقىلىقتا (خۇسۇسەن قارا قوشۇندا) پانالاندى. بۇنىڭغا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قاراقوشۇندا تۇرۇشلۇق ھەربىي سەركەردىسىنىڭ ئوغلى مەھەممەت شىرىپ بەگ سەۋەبچى بولدى. ئۇ چاغلاردا بۇ كىشى يەركەندە ئوقۇۋاتاتتى. «ئاپپاق غوجا»نىڭ قىرغىنچىلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن مەھەممەت شىرىپبەگ خەۋپ ئاستىدا قالغان بىر قىسىم كىشىنى باشلاپ قاراقوشۇنغا كەلدى. بۇلارنى كونا ئابدال شەھىرى (ئاقھونلار شەھىرى) نىڭ شىمالىدىكى بىر كۆل ياقىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. بىر قىسمىنى ئاتمىش بۇلاقتا ئورۇنلاشتۇرۇپ دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇردى. بۇلارنى يەرلىك قاراقوشۇنلۇقلار يەنىلا «ئابداللار» دەپ ئاتاشتى. مەھەممەت شىرىپبەگ بۇ جاينى ياخشى باشقۇرۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئادالەت ئۇرۇقىنى چاچقاچقا ھەممەيلەننىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولۇپ خەلق ئۇنىڭغا «ئاتا غوجاخان» دېگەن ھۆرمەت نامىنى بەردى.

1678 - يىلدىن 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان 80 يىللىق ۋاقىت شىنجاڭ تارىخىدا خوجىلارنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىق دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋردە قاراقوشۇن ئايرىم بىر دۇنيا بولۇپ، دۇنيادىن بىخەۋەر ياشىدى. 1755 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى ئامۇرساناننى مەغلۇب قىلىپ، جۇڭغارىيەنى قولغا ئالدى. مۇشۇ چاغدا جۇڭغارلارنىڭ «ھامىيلىقىدىكى دۆلەت — قەشقەرىيە»دە خوجىلارنىڭ توپىلىڭى (بورھانىددىن غوجا بىلەن غوجا جاھانلار توپىلىڭى) يۈز بەردى. خوجى -

لارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كەڭسۇ (گەنسۇ)نىڭ خې-
شى كارىدورى ئارقىلىق چىققان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى—
چاقىلىق تەۋەلىكىگە قەدەم قويۇش بىلەن (بۇچاغدا ئاساسىي
ئاھالە قاراقوشۇندا ئىدى) قارا قوشۇنلارغا ناھايىتى ئېغىر
سېلىق سالدى. بۇنداق ئېغىر سېلىقنى (200كالا، 500قوي، 500
ئات، 300تاغار (دادەن) ئۇن، 100تۆگە، ھاشارغا 100ئادەم)
خەلق ئەلۋەتتە تۆلىيەلمەيتتى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇن-
لىرى خەلققە ئۆلۈم بىلەن تەھدىت سالغاچقا، مەھەممەتشە-
رىپبەگ (ئاتا غوجاخان) ۋە پايانىمىياز باتۇر قاتارلىقلارنىڭ
رەھبەرلىكىدە خەلق قوزغۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قات-
تىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇرۇش دەسلەپتە قاراقوشۇندا، ئۇ-
نىڭ كەينىدىن قارائىلەك بىلەن ساۋقويدى ئارىلىقىدىكى ساز-
لىقتا، كېيىن چىكەدىكى ئۆي (چىگىلىك ئۆي) دىن غەربتىكى
پايانىمىياز يىقىلغان تۈزدە بولدى. مۇشۇ تۈزلەڭدە بولغان قان-
لىق جەڭدە پايانىمىياز قاتارلىق باتۇرلار قەھرىمانلارچە قۇر-
بان بولدى. ئاتاغوجاخان قالغان ئادەملەرنى باشلاپ دۈشمەن
قولىغا چۈشۈپ كېتىش ئېھتىمالى بولغان بارلىق نەرسىلەرگە
ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ، ئۆزلىرى كەڭ لايقا ئارقىلىق چا-
قىلىققا كېلىپ، پۇقرالىرىنى يىغىپ چاقىلىق قەلئەسىنى سال-
دۇردى. بۇقەلئەنىڭ خارابىسى يېقىنغىچە بارئىدى (شىمالىي
تەرىپى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت ئالدىدىكى تاشيول، شەر-
قى بۇرۇنقى جالالىدىن ئاخۇن، ئىسمايىل كولۋانىڭ ئۆيىنىڭ
ئالدىدىكى ھازىرقى چوڭ ئۆستەڭ بويىدىكى يول، جەنۇبى
تەرىپى ھازىرقى ھەربىي گازارما. قول سانائەت بىرلەشمىسى،

پوچتىخانىدىن تارتىپ، شىنخۇا كىتابخانىسىغىچە، غەربىي تە -
رىپى هازىرقى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن تىكەنلىك يېزىلىق
هۆكۈمەت بازىرىغىچە ئىدى)ئاتاغوجاخان ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلە -
رى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتىدى -
غان چوڭ يولنى توسۇۋېلىپ قاتتىق ئۇرۇشتى. چىڭ سۇلالى -
سى قوشۇنلىرى قەلئەنى مۇھاسىرە قىلىپ، زەمبىرەككە تۇتۇپمۇ
ئالالماي، ئاخىرى دەرياسۇيىنى توسۇپ، قەلئەنى سۇغا باستۇ -
رۇۋەتتى. ئالدىراشچىلىقتا پۇختا سېلىنمىغان ۋە ياخشى قۇرۇ -
مىغان بۇسېپىل گۆركىرەپ ئاقىدىغان تاغ سۈيىگە بەرداشلىق
بېرەلمەي ئۆرۈلۈپ چۈشۈشكە باشلىدى. بۇتەڭداشسىز كۈرەشتە
(چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى 12 مىڭ، خەلق ئارانلا 2 مىڭ -
غا يېقىن) خەلق باتۇرلارچە ئېلىشىپ، كۆپچىلىكى باتۇرلارچە
قۇربان بولدى. ئۇلار ئۆز قېنى بىلەن چاقىلىق تارىخىغا بىر
قەھرىمانلىق سەھىپىسى يېزىپ قالدۇردى. پەقەت ئاتاغوجاخان
باشچىلىقىدىكى بىرقانچە كىشىلا ئالدىدا كەلگەننى چاناپ قور -
شاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى (ئېيتىشلارغا قارىغاندا چاقىلىق
دەرياسىنىڭ تاغ ئېغىزىدىكى ئۆيلەر كېيىنچە ئاتاغوجاخانلار
ياشىغان جاي ئىكەن). شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قو -
شۇنلىرى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاپ (يېقىنقى زا -
مانغىچە هازىرقى ساقچىنىڭ ئورنىدىكى باۋۇدۇن هاكىمنىڭ
بېغىدا بىر داش قازاننىڭ تېگىدە قېتىپ قالغان جەسەت بار
ئىدى. بۇكىشى شۇچاغدا «چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قىلىچىدىن قې -
چىپ قازاننىڭ تېگىگە مۆكۈنۈۋالغان بولسا كېرەك) چاقىلىق
ۋە قاراقوشۇننى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى.

هايات قالغانلار جان ئەپقېچىپ باشقا يۇرتلارغا كەتتى.

كېيىنكى چاغلاردا ئادەملەر قاراقوشۇنغا قايتا يىغىلغان بولسىمۇ، بۇلار ئاساسەن قېرىلار، ئاياللار ۋە ئۇششاق بالىلار بولغانلىقتىن راۋاج تاپمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋا چېچەك، ۋاباكېسىلى تارقىلىپ كېتىپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆلۈپ كەتكەچكە ھەربىر جەمەت بىر گۇرۇپپا بولۇپ، باشقا جايلارغا كۆچتى. تارىمنى بويلاپ ماكانلىرى شايارغىچە يېتىپ باردى. غەربكە ماكانلىرى خوتەن اوپقا، شەرققە ماكان ئابداللار (ئاقھون ئەۋلادلىرى) پىچان ۋە قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشتى. شۇنىڭدىن كېيى-ن قاراقوشۇن چۆل قالدى.

خان يولى ۋە ئۆتەڭ

ئوسمان روزى

بۈگۈر ناھىيەسى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ يەردە قۇرۇلغان ئورۇمتاي دۆلىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە، بۇ يەردە ئەلچى - چىرىكچى تۇرغۇزۇلغان.

خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىۋەندى زامانىسىنىڭ شىڭچۇ 3 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 59 - يىلى) بۇ يەردىكى ئوگىرى شەھىرىدە، غەربىي رايون قوروقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، بۇ يەر كوسەن (كۇچار) دۆلىتىگە قاراشلىق بولغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، كوسەن قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قارمىقىدىكى ئوگىرى ئايمىقىغا قاراشلىق بولغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە (بۈگۈر) دەپ ئاتالغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 12 - يىلى (1886 - يىلى) بۈگۈردە مۇپەتتىش تەسىس قىلىنغان.

گۇاڭشۈي 28 - يىلى (1902 - يىلى) بۈگۈر ناھىيەسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن ۋە قارا شەھەر مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان.

مىڭگو دەۋرىدە، ئاقسۇ ۋىلايىتى ۋە قارا شەھەر باشۋا- لى مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، قارا شەھەر ۋالى مەھكىمىسىنىڭ باش- قۇرۇشىدا بولغان.

1954 - يىلى كورلا ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان.

1960 - يىلدىن ھازىرغىچە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان.

بۈگۈرنىڭ تارىختىكى تۇتقان ئورنى يۇقىرىقىدەك بولسى- مۇ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى تېخىمۇ مۇھىم ئـــورۇننى تۇتقان.

بۈگۈر، جۇڭگودەك چوڭ بىر دۆلەتتە، شەرق بىلەن غەرب- نى تۇتاشتۇرغۇچى يىپەك يولى بولغانلىقتىن، بۇ يەردىن، خان، ۋەزىرلەر، لەشكەرلەر، ھەزرەت ئالىملىرى، دانىشمەنلەر ئۆلىما - داھىلار ئۆتكەن. بۇلار بېسىپ ئۆتكەن يوللار ئۆتەڭ (چۈشكۈن- خانا، ئارامگاھ) نىڭ ئىزى بىلەن ئۆتكەنىدى.

ئۆتەڭ بۈگۈرنىڭ دەسلەپكى (1902 - يىلدىن ئىلگىرىكى) سىياسىي - ئىقتىسادىي مەركىزى بولغان. شۇ چاغلاردا ئۆتەڭ با- زىرىغا بارىدىغان مەخسۇس «لەڭگەر يولى» ياسىلىپ، جـــەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان.

خان يولىنىڭ باشلىنىش ئورنى — قىزىل كـــۆۋرۈكنىڭ غەربىي شىمال تەرەپىدىن باشلىنىپ، دادولان يېزا قىزىل ئاھالە كومىتېتىنىڭ 3 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 4 - ئاھالىلەر گۇرۇپ- پىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يېڭى ھويلا ئاھالە كومىتېتىنىڭ 1 - ئا- ھالىلەر گۇرۇپپىسى ئولتۇراقلاشقان ئۆستەڭ بويىدىكى يول بىلەن

مېڭىپ، ئاقبۇلاق يېزا 5 - ئاھالىلار كومىتېتى (ئۆتەك) نىڭ 1 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسىنىڭ ئىچىدىكى يول بىلەن شىمالغا قاراپ ماڭغانسىرى 2 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسىغا (كونا بازار مەھەللىسىگە) كېلىدۇ. مۇشۇ ئورۇن بۇگۇزنىڭ قەدىمقى ئۆتەك بازىرى ئىدى.

بۇ خان يولى ئۆتەك بازىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، تارلاق يولى دەپ ئاتالغان، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سوزۇلغان چوڭ يولنى كېسىپ ئۆتۈپ ماڭغانسىرى 7 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسىغا (تىكەن قورۇق مەھەللىسىگە) بارغاندا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بىلەن تۇتىشىدۇ.

خان يولى باشلانغان جاي بىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىغا تۇتاشقان جاينىڭ ئارىلىقى 10 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، يولنىڭ ياسىلىشى سۈپەتلىك، يولنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر ئەتراپىدا بولغان.

خان يولىنىڭ بىر قىسىم ئورۇنلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا.

ئۆتەك بازىرىنىڭ كوچا يولى، شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان. كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە كەلگەندە، خەنزۇلارنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ زاراتكارلىقى بار. ئىگەللىگەن ئورنى خېلى چوڭ.

خەنزۇ زاراتكارلىق بازار كوچىسىنىڭ شەرق قىسمىدا بولۇپ 4 چاسا تامنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان. 10 مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. زاراتكارلىقنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە كىرىش ئىشىكى بولۇپ، ئالاھىدە دەرۋازا بېكىتىلگەن.

1954 - يىلى، تېرىلغۇ يەرگە ئۆزگەرتىلىپ، زاراتكار -

لىقىنىڭ ئەسلى ھالىتى يوقالدى.

1952 - يىللارغىچە كونا بازار مەھەللىسىدە، بۇرۇنقى
سودا دۇكانلىرىنىڭ ئورنى ساقلىنىپ كەلگەن، كېيىنكى ۋاقىت-
لاردا يوللارنى رەتلەش، ئائىلىلەرنى رەتلەش قىلىنغاندا بۇزۇ-
ۋېتىلگەن.

گەرچە ئۆتەڭ بازىرى ھازىرقى بازارغا كۆچۈرۈلگەن بول-
سىمۇ، يىلدا 1 نۆۋەت كېلىدىغان روزى ھېيت، قۇربان ھېيتلار-
دا، يېقىنقى يىللارغىچە ئۆتەڭ ھېيتى ئوينۇلۇپ كەلگەن ئىدى.

بۇ ھەقتە خەلق ئاغزىدا مۇنداق بىررىۋايەت تارقالغانىدى.
ئۇزۇن مۇددەت ياخشى ئۆتەلمەي، ئاجرىشىپ كېتىش ھالىتىگە يەتكەن
ئەر - خوتۇنلارنى، ئاتىسىنىڭ ئۆيىگە يامانلاپ كەتكەن
خوتۇنلىرىنى ئۆتەڭ ھېيتىغا ئاپارغاندىن كېيىن، يېڭى باشتىن
ئەپلىشىپ ئىتتىپاق ئۆتۈپ كېتىدىغانلىقى، شۇڭا، قىز - يىگىت-
لەرنىڭ توي قىلىش ۋاقتىدا قىز تەرەپ، ئوغۇل تەرەپكە، قى-
زىمنى ھەر يىلى كېلىدىغان ئۆتەڭ ھېيتىغا ئاپىرىسىز دېگەن-
نى ئالاھىدە شەرت قىلىدىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى — ئۆتەڭنىڭ تەرەققىيا-
تى جەريانىدا، ھېيت - بايراملارنىڭ خۇشال - خۇرام بولى-
دىغانلىقى خەلق تىلىدا داستان بولۇپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا
كۆچۈپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ
خېلى ئۇزۇن بىر دەۋرلەرگىچە خەلق ئاغزىدا ساقلىنىپ قالى-
دىغانلىقىنى ئەمەلىيەتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئابلىز ھوشۇر — «چىڭگىزخان» نىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

ئابلىمىت مەخسۇم

ئىنىم ئابلىز (ئابدۇل ئېزىز) 1912 - يىلى 1 - ئايدا بۈگۈر ناھىيە يېڭىسار يېزا موللا ھوشۇر داموللا ھاجى دېگەن دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1952 - يىلى 40 يې- شىدا ئۈرۈمچىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئەرەبچە، ئېنگلىزچە، پارسچە، تۈرك تىلى قاتارلىق 7 تىلنى بىلەتتى ھەم تەرجىمانلىق قىلاتتى.

ئۇ تۇغۇلۇپ 16 ياشقىچە (1928 - يىلغىچە) ئائىلە تەر- بىيىسىدە بولغان ۋە ئۆز ئاتىمىز موللا ھوشۇر داموللا ھاجىدا ئوقۇغان. 1928 - يىلدىن 1931 - يىلغىچە كۇچا ناھىيىسىدە موسا ئايىپ داموللادا دىن ئوقۇغان. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوقۇشى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەندىرىپ دېگەن نام بېرىلگەن. بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ مەنىسى بۇلبۇل دېگەن بولىدۇ. 1932 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە 3 يىل قەشقەر دىنىي خانلىق مەد- رىستە ئوقۇپ داموللا دېگەن ئۇنۋانىنى ئالغاندىن كېيىن ۋاقىتنى بوشقا ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن 1936 - يىلغىچە ھىندىستانغا بې- رىپ ئىككى يىلدىن دەرس ئوقۇغان. 1937-يىل دىن1942-يىلغىچە

6 يىل ئەرەبىستاندىكى مەككىدە ئوقۇغان، ھەم ئوقۇتقۇچى بولغان. 1942 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە مىسىردا 4 يىل ئوقۇغان ھەمجامىل ئەزھەر داشۆسىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ دەل 35 ياشقا كىرگەن چاغلىرىدا مىسىرنىڭ ئەزھەر دېگەن ئاتاغلىق مەكتىپىدە ھەر قايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ باشلىقى، پادىشاھلىرى ھەم دىنىي ئۆلىمالىرىنىڭ بىر قېتىملىق چوڭ يىغىنىدا ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن چۈشكەن سوئاللارغا جاۋاب بېرىشتە ئابدۇلئەزىزنىڭ بەرگەن جاۋابى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ قېتىملىق چوڭ يىغىندىلا مىسىرنىڭ پادىشاھى ئابدۇلئەزىزنى ماختاپ «بۈگۈندىن باشلاپ سېنىڭ ئىسمىڭ چىڭگىزخان بولسۇن، چۈنكى بۇرۇندا جۇڭگودا چىڭگىزخان دېگەن بىر كىشى ئۆتكەن. بۇ قېتىم سەن جۇڭگودىن 2 - قېتىم چىقتىڭ» دەپ جاكارلىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇلئەزىز دېگەن ئىسمى چىڭگىزخان دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

«چىڭگىزخان» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاتاقلىق»، «مەشھۇر»، «ناھايىتى كۈچلۈك»، «تەڭداشسىز» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. ئۇ مىسىردىن ئەرەبىستانغا بېرىپ ماھۇت سىجاك بىلەن كۆرۈشكەن ھەم ئۇنىڭ بىللە بىلەن ياپونىيىگە بارغان. شۇ مەزگىللەردە جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشى داۋاملىشىۋاتقان مەزگىل بولۇپ ئىنىم ئابدۇلئەزىزنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە: ياپونىنىڭ بىر باشلىقى «ھازىر جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشى بولۇۋاتىدۇ. بىز جۇڭگونى چوقۇم بويسۇندۇرىمىز، سىلەر شىنجاڭدىكى مۇھىم ئادەملەر، سىلەر بېيجىڭغا بېرىڭلار بىز غەلىبە قىلغاندا چىڭگىزخان سەن شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي باشلىقى، ماھۇت

سىجاڭنى سەن ھەربىي باشلىقى بولسەن» دېگەن. بۇ ئىككەسى ياپونىيىدىن بېيجىڭغا كەلگەندىن كېيىن شىڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدا كوممۇنىستلارنى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى، زىيالىيلارنى تۇتقۇن قىلىۋاتقان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ شىنجاڭغا بارماي ئاخىرى نەنجىڭ داشۆسىدە ئوقۇغان. بۇ چاغدا مامۇت سىجاڭ ۋاپات بولغان. نامىزىنى جىڭگىزخان چۈشۈرۈپ يەرلىككە قويغان.

چىڭگىزخان ئاخىرى جۇڭگونىڭ مىسىردىكى باش ئەلچىخانىسىدا بىر مەزگىل ئىشلەپ 1947 - يىلى 1 - ئايدا مىسىردىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەن. 15 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاتىسى ۋە باشقا تۇغقانلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۈگۈر يېڭىسارغا كېلىپ 3 ئايدەك تۇرغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى جاڭ جىجوڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى ماشىنا ئەۋەتىپ ئۈرۈمچىگە ئاپىرىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچكى ئىشلار نازارىتىدە كوجاڭ، قوشۇمچە سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلىگەن. (ئەيسا بەگ رەئىس ئىدى). مۇشۇ ۋاقىت بىتىم بۇزۇلۇپ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى راۋاجلانغان مەزگىل بولۇپ تۇخسۇن، تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىنىڭ ھاكىملىرى ھاكىملىقنى تاشلاپ غۇلجا تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. بۇ ئورۇنلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى مۇرەككەپلىشىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇ 3 ناھىيىگە جەمئىيەت تەرتىپىنى تىنچىتىپ باشقىدىن ھاكىم سايلاش ئۈچۈن ئىنىم چىڭگىزخاننى باشلىق، لى X X نى مۇئاۋىن باشلىق قىلىپ 25 دەك كىشىنى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تۇخسۇن، تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىگە ئەۋەتىپ، تۇخسۇن ناھىيىسىگە

ھامۇت داموللىنى شەنجاڭ، تۇرپانغا ئابدۇراخمان مۇھىتنىڭ ئورنىغا ئابلىمىت دېگەن چوڭ ئاخۇننى شەنجاڭ، يەچان ناھىيىسىگە ئۈكچۈن ۋاڭنىڭ ئىنىسى ئىسكەندەر غوجىنى شەنجاڭلىققا بەلگىلەپ تۈرمىدىكى مەھبۇسلارنى قويۇپ بېرىپ ۋەزىپىنى تاماملاپ 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۈرۈمچىگە قايتىپ باردى. بۇ خىزمەتكە مېنىمۇ بىرگە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن مەنمۇ قاتناشتىم.

ئىنىم ئابدۇلئەزىز چىڭگىزخان بۇ ۋەزىپىنى تاماملاپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى. 1948 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە جىياڭ جېشىنى زۇڭتۇڭ سايلايدىغان ۋەكىل نامزاتىنى تۆۋەنگە چۈشۈرگەندە چىڭگىزخاننى بۈگۈردىن ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتتى. شۇ يىلى 4 - ئايدا بېيجىڭغا بېرىپ 9 - ئايدا قايتىپ كەلدى. جىياڭ جېشىنى زۇڭتۇڭ سايلاش قۇرۇلتىيىغا بېرىپ قاتناشتى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىر ناھىيە، ۋىلايەت ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش ئۈچۈن باردى ھەم ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دىنىي نازارەتكە باشلىق بولۇپ ھەربىر ناھىيىنىڭ چوڭ ئاخۇنلىرىنى بېكىتىش تەستىقلاش ئىشلىرىنى بېجىردى،

1949 - يىل 7 - ئايدا تۇغقان يوقلاش ۋە ئارام ئېلىش ئۈچۈن بۈگۈر يېڭىساردىكى ئائىلىمىزگە كەلدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئۈرۈمچىدىن ئۆلكىلىك تەمىنات نازارىتىنىڭ نازىرى مەمتىمىن بۇغرا، باش كاتىپ ئەيسا

بەگ، قۇربان قوداي، ھاجى ياقۇپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، پولات
قادىر قاتارلىق كىشىلەر 3 ماشىنىدا يۈك - تاقىنى بېسىپ يې-
ڭىساردىكى بىزنىڭ ئۆيگە چۈشۈپ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈ-
شۈپ بىر ئاخشام قونۇپ ئەتىسى جەنۇبقا (چەت ئەلگە) قاراپ
ماڭغاندا سىدىق بەگنى بىرگە كېتەيلى دېسە ئۇ ئۇنىمىدى.
ئىنىم چىڭگىزخاننى ئۇنىمىغانغا ئۇنىماي بىرگە ئېلىپ ماڭدى.
ئىنىم ئۇلار بىلەن بىللە ماڭغاندا 7 دانە يامبۇ، 400 سەر
ياڭچەن، 17 سەر ئالتۇن، ئۇنىڭدىن باشقا خېلى كۆپ قەغەز
پۇلنى ئېلىپ ماڭدى. چېگراغا بارغاندا باشقىلار چېگرىدىن
ئۆتۈپ كەتكەن. ئىنىم ئۆتەلمەي (كېچىكىپ قېلىپ) يەركەندە
ئىككى ئاي تۇردى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيە ئۇ-
كامىنى يەركەندىن قەشقەرگە چاقىرتىپ قەشقەر خەلق ھەد-
رىستە خەلق ھۆكۈمىتى، قەشقەر، ئاقسۇدىن چاقىرتقان دىنىي
زاتلارنى 3 ئاي تەربىيەلەش كۇرسىغا قاتناشتۇرۇپ 3 ئايدىن
كېيىن قەشقەردە قولغا ئېلىپ 1950 - يىلى 7 - ئايدا قەش-
قەر تۈرمىسىدىن ئۈرۈمچى تۈرمىسىگە يۆتكەپ بىر يېرىم يىل-
دىن كېيىن 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

چەرچەننىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىد- كى قىسقىچە ئەھۋالى ۋە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئازادلىققىچە ئۆت- كەن ئامبال ياكى شەنجاڭلار

غوپۇر ئېزىز

چەرچەن ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى كېرىيە ناھىيىسىگە قاراشلىق چوڭراق بىرىيېزىغا باراۋەر جاي بولۇپ، بۇ جايغا بارلىق ھوقۇق جۈملىدىن مەمۇرىي ۋە دىنىي جەھەتتە ھەممىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئىمتىيازغا ئىگە بىرلا كىشى باشچىلىق قىلىپ، بۇنداق باشلىقنىڭ مەنسەپ نامى ئاقساقال دېيىلىپ، چەرچەنگە شۇۋاقىتتا موللا ئىسلام ئاقساقىلىم دېگەن كىشى نەچچە ئون يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن. شۇەز - گىلدە باج-سېلىقلارنى كېرىيىگە ئاپىرىپ بېرىدىغان، چوڭ-چوڭ دەۋائىشلىرى يۈز بەرسە دەۋاگەرلەر ئالاھىدە كېرىيىگە بېرىپ دەۋا ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ كېلىدىغان ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى داۋاملىشىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، چەرچەن رەسمىي بىر ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، تۇنجى قېتىم لوڭ دالاۋىي (فامىلىسى لوڭ بولۇپ، لوڭ دالاۋىي دېگەن چەرچەن تارىخىدا مەشھۇر بىر ئامبالنىڭ نامى) دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كەلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا لوڭ ئامبال ئەينى زاماندىكى ئادىل، ھەممىگە ئوخ-

شاش مۇئامىلە قىلىدىغان ئادەم بولغاندىن تاشقىرى، چەرچەن-
گە كېلىپلا بۇجاينىڭ سۈيى مول، بوز يېرى كۆپ ئىكەنلىكىنى
بىلگەندىن كېيىنلا پۇقرالارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ بۇرۇن چوڭكۆل
يېزىسىنىڭ بېشىغىچىلىك سوزۇلۇپ تۇرغان چوڭ ئۆستەڭنى كې-
ڭەيتىپ چېپىپ، بۇ ئۆستەڭنىڭ ئايىغىنى توغراقلىق يېزىسىنىڭ
چاتقىچىلىك ئېلىپ كېلىپ، بۇنىڭ بىلەن ئۆستەڭ ئىككى تە-
رىپىدە كۆپلىگەن بوز يەر ئېچىلىپ يۇرت ئاۋاتلاشقان. مۇشۇ
جەريانىدا لوڭ ئامبال چەرچەندىن بىرونەچچە قېتىم يۆتكىلىشكە
توغرا كەلگەندە، يۇرت خەلقى يوقىرىغا ئىلتىماس قىلىپ ئىككى
يىلدىن ئارتۇق ئامبال بولغان، كېيىن ئاخىرى يوقىرىدىن يۆت-
كەپ كېتىپ، لوڭ ئامبالنىڭ ئورنىغا پىڭ دارىن دېگەن كى-
شى ئامبال بولۇپ كەلگەندىن كېيىنمۇ، پۇقرالار يوقىرىغا ئىل-
تىماس سۇنۇپ، ئۆز رۇمچىكىچىلىك ئادەم بېرىپ، لوڭ ئامبال-
نى تەلەپ قىلىپ تۇردۇۋالغاندىن كېيىن لوڭ ئامبال ئىككى
يىلدىن كېيىن چەرچەنگە كېلىپ يەنە 3 يىلدىن ئارتۇق ئام-
بال بولغان. بۇجەريانىدا يەنە پۇقرالارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئىل-
گىرى تۇختىتىپ قويغان توغراقلىق چاتىقىن باشلاپ ئۆس-
تەڭ چېپىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆستەڭ ئايىغىنى ھازىرقى جان-
داتېرىم كەنتىگە ئېلىپ كېلىپ، ئۆستەڭنىڭ 2 تەرىپىدىكى بوز
يەرلەرنى پوقرالارغا ئايرىپ بېرىپ كۆپلىگەن بوز يەر ئېچىلىپ، ھا-
زىرقى باغئېرىق يېزىغا ئاساس سېلىنغان. «جاندا تېرىم»دېگەن
نامنىڭ مەيدانغا چىقىشىمۇ، دەل شۇ ۋاقىتتا پۇقرالارغا بوز-
يەر ئايرىپ بېرىش جەريانىدا ساۋىت ئىسمىلىك كۆپ پەرزەن-
تىلىك بىر پۇقرا چوڭى 15 ياش كىچىكى بىر ياش ئەتىراپىدا-

دىكى قىز ئوغۇل 9 ـ 10 دەك بالىلىرىنى ئېلىپ ئۆستەڭ بويىغا كېلىپ لوك ئامبالغا: «مېنىڭ بالىلىرىم كۆپ شۇڭا ماڭا كۆپرەك يەر بېرىڭ» دەپ تەلەپ قويغان. بۇ چاغدا بۇنچىۋالا ئۇششاق كۆپ بالىلىق كىشىنى كۆرگەن كىشىلەر: «بۇ ئادەم جاندادەك كۆپ بالىلىق ئىكەنغۇ» دېيىشىپ كۈلۈشۈپ كەتكەن، ھەم بۇ سايىت ئاكىغا كۆپرەك بوزيەر ئايرىپ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ كىشى ئۆزبالىلىرى بىلەن نۇرغۇن بوز يەر ئېچىپ تېرىلغۇ قىلغان، دېمەك، شۇندىن بۇيان شۇ سايىت ئاكام ئاچقان بوزيەرلەرنى «جانداتېرىم» دەپ ئاتاپ تاكى ھازىرغىچىلىك بۇنام ئالاھىدە بىر كەنتنىڭ نامى بولماقتا. ھەم شۇ سايىت ئاكامنىڭ پۈتكۈل ئەۋلادى ئۆز ئىسمىگە «جاندا» دېگەن لەقەمنى قوشۇپ قوللىنىپ كەلمەكتە.

لوك ئامبال چەرچەننىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا يەنە جاڭگالساي قاتارلىق جايلاردا قاش تېشى بارلىقىنى بايقاپ، يۇنۇس ئاخۇن دېگەن بىر خۇيزۇ بىلەن شېرىكلىشىپ، قاش تېشى كېنى بەرپا قىلىپ، قاش تېشى قازغان.

لوك ئامبال بىرىنچى قېتىم يۆتكىلىپ كەتكەندە بۇنىڭ ئورنىغا پىك دارىن (پىك فامىلىلىك) دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كېلىپ، ئۇمۇپۇقرالارنى باشلاپ يېڭى ئۆستەڭ يېزىغا سۇ باشلاپ بېرىش ئۈچۈن بىر ئۆستەڭ چاپتۇرغان. ئۆستەڭنىڭ نامى تەبىئىي ھالدىلا «پىك دارىن ئۆستىڭى» دەپ ئاتىلىپ قالغان. كېيىن-كېيىن بۇنام ئۇنتۇلۇپ قېلىندى. پىك دارىن يەنە چوڭكۆل يېزىدىكى ھازىرقى «ئامبال باغ» دېگەن جاينىمۇ بوز-

يەر ئۈستىگە دەرەخ تىكتۈرۈپ ئاۋات قىلغان.

لوك ئامبال 2 – قېتىم قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا لادارىن (ئەسلى ئۇيغۇر، يۇرتى ئاقسۇدىن. مەھەممەت بەگ) دېگەن كىشى كېلىپ ئامبال بولۇپ بىرەر يىلدىن كې- يىن قايتىپ كەتكەن.

لادارىننىڭ ئورنىغا ئادارىن (ئۇيغۇر، قەشقەرلىك بولۇپ ئۇيغۇرچە ئىسمىنى بىلىدىغان كىشى يوق) ئامبال بولۇپ ئۇمۇ بىرەر يىلدىن كېيىن كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ياقۇپ بەگ (ئۇيغۇر، قەشقەرلىك) ئامبال بولۇپ، بۇمۇ بىرەر يىلدىن كې- يىن كەتكەن، ئۇنىڭ ئورنىغا خەندارىن (خۇيزۇ) ئامبال بولۇپ، بۇمۇ بىر يىلدىن كېيىن قايتىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شوي دارىن (شوي جاڭگو، خەنزۇ) دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ، بۇ- كىشى ئەينى ۋاقىتتىدىكى ھۆكۈمەت بىناسىنى قايتىدىن ياساپ، خېلى كۆركەملىك قىلغان. بۇ بىنانىڭ «داتاڭ» دېگەن جاي- نىڭ ئۈستىگە ئۆز ئىسمىنى شوي جاڭگو دېگەن خەتنى يا- غاچقا يېزىپ قويغان بولۇپ، بۇياغاچ ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىۋېتىلدى. شوينىڭ ئورنىغا چەرچەننىڭ قازىسى كېرەم ئە- لەم دېگەن باشلىق بولۇپ 6 ئايغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ يانچۇق تولىغان، بۇنىڭ ئورنىغا خوتەندىن مەسۇم ھاجى داموللا دې- گەن كېلىپ ئۆزىنى ۋالى دەپ ئاتاپ، بىرەر يىل ھۆكۈم سۈ- رۈپ، ساپا قىز-خوتۇن ئېلىش بىلەن چەرچەندىن كەتتى. مە- سۇم ھاجىدىن كېيىن ماخۇسەن ۋاقتى بولۇپ، لوك فامىلىلىك بىرخەنزۇ ئامبال بولۇپ كېلىپ بىرەر يىل بولمايلا خوتەنگە قاي- تىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەنلىك ئالتۇن بېگى قۇربان

الا دېگەن شەنجاڭ بولۇپ بىريىل ھۆكۈم سۈردى.

ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەنلىك نىياز دۆك دېگەن شەنجاڭ
ولۇپ ھەر ئىككىلىسى ماخۇسەنگە ئالتۇن تۇپلاپ بېرىش بىلەن
ۆزىيانچۇقىنى تولدۇرۇپ جاھاندىن ئۆتتى. نىياز دۆكنىڭ ئور-
نىغا قەشقەرلىك ئۆمەر ھاجى دېگەن كىشى شەنجاڭ، كېرىيەلىك
وسمان ئاخۇن دېگەن كىشى مۇئاۋىن شەنجاڭ بولۇپ تۇرغان-
ا ماخۇسەنلەر خوتەندە تارمار بولۇپ، بۇ ئىككى شەنجاڭنىشىڭ
ەسسەي كىشىلىرى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتىپ تۈگەتتى.

شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇش بىلەن چەرچەنگە شە-
ردىن ئىسىملىك بىر ئادەم شەنجاڭ بولغان، بۇ ئادەم ئۆزى تاش-
نى موڭغۇلىيەدە ئوقۇغان بولۇپ، روس، موڭغۇل تىلىغا ئۇستا
ىكەن، مەزكۇر شەردىن شەنجاڭ ئىشقا چۈشۈش بىلەنلا ماخۇسەن
ۋاقتىدا يېرىم كۈن خەنزۇچە ئوقۇيدىغان ئىككى سىنىپلىق 60
وقۇغۇچىنى يىغىپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدىغان پەننىي مەك-
تەپ بەرپا قىلىپ، بۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىك ئىشلىرىنى باش-
قا ئىدارە-ئورۇنلاردىن ۋاقىتلىق مۇئەللىم تەكلىپ قىلىپ ھەل
ىلغان. ھەممە چەرچەننىڭ ھازىرقى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى
ىركىتى ئالدىدىن باشلاپ يول تۈزلەپ تاكى تاتراڭغا بارغى-
چىلىك ئارىلىقتىكى ئەگرى-توقاي يولنى ئۇدۇل قىلىپ تۈ-
زەپ، يول مۇساپىسى كۆپ دەرىجىدە قىسقارغان. شۇنداقلا ھا-
زىرقى ئايرودرومنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسى يېنىغىچىلىك بولغان
يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە كۆپلىگەن قارىتېرەك تىكتۈرۈپ كۆپ-
لىگەن دەرەخزارلىق مەيدانغا كېلىپ، بۇ دەرەخلەرنى ئازادلىقتىن
كېيىنمۇ كىسىپ ئىشلەتتى. يەنە مەزكۇر شەردىن شەنجاڭ ئەينى

ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقى بىلەن ھازىرقى ئايرودرومنى ئەس-
لىگە كەلتۈرگەن 40 ـ، 41 ـ يىللىرى چەرچەنگە ھەرقېتىم 2 يا-
كى 3دىن بولۇپ 4قېتىم ئايروپىلان قاتنىغان. ھەمدە مەكتەپ
ئوقۇغۇچىلىرىنى تەشكىللەپ، سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان.
ھازىرقى خەلق ھۆكۈمىتى بىناسىنىڭ ئورنىغا تەخمىنەن 20
مو ئەتراپىدا بىر بۈك-باراقسان باغ بىنا قىلىپ، بۇنىڭ ئە-
چىگە بىر دانە ئېگىز كۆتەمە قىلىپ ئويۇن قويۇش سەھنىسى
سالغان. ھەم بىرلا ۋاقىتتا 8 ئادەم ئۇچالايدىغان چاقپەلەك
ياسىتىپ، ئوقۇغۇچى ۋە باشقىلارنىڭ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش
ئىشلىرىغا شارائىت ياراتقان.

شىرىپ شەنجاڭ مۇشۇنداق ئىشلارنى ئىشلەۋاتقاندا بىركې-
چىدىلا يۇقىرىدىن شىڭشىسەينىڭ بىر گورۇپپا كىشلىرى كېلىپ
چەرچەندىكى ئەمەلدارلارنىڭ بارلىق ئەمەلدارلىرىنى قولغا ئالغان-
دا شىرىپ شەنجاڭنىمۇ قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېتىپ،
ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەندىن يۈسۈپ شاڭزوڭ دېگەن بىرسىدىگەر-
نى شەنجاڭ قىلىپ بۇ ئادەمنىمۇ بىريىلغا قالماي قولغا ئېلىپ
ئۈرۈمچىگە ئەكەتكەن.

يۈسۈپ شەنجاڭنىڭ ئورنىغا ئەينى چاغدىكى ناھىيىلىك
ھۆكۈمەت كاتىپات بۆلۈم باشلىقى يەن دوڭپېن دېگەن شەرقىي
شىماللىق بىر خەنزۇ كىشى شەنجاڭ بولغان. بىريىلغا قالماي بۇ-
نىڭ ئورنىغا يۇقىرىدىن يەنگوچىڭ دېگەن خەنزو كىشى شەنجاڭ
بولۇپ كېلىپ چەرچەننىڭ سۇ ئىشلىرىدا كەلكۈندىن مۇداپىئە
كۆرۈش، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى
قىلىۋاتقاندا، شىنجاڭغا گومىنداڭنىڭ تەسىرى كىرىپ خاچەنپاڭ

دېگەن كىشىنى يەنگوچېڭنىڭ ئورنىغا شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. ھەمدە شۇنىڭغا قوشۇپ ئۇرۇمچىدىن ئابدىرېھىم روزى دېگەننى دۇئاۋىن شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. بۇ ۋاقىت شىنجاڭدىكى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئۇچقۇنلىرى تازا كۈچەيگەن بىر ۋاقىت بولۇپ، مەزكۇر خاچەنپاڭ شەنجاڭ: «چەرچەندە بىر توپىلاڭچىلار گۇروھى بار ئىكەن» دەپ يۇرتتىكى چوڭ ئاخۇن ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى كۆپلەپ تۇتۇپ قولغا ئالغان. كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «بىزنىڭ ئاساسلىق تايانچلىرىمىزگە زەربە بېرىپ خاتا ئىش قىلىپسەن» دەپ، قارا شەھەر ۋالىسى زوشۇيىڭ ئارقىلىق خاچەنپاڭنى ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاپ، 1946 - يىلىنىڭ باشلىرى ئۇنىڭ ئورنىغا كورلىلىق سايىت ھاجى دېگەننى شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. شۇ كۈنلەردە 3 ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش توختىتىپ 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالانغان بولۇپ 11 - ئايغا كەلگەندە بىتىم ماددىلىرى بويىچە باشقا ناھىيىلەرگە ئوخشاشلا چەرچەندىمۇ سايلام ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، قارا شەھەر ۋىلايىتىدىن باھاۋىدىن تۇرقى قاتارلىق كىشىلەردىن تەركىب تاپقان سايلامغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى كېلىپ، ھاكىملارنى سايلاش ئېلىپ بېرىلغاندا چەرچەن خەلقى سايىت ھاجىنى ھاكىملىقتىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا بەختىيار ئابدىرېھىم (بەختىيار ئابدىرېھىم قەشقەرلىك بولۇپ، سودىگەر. 1941 - يىللىرى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغان. يەرلىك كىشىلەر بەختىنى ئاخۇن پەرەڭ دېيىشىدۇ) نى ھاكىملىققا، نىياز بورھاننى (چەرچەنلىك، ئىلگىرى خەنزۇ مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ

يېتىشكەن، سايلام ۋاقتىدا مائارىپ بۆلۈمىنىڭ كوچىكى ئىدى)
مۇئاۋىن ھاكىملىقتا سايلانغان. 1947 - يىلىنىڭ كىرىشى بىلەن
ئەقمىيازدا بەختى شەنجاڭ دەرھال بازار خەلقىنى ھەرىكەتلەن-
دۈرۈپ ۋە بۇيرۇپ، چەرچەن بازىرىنىڭ ناھايىتى تار كوچىلىرىنى
كېڭەيتىپ، رەستىلەرنى رەتلەپ چىقىپ پۈتۈن بازار كوچىلىرىنىڭ
ئىككى تەرىپىگە ئېرىق ئالدۇرۇپ، رەتلىك قىلىپ دەرەخ تىكتۈرگەن
ھەم سېلىنغان دەرەخلەرنى ھەر بىر ئائىلىلەرگە تۇتتۇرۇپ،
ئەگەر قۇرۇتۇپ قويۇلسا تۆلەش ۋە ئورنىغا دەرەخ تىكىشتىن
تاشقىرى قۇرۇتۇلغان دەرەخنىڭ ئاز - كۆپلىكىگە قاراپ جازا
قوللىنىدىغانلىقى ھەققىدە قاتتىق بۇيرۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن پۈتكۈل
دەرەخ كۆكلەپ، چەرچەن بازىرى تارىخىدا تۇنجى قېتىم بوك - باراخ-
سانلىق مەنزىرە بارلىققا كېلىپ شۇ ۋاقىتتا تىكىلگەن كۆپلىگەن دەرەخ-
لەر ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆپلىگەن ئېھتىياجىنى
قامدىغاندىن سىرت، بەزى دەرەخلەر ھازىرغىچە ساقلانماقتا.

1947 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىغا كەلگەندە گومىن-
داڭ ھۆكۈمىتى بەختى شەنجاڭنى ئىشەنچىسىز دەپ قاراپ،
شەنجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ ئورنىغا رىن جۇتەينى (شۇ ۋاقىتتا
رىن پوسىلىنىڭ دەپ ئاتىلاتتى) شەنجاڭلىققا تىكلەپ، نىياز
بۇرھاننى يەنىلا مۇئاۋىن ھاكىملىقتا قالدۇرغان. شۇندىن تارتىپ
بۇ ئىككىلى كىشى (رىن جۇتەي بىلەن نىياز بۇرھان) تاكى
1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد بولغان ۋە 1950 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىمىزگە خەلق
ئازادلىق ئارمىيىمىز يېتىپ كەلگەنگە قەدەر ھاكىم بولۇپ
كەلگەن. ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ شەنجاڭلار چاقىلىق - چەر-

چەن يوللىرىنى ۋە چەرچەندىن – شوداڭغىچە ئارىلىقتىكى چەرچەن – كېرىيە يولىنى تۈزلەش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. (بۇ يوللاردا ماشىنا قاتنىمىدى).

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش كەلگەندىن كېيىن 10 – ئاينىڭ باشلىرىدا گومىنداڭنىڭ 128 – لۈي 382 – تۇەن 3 – يىڭگە قاراشلىق چەرچەندە تۇرۇشلۇق 9 – ليەندىكى «لو» فامىلىك بىر مۇئاۋىن ليەنجاڭ باشلىق بىر بۆلۈك جاھىللار گۇرۇھى ھەقىقەتكە قايتىشقا قارشىلىق قىلىپ، چەرچەننى بۇلاڭ – تالاڭ قىلىشقا تەييارلانغاندا لى فامىلىك ليەنجاڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ، بۇلاڭ – تالاڭ قىلدۇرماسلىقتا قانچە ھەرىكەت قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئاخىر جاھىللارنىڭ پەيلى بۇزۇلۇپ، ئەھۋال جىددىيلەشكەندە لى ليەنجاڭ ئەھۋالنى شەنجاڭلارغا يەتكۈزگەن. بۇ ۋاقىتتا رىن جۇتەي بىلەن نىياز بۇرھانلار «ئەسكەرلەرگە ئالتۇن – كۆمۈشنى يىغىپ بەرسەك، بۇلاڭ – تالاڭ قىلمىسا!» دېگەن ئىنكاسىنى بىلدۈرگەن. ئاخىر نەتىجىدە جاھىللار گۇرۇھى «چەكلىك مۇددەتتە ئالتۇن – كۆمۈش بەرمىسە، جەزمەن بۇلاڭ – تالاڭ قىلىمىز» دېگەن شەرتنى قويغانلىقتىن، يۇرت ئىچىدە بىر كېچە – كۈندۈز ئالتۇن – كۆمۈش يىغىش جىددىيلىكى يۈز بېرىپ، بەزى كىشىلەر ئالتۇن – كۆمۈش بېرىش جەھەتتە ئاسماققا چىقىش قاتارلىق ئازابلارغا ئۇچراپ، جاھىللارنىڭ شەرتى ئورۇنلانغاندىن كېيىن، چەرچەن ناھىيىسى بۇلاڭ – تالاڭ ۋە باشقا ئاپەتلەردىن ساقلاپ قېلىنغان. ھېلىقى جاھىللار گۇرۇھىنىڭ باشلىقى مۇئاۋىن ليەنجاڭ ۋە بىر نەپەر پەيجاڭغا

1950 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا كورلىدا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ ئېتىلدى.

مېنىڭ بىلىدىغان ۋە كۆرگەنلىرىمدىن باشقا يەنە ئازغىنە ئاڭلىغانلىرىم يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. مېنىڭ تۇتۇۋېلىش ۋە يېزىش قابىلىيىتىم چەكلىك بولغاچقا، يېزىلىش تەرتىپى ياخشى ياكى تولۇق بولمىغان بەزى جايلىرى كۆرۈلۈشتىن خالى بولۇش قىيىن. شۇنىڭ ئۈچۈن يولداشلارنىڭ بولۇپمۇ چەرچەننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋىرى بار پېشقەدەملەرنىڭ تولۇقلاپ قويۇشىنى، تۈزىتىشىنى چىن قەلبىمدىن سورايمەن.

ئۆز تەۋەشتىكى بۈگۈر ھاكىمىيىتى توغرىسىدا

ئەھمەت ئىبراھىم، سۇلايمان بارات

1. بۈگۈر ناھىيىسىدىكى خەلق قوزغىلىڭى

1927 - يىلىدىن 1933 - يىلغىچە جىڭشۇرېن دەۋرى بولۇپ، ياڭزېڭشىڭ (لوجاڭجۈن) تەختتىن چۈشۈپ شىنجاڭ تازىمۇ مالىماتاڭ بولغان ۋاقىت ئىدى. جىڭشۇرېن، شىڭشىسەي، ماخۇسەن، ماجۇڭيىڭلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى ۋە خوجا نىياز ھاجى قوماندانلىق قىلغان مىللىي زۇلۇمغا قارشى خەلقنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇشلىرى ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈش بىلەن تىزغۇن قالايمىقانچىلىق ۋە ۋەيران- چىلىقنى كەلتۈردى. ئۇنىڭ تەسىرى ھەر قايسى جايلارغا كې- ڭەيدى، شۇ مەزگىللەردە بۈگۈر ناھىيىسى ئىچىدىن (بۈگۈر نا- ھىيىسى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ چوڭ تاش يول ناھىيە مەركىزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ). ماخۇسەن، ما- جۇڭيىڭ قوشۇنلىرى ئۇ تەرەپ - بۇ تەرەپلەرگە ئۆتۈپ، ھا- كىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، بۈگۈر ناھىيىسىدىمۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ سامان قەغەزدىن قەغەز پۇل بېسىپ تارقىتىپ بازارلىق سودا-سېتىق ئىشلىرىدا ئاشۇ خىل پۇلنى ئىشلىتىشكە مەجبۇرلاپ كۆپلەپ سودىگەرلەردىن ماللارنى سېتىپ ئېلىپ 4-5 ئاي ئۆتكەندىن كې-

يىن قېچىپ كەتكەن. خەلقلەر بۇ خىل پۇلنى ئىشلىتەلمەي ئا-
خىرى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. خەلققە نۇرغۇن زىيانلارنى سالغان.
قۇمۇل خوجا نىيازھاجى قوماندانلىقىدىكى مىللىي زۇلۇمغا قار-
شى خەلــق قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى كۈچىيىپ ئۈرۈمــچى ۋە
تۇرپان تەرەپتىن جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كەلـ-
ۋاتىدۇ دېگەن خەۋەرلەر بۈگۈر ناھىيىسىگە تارقالغانىدا 1933 -
يىلى 11-ئايلاردا بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ مەركىزىدىن 30 نەچچە كى-
لومېتىر يىراقلىقتىكى شەرق تەرەپتىكى يېڭىسار يېزىسىدىن نىياز
خەلپە (ئەسلى يۇرتى قۇمۇلدىن 50 ياش ئەتىراپىدا) زوڭمىراپ
نەمەتلەر بىر قىسىم پولكانلارنى ئاساس قىلغان ھالدا 200 دىن
ئارتۇق خەلقــنى قوزغاپ تەشكىللەپ بۈگۈر ئامبال ئوردىسىغا
ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغان، (شۇ ۋاقىتتا چېدىر يــېزىسىدىن
ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن تەشكىللەنگەن ياقۇپ پولكان، بەكرى،
مەتنىياز ئېلى ئاقساقاللار باشچىلىقىدا 45 نەپەردەك پــولكانلار
تەشكىللىنىپ ئاتلىق كېلىپ قوشۇلۇپ) بۇلار كېچىسى مەخپىي
ھالدا بۈگۈرگە يۈرۈش قىلغان، ئۇلار چوڭ يول بىلەن ماڭ-
ماستىن تاغ ياقىلاپ سايلىق بىلەن يوشۇرۇن ھالدا مېــڭىپ
ئۆتەڭ مەھەللىدىكى قومۇللۇق نىياز دارىــن دېگەن كىــشىنىڭ
جايىغا كېلىپ مەسلىھەتلىشىپ، بۈگۈر بازار ئىچىدىكى بىر قى-
سىم كىشىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، يامۇلغا ئەلچى ئادەم ئەۋەتكەن.
نىياز خەلپە، نەمەت مىراپلار قوشۇنلارنى باشلاپ بۈگۈر شەھەر
ئىچىگە باستۇرۇپ كىرگەن. ئامبال قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۆپلىكى-
دىن قورقۇپ كېتىپ، ھەم قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ يوقلۇقى-
دىن ئۆزى باش بولۇپ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى بۇتخانىغا

يەتقان. شۇ ئارىلىقتا قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كىلىپ ياڭگىيلىكتاك شەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 17 ئەمەلدارنى بىراقلا ھالاك قىلغان.

شۇ ۋاقىتتا خەلقلەرنىڭ ئاشۇ شەنجاڭغا بولغان ئۆچمەنلىكىنىڭ كۈچلۈكلىكى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خەنزۇ پۇقرالارمۇ شۇ قېتىمقى ۋەقەلەردە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان، بەزى خەنزۇ باللىرى ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغاندا دادولان يېزىسى يىغىنباغ مەھەللىسى ۋە لاپا مەھەللىسىدىكى ئابدىراخمان ھاجى، دۆلەت ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر بىر نەچچە يېتىم باللارنى بالا قىلىپ بېقىپ چوڭ قىلغان، بەزى قىزلارنى ئوغۇللىرىغا، ئۇرۇق تۇغقانلىرىنىڭ ئوغۇل باللىرىغا نىكاھ قىلدۇرۇپ كېلىن قىلىۋالغان، بەزىلىرىنى كېيىن ئۇرۇق تۇغقانلىرى كېلىپ كۆپ رەھمەت ئېيتىپ ئېلىپ كەتكەن.

نىياز خەلپىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى بۈگۈرنى ئىشغال قىلىپ ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ مەھەممەت قاسىم (ناداردىن، نادەيجو دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن كىشىنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلەپ ھەر بىر يېزىدىن سېلىق سېلىپ 300 گە يېقىن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلارنى تەشكىللەپ قوغداش ئەترىتى قىلىپ قۇرۇپ، ھاكىمغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ كۈچاغا يۈرۈش قىلىپ، ماجوڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشقان. ماجوڭيىڭنىڭ كاڭمەزە دېگەن فۇگۇەنى نىياز خەلپىنى — «سەن بۈگۈردە خۇيزۇلارنى بولاپسەن» دېگەن بەتنام سۆز بىلەن ئۇنى كوچاردا ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋاتقان. نەتىجىدە نىياز خەلپىنىڭ قوشۇنلىرى تارمار بولۇپ ماجوڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى بۈگۈرگە قايتا بېسىپ كىرىپ ھاكىم مە-

ھەممەت قاسىمنىڭ ھاكىملىق ئەمىلىنى ئېلىپ تاشلاپ ئورنى-
غا ماسۇڭيى دېگەن خۇيزۇ كىشىنى ھاكىم قىلغان. ئارىلىقتىن
ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇللۇق خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئارقا سەپ
قوشۇنلىرى ماجوڭيىڭنىڭ خۇيزۇ ئەسكەرلىرىنى جەنۇبىي شىن-
جاڭ تەرەپكە قارىتىپ قوغلاپ مېڭىپ بۈگۈرگە كەلگەندە خۇي-
زۇ شەنجاڭ ماسۇڭيىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ نىياز دارىن
(قۇمۇللۇق) نى ھاكىم قىلىپ بەلگىلىگەن. 1934 - يىلى 4 -
ئايدا شېڭشىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىقتىسادىي توختام
ئىمزالىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ۋە قورال - كۈچىگە
تايىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ماجوڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرىنى باس-
تۇرۇپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەنگە قەدەر بۈگۈر ناھىيىسىدە
ھاكىمىيەت دائىم ئۆزگىرىپ قولدىن - قولغا ئۆتۈپ پاراكەندى-
چىلىك دائىم بولۇپ تۇرغان. شېڭشىسەي تەختكە چىققاندىن
كېيىن ھاكىملارنى مۇقىملاپ گوڭئەنجۈي ئىدارىسى قۇردى.

2 - شېڭشىسەينىڭ بۈگۈر ناھىيىسىدىكى خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ ئەھۋالى

شېڭشىسەي ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان
ئالدامچى، ساختىپەز جاللات بولۇپ، كۆرۈنۈشتە سوۋېت ئىتتىپاقى
ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ سوۋېت ھۆكۈمىتى-
نىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى
تارتىۋېلىپ ئۆزىنى «دۇبەن» دەپ ئاتىۋالدى. ئۇ، ئۆز ھا-
كىمىيىتىنى ساقلاش، مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنى

قۇردى. جۇملىدىن بۈگۈر ناھىيىسىدىمۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدا-
رىسىنى قۇرۇپ، خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە تۇرپانلىق تۇردى ئىسىملىك-
كىشىنى جۇيجاڭ قىلىپ بەلگىلىدى. جۇيجاڭدىن باشقا، دۇسا، شۇڭگەن،
دۇسايۈەن، كۆيجى، خۇجى (نوپۇس ئىشخانا مەسئۇلى) خوجى
يۈەن قاتارلىقلار گۇڭئەنجۇينىڭ مەمۇرىي خادىملىرى بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ. يەنە گۇڭئەنجۇيدە 25 ئەتىراپىدا قوغداش ساقچى-
لىرى بولۇپ كېچە - كۈندۈز نۆۋەتلىشىپ گۇڭئەنجۇ دەرۋازىسى
ئالدىدا پوستتا تۇراتتى. 1942 - يىلغىچە گۇڭئەنجۇي دەپ ئا-
تالدى. 1943-يىلى ھاكىمىيەت گومىنداڭغا ئۆتۈپ، ساقچى ئىدارىسى
قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1934 - يىلدىن 1943 - يىلغىچە بۈگۈر
ناھىيىلىك گۇڭئەنجۇيدە تۇردى، سۇتەنشى، جاڭچىڭلو، نۇر،
جاۋجاجۈن قاتارلىقلار جۇيجاڭ بولدى. بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ يېڭى-
سار، چېدىر يېزىلىرىدا پەيچۇسولار قۇرۇلدى.

شېڭشىسەينىڭ تېرورلۇق ھەرىكەتلىرى ھەممىلا جايدا
كۈچەيدى، ھەم كەسكىنلەشتى. ئاۋۇت قازى، ئابلاخان باي،
ئەلابەگ، ھوشۇر خۇيجاڭلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئۈرۈمچى تۈرمى-
سىگە ئاپىرىپ سولىدى. بۇلاردىن ھوشۇر خويجاڭ ئۈرۈمچى تۈر-
مىسىدە 3 يىل قامىلىپ قايتىپ كەلدى. قالغانلىرىنى ئۈرۈم-
چى تۈرمىسىدە شېڭشىسەي ئۆلتۈرۈۋەتتى.

جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ئىدارە، مەكتەپ، جەمئىيەت، شەھەر،
يېزىلارنى دائىم تەكشۈرۈپ قاتتىق كونترول قىلاتتى. يولۇچى-
لارنى قاتتىق سۈرۈشتە قىلىپ تەكشۈرەتتى. ھەممە ئورۇنلار-
دا گۇڭئەننىڭ مەخپى خادىملىرى، مەخپىي خەۋەرچىلىرى
بار بولۇپ، بۇلار ئىغۋاسۆزلەر قىلغۇچى، قىمار ئوينىغۇچى، نەشە-ئەپيۇن

چەككۈچى ۋە نەشە ساتقۇچىلار، خىيانەتچىلەر ئۈستىدىن خەۋەر بېرىپ تۇراتتى. بۇ خەۋەرچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مەخپىي ئىسمى بولۇپ، بۇ ئىسىملارنى گۇڭئەنجۈي بەلگىلەپ بەرگەن. خەۋەر يازغۇچىلار مەخپىي خەۋەرلىرىگە ئۆزىنىڭ مەخپىي ئىسمىنى يازاتتى. مەخپىيەتلىكنى قاتتىق ساقلاش تۈزۈملىرى ئورنىتىلغان، شىڭشىسەي دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى گۇڭئەن ئورگانلىرىغا مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ يول ماڭغۇچىلارنى قاتتىق تەكشۈرۈپ رازۋېتكا قىلاتتى. يولۇچىلارنى تىزىملاپ يول خېتى كەسمەي بېرىلگەندە يول خېتىگە مەخپىي بەلگە قويۇلغان. گۇمانلىق ئادەم دەپ قارالغان ھەم گۇڭئەن ئورنىدا ئىشى (مەسىلىسى) بار دەپ قارالغان كىشىلەرنىڭ يول خېتىگە خەنزۇچە 行 (شىڭ) دېگەن تامغا بېسىلاتتى. بۇخىل يول خېتى بىلەن ماڭغۇچىلار ھەر قانداق بىر جايغا بارسا گۇڭئەن ئورۇنلىرىدىن رازۋېتكا قىلىش ئۈچۈن ئارقىسىغا يوشۇرۇن ئادەم سېلىپ قوياتتى، يول خېتىگە 通 - (تۇڭ) دېگەن تامغا بېسىلسا بۇخىل كىشىلەر قولغا ئېلىنغانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى دېگەن مەنانى بىلدۈرەتتى. بۇنداق كىشىلەرنى قاتتىق تەكشۈرەتتى.

گۇڭئەنجۈي خادىملىرىنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى بولۇپ، ئۇنۋانى ئۇرۇمچى باش گۇڭئەنجۈيدىن تارقىتىپ بېرەتتى. ھەم قىشلىق - يازلىق بىر يۈرۈش كىيىملىرىنى ھۆكۈمەت تارقىتىپ بېرەتتى. ساقچى خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى يېرىم مۇئاش بولۇپ، يېرىمىغا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ھەقسىز ئاشلىق بېرەتتى.

پوچتا ۋە ئۇنىڭ قامال قىلىنىشى

شىڭشىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ھەر قايسى جايلاردىكى پوچتىخانىلار قاتتىق كونترول قىلىنغان. بۇگۇر پوچتىخانىدا بىرنەچچە دانە ئات بولۇپ خەت - چەكلەرنى پوچتالىيون ئاتلىق توشۇيتتى.

پەيچۇسونىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۇچا تەرەپتىن كەلگەن خەتنى كورلىغا، كورلا تەرەپتىن كەلگەن خەتنى كۇچارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. خەت-چەكلەرنىڭ كۆپىنچىسى ھۆكۈمەتنىڭ خەت ئالاقىسى بولۇپ خەلقنىڭ شەخسى خەت-چەكلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى. شۇ مەزگىللەردە گۇڭئەنجۈي ھەممە ئورۇنلاردىن يۇقىرى، ھوقۇقى چوڭ ئىدى. پوچتىخانىغا سېلىنغان ھەر قانداق ھۆكۈمەت ئالاقىسى، شەخسلەرنىڭ خېتىنى گۇڭئەنجۈي كونۋېرتىنى ئېچىپ كۆرۈپ تامغا باسقاندىن كېيىن پېچەتلەپ ماڭدۇراتتى. كەلگەن خەتلەرنى پوچتىچى خەۋەر قىلغاندىن كېيىن گۇڭئەنجۈيدىن ئادەم بېرىپ ئېچىپ كۆرۈپ تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن تارقىتىپ بېرەتتى. لېكىن بۇ ئىشلار ناھايىتى مەخپىي بولغاچقا باشقىلار سېزىشۋالالمايتتى. گۇڭئەن خادىملىرىنى بەلگىلەش، يۆتكەش، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆلكىلىك باش گۇڭئەنجۈيدىن بەلگىلەيتتى.

1943 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بۇگۇر جىڭچاجۈيدە جۈيجاڭ بولغانلار شاۋرۇڭ، خەنزىچىڭ، ئاجىيو (ئابدىراخمان) گۇەنفو (توختى بەگ) بايىز ئابدۇللا ئىدى. گومىنداڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ساقچىلارنىڭ ھەر خىل يامان ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ-

مۇ ئەۋج ئېلىپ خەلقلەر جىڭساجۇي خادىملىرىنى «قارا ئىتلار» دەپ تىللايدىغان بولدى.

ساقچىلار ئىستىلدا تېخىمۇ چىرىكلىشىپ قىمار ئويناش، نەشە، ئەپيۈن چېكىش، پارىخورلۇق، ئاياللار ۋە قىزلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تەگىش تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندى.

3 ـ شىنجاڭ ئۆلكىلىك جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ بۈگۈردىكى تەسىرى ۋە بۈگۈر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى

شىڭشىسەي شىنجاڭدا ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن شىنجاڭدىكى كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن 1934 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما قۇرۇلغان، بۇ ئۇيۇشمىنىڭ ۋەزىپىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە تەشكىللەپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپنى ھىمايە قىلىش، ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش، ماركسىزملىق ئىلغار ئىدىيىنى تەشۋىق قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ ئۇنىڭ تەسىرى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگىچە تېز كېڭەيدى. خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى. جۈملىدىن بۈگۈر ناھىيىسىدىمۇ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش پائالىيىتى كەڭ قانات يايدى. ناھىيىمىزدە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەشكىلى قۇرۇلمىغان بولسىمۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئاكتىپ ھالدا ماسلىشىپ خىزمەت ـ پائالىيەتلىرىنى قانات ياي-

دۇردى. بۈگۈردە ئۇيغۇر ئۇيۇشما 1935 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى دەپمۇ ئاتايتتى. ئۇنىڭ نىشانىسى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مىللەتنى جاھالەتتىن، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، مەدەنىي- مائارىپنى يولغا قويۇپ، ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى ھەر دائىم شەھەر - يېزىلاردا تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇيۇشما تەشكىل قىلغان ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق جىنايەتلىرىنى ئۇنىڭ 3 يوقىتىش سىياسىتى، يەنى بۇلاپ يوقىتىش، ئوت قويۇپ يوقىتىش، ئۆلتۈرۈپ يوقىتىش قاتارلىق چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىي جىنايىتىنى دىرامما، كومېدىيە قويۇش، ھەجۋى سۈرەتلەر كۆرگەزمىسى ئېچىش ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىغا تەشۋىق قىلىپ، خەلقنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشتىكى روھىنى قوزغاشقا ئىلھام بەرگەنىدى. شىڭ شىسەي ئىككى يۈزلىمىلىك ساختا قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ 1943 - يىلى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقانغا قەدەر ئاساسىي تەشۋىقات - تەرغىباتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ خىزمىتىنى كۈچەيتىشكە قارىتىلغانىدى.

1943 - يىلى گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بۈگۈر فىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتىنىڭ ئورنىغا دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى بولغان ئامېرىكا، ئەنگلىيىنى دوستىمىز دەيدىغان تەشۋىقاتنى باشلىۋەتتى. 1949-

يېڭى گومىنداڭ - جاڭ جىپشى ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر جاھانگىرلارنى دوست دېيىشكە مەجبۇرلاپ، ئۇنىڭغا نارازى بولغۇچىلارغا ھەر خىل باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ قارا چاپلاپ قاتتىق زەربە بەردى.

ئۇيغۇر ئويۇشما باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى، چوڭلارنىڭ ساۋات چىقىرىش - ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. ئويۇشمىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىدا رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، كاتىپ، مەدەنىي - مائارىپ بۆلۈم، مالىيە بۆلۈم، تەشۋىقات بۆلۈم، بۇغالتىر، كاسسىر، ئامبارچى (زاپخوز)، ئىشچى بولۇپ جەمئىي 10 — 15 نەپەردەك ئويۇشما شتاتىدىكى مائاشلىق خادىملار بار ئىدى. ئىشتىن سىرتقى سەنئەتچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار، ئىدارە-جەمئىيەتتىكى مىللىي كادىرلار، سازچىلاردىن تەركىپ تاپقان سەنئەت دۈيلىرى دىرامما، كومېدىيە، سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناپ تەشۋىقات ئېلىپ باراتتى. ئۇلارنىڭ سەھنە كىتابلىرىنى ئۆلكىلىك ئويۇشمىدىن ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئۇنى ئارتىسلار رەپتىس قىلىپ تەييارلاپ سەھنىلەشتۈرەتتى. ئويۇشمىدا ئىجرائىيە ھەيئەت بولۇپ ئۇنىڭ تەركىبىدە بايلار، ئاخۇنلار، بەگلەر بار ئىدى. ئايدا بىر قېتىم يىغىن ئاچاتتى. ئويۇشمىنىڭ ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلىرىنى قارار قىلاتتى. ئويۇشمىنى يەنىلا فېئوداللار مونوپول قىلىۋالغان. تەرەققىپەرۋەرلەر بىلەن مۇتەئەسسىپلەر ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. ئاقارتىش ئويۇشما دېگەن نام جاھالەت ۋىۋىسكىسىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسى مۇنداق 4 تەرەپتىن يىغىلاتتى. ①ئۆشرە، ② زاكات،

③ئويۇشمىغا تەۋە ۋەخپىسى يەر ئىجارىسى، ④قۇربانلىق قىلغان قوي - ئۆچكە تېرىسى ۋە ئۈچەيلىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن تۇپلانغان راسخوت يىغىشمىغا قاراشلىق مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ۋە قوشۇمچە راسخوتىغا، ئويۇشما خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى ۋە راسخوتىغا ھەم قۇرۇلۇش خىراجىتى قاتارلىقلارغا سەرپ قىلىناتتى.

5 - گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بۇگۇردىكى فىرقىسىنىڭ ئەھۋالى

1943 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ فىرقىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. شۇنىڭ بىلەن شىڭ شىسەينىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكى ئاشكارىلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە گومىنداڭ فىرقىسى قۇرۇلدى، بۇگۇر ناھىيىسىدە 1943 - يىلى بۇگۇر جىڭساجۇنىڭ جۇيجاڭى جاۋجاجۇن كۇچاغا يىغىنغا بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇگۇر جىڭساجۇي ئىدارىسىدا ھەر قايسى ئىدارە، جەمئىيەت، مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى يىغىنى چاقىرىپ، يىغىن روھىنى يەتكۈزۈپ، كۇچادا ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلغانلىقىنى بۇگۇردە رايونلۇق فىرقا قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى ھەم ئۆزىنىڭ بۇگۇر رايونلۇق فىرقىنىڭ ۋاقىتلىق شۇجىسى ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. شۇ يىغىنىڭ ئۆزىدىلا 25 نەپەردەك كىشىگە گومىنداڭ پارتىيىسىگە ئەزا قوبۇل قىلىش ئانكېتىنى تارقىتىپ بەردى. شۇنداقلا شۇ ئورۇندىلا ھۆكۈمەت، ئۇيغۇر ئويۇشما، مال دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك جىڭساجۇيدە رايونلۇق فىرقا تەش-

كەلىنى قۇرۇپ كاتىپ، شۇجىلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر ھەپتىدە 2 كۈن يىغىلىپ سەنئەن جۇيىنى ئۆگىنىش يولغا قويۇلدى. ئەتىگەندە ئىشقا چۈشكەندە دۆلەت بايرىقى چىقىرىش، دۆلەت بايرىقىغا تازىم قىلىش، دۆلەت شېئىرى ئوقۇش ئېلىپ بېرىلاتتى. ئەسكەرتىش: (بۆگۈر ناھىيىسى 1944- يىلغىچە مەمۇردى جەھەتتە قاراشەھەر ۋىلايىتىگە، سىياسىي جەھەتتە قانۇن ئورۇنلىرى كۈچا شەنداڭبۇسىغا قارايتتى. جاۋ جاجۇننى كۈچا شەنداڭبۇسى بۆگۈرگە رايونلۇق فىرقا شۇجىسى قىلىپ ئەۋەتتى. 1943 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك فىرقىدىن توك دەيلۇنى شۇجىچاڭلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ ئەۋەتكەندىن كېيىن بۆگۈر ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلدى. ئۇنىڭ تەشكىلىدە بىر شۇجىجاڭ، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە تەرجىمان، خەۋەرچى قاتارلىق خادىملار تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلغاندىن كېيىن دائىرىسى كېڭىيىپ ناھىيە بويىچە 4 ئورۇندا رايونلۇق فىرقا تەشكىل بولدى. ھەر بىر رايونلۇق فىرقىغا قاراشلىق ئىككىدىن رايونلۇق تارماق بۆلۈم (چۈي فىڭبۇ) قۇرۇلدى. ئىدارە، جەمئىيەت، ئوقۇتقۇچىلار، شەھەر ئاھالىسىدىن گومىنداڭغا ئەزا بولغانلار ھەر ھەپتىنىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك فىرقا زالىغا يىغىلىپ سۈن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ رەسىمىگە باش كېيىمنى ئېلىۋېتىپ 3 مىنۇت سۈكۈتتە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. شۇنداقلا سۈن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ ۋەسىيىتىنى يىغىن رەئىسى جۈملىمۇ - جۈملە ئوقۇيتتى، يىغىلىشقا قاتناشقۇچىلار ئەگىشىپ ئوقۇيتتى. شۇ ۋاقىتتىكى سۈن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ ۋەسىيىتىنىڭ مەزمۇنى:

ھەن مىللىي ئىنقىلاب ئۈچۈن 40 يىل تىرىشتىم، ئىنقىلاب غەلىبە قىلمىدى. 40 يىللىق تەجرىبەمدە، دۇنيادا بىزلەرنى ئۆزى بىلەن باراۋەر كۆرگۈچىلەر بىلەن بىرلىشىشنىڭ لازىملى- قىنى چوڭقۇر بىلدىم. تىرىشىپ ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىڭلار» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ داۋاملىشىپ كۈندىلىك مەشغۇلاتقا ئايلانغان كۈن تەرتىپكە كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ خاتى- رىلەش يىغىنىدا بىرلەشتۈرۈپ گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ ئەۋزەل- لىكىنى سۆزلەپ، ماركسىزمغا ئەگەشمەسلىك، كوممۇنىزمدا كىشىلەردە خۇسۇسىي مۈلۈك بولمايدۇ. ئەرلەر ئايالالارغا ئىگە بولالمايدۇ. ماركسىزمچىلار ھەر قانداق دىننى يوق قىلىدۇ دې- گەندەك تەشۋىقاتلارنى تارقىتىپ قىلاتتى. سوتسىيالىزمنى يامان كۆرسىتەتتى. بۇنىڭغا ماسلىشىپ ئاخۇنلار سۆز قىلىپ دىنىي ۋە دىنىي ئەخلاق ھەققىدە تەشۋىق قىلاتتى. يىغىن ئاخىرىدا گومىنداڭ پارتىيىسىگە ئەزا قوبۇل قىلاتتى. ئۇنىڭدا ھېچقان- داق رەسمىيەت يوق، ئىسمىنى يېزىپ قول باسسىلا كۇپايە قى- لاتتى. ھەتتا سىرتتىن ئىسمىنى يېزىپلا ئانكېت تولدۇرۇپ ئەزا قوبۇل قىلاتتى. سانىنى ئاساس قىلاتتى. 1946 - يىلغىچە گومىنداڭ فىرقىسى ئۆز رولىنى بىرقەدەر جارى قىلدۇرسىمۇ 1946 - يىلىدىن كېيىن بۇ فىرقا قۇرۇق پانۇسقا ئايلىنىپ قالدى. نا- ھىيىلىك فىرقا ئىدارىلىرىنىڭ مائاشى توختىتىپ قېلىپ، ئۇلار قوشۇمچە مەكتەپ ۋە باشقا ئورۇنلاردا مائاش ئېلىپ تۇرمۇش كەچۈردى.

1946 - 1947 - يىللىرى ناھىيىلىك فىرقىدا شۇجىجاڭ بولغانلار: لى جاڭجا، تۇڭ دەيلۇ، غۇلامجان (غۇلامجاننىڭ خەن-

زۇچە ئىسمى گۈزەيىمى، غۇلاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغان بولۇپ، 1949 - يىلى ئەيسا، مەمتىمىنلەر بىلەن چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن)، كېرەم سايىت (غۇلاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. ھازىر يېڭىساردا بار)، قېيۇم سادىق (ھازىر قاراشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە. 1948 - يىلدىن كېيىن تا ئازاد بولغانغا قەدەر شۇجىجاڭ بولغان.)

ياقۇپ بەگ كورلىدا

مەخمۇتجان ئاسىم

ياقۇپ بەگ كۈچار تەرەپتىن كېلىپ كورلىنى قارشىلىقسىز ئىشغال قىلىۋالدى. بۇ چاغدا توخسۇن، تۇرپان، ئۈرۈمچى ۋە ماناس قاتارلىق شەھەرلەردە خۇيزۇلار ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ تۇراتتى. قارا شەھەردە موڭغۇللار ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن ئىدى. ياقۇپ بەگ چېگرا مەسىلىسىدە خۇيزۇ ئاق ساقاللىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ خۇشۇت تەۋەسىدىكى ئۇشاقتالنى چېگرا لىنىيەسى قىلىشقا قوشۇلدى.

ياقۇپ بەگ كورلا، قارا شەھەر، بۈگۈر، يېڭىسار، چېدىر قاتارلىق جايلارنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن بۇ جايلارنى بىر ئۆلكە قىلىپ ئايرىپ كورلىنى «قەشقەرىيە» دۆلىتىگە قاراشلىق ئۆلكە مەركىزى قىلدى. ئەنجانلىق بابادارخامۇ دېگەن ئادەمنى ھاكىم قىلدى. ھېكىمخان تۆرىنى ئاقسۇنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىدى.

ياقۇپ بەگ كورلىنىڭ سايباغدا ئولتۇرۇشلۇق ئىمارەتنىڭ دادىسى تۇخسۇۋا كورلىنىڭ ھاكىمى بولۇپ، كىرلىنى سورىغان ئىدى. تۇخسۇۋا دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ھاكىم دېگەن سۆز.

ياقۇپ بەگ ئوردىسىنى قەشقەردە تىكلىدى. ئاقسۇدىمۇ تىكلىدى. ئۇنىڭ كورلىدىكى ئوردىسى سايباغدىكى غەزنە دېگەن جايدا ئىدى. كورلىغا كەلسىلا شۇ يەردە تۇراتتى. كورلىغا شۇ يەردە تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ ئىشغال قىل-

غانلىكى شەھەرلەردە ھاشار ئېلىپ خەلققە زۇلۇم قىلىپ سېپىل
سالدۇردى. چوڭ ئوغلى بەگقۇلبەگنى قەشقەردە ئۆزىنىڭ ئور-
نىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ ئۆزى تولاراق كورلىدا تۇردى. ئا-
رىدا 10 يىلچە ئۆتۈپ كورلىدىمۇ سېپىل سالدۇردى. 1877 -
يىلى 22. - 23 - يانۋار كۈنلىرى كەروپاتكىن بىلەن مۇشۇ
جايدا سۆھبەتلەشتى. كەروپاتكىن «قەشقەرىيە» ناملىق دوك-
لاتىنىڭ بىر قىسمىنى كورلىدا تۇرۇپ ئەھۋال ئىگىلەپ ياز-
غان.

شۇنىڭدىن ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ ياقۇپ بەگ خوتەن ھا-
كىمى نىياز ھاكىم بەگنى خوتەن خەزىنىسىدىكى پىششىق مال
(ئالتۇن - كۈمۈش) لارنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇپ ئادەم
ماڭدۇرغان. ياقۇپ بەگ ئۆلۈش ئالدىدا نىياز ھاكىم بەگ
ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى.

ياقۇپ بەگ كورلىدىكى مەزگىلدە كورلا خەلقىنىڭ قان-
تەرىنى، ئېلىكىنى شوراپ كورلا خەلقىنى ۋەيران قىلدى. ئۇ-
نىڭ كورلىدا تۇرغان ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، كورلا خەلقىنى
زار قاخشاتتى، خوتۇن - قىزلارنى ئاياغ - ئاستى قىلدى.

شۇ مەزگىلدە ئىچكىرىدە داخۇر، شوخۇر دېگەن خۇيزۇ-
لارنىڭ باشچىلىقىدا توپىلاڭ چىققان بولۇپ، ئۇلار يۈننەننى
بېسىۋېلىپ، شەنشى، گەنسۇنى قالايمىقان قىلغان ئىدى. بەي-
ياخۇ باشچىلىقىدىمۇ توپىلاڭ چىققان ئىدى. مانجۇ خانلىقى
زوزۇڭتاڭنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشقا
ئەۋەتكەندە. داخۇر - شوخۇرلار شىنجاڭ تەرەپكە قېچىپ چىققان.
بەيياخۇ يېتەكلىگەن قوشۇن قارا شەھەرنىڭ خۇجۇلۇق تەرىپ-

كە، لوپنۇرنىڭ قارا قۇم تەرىپىگە ئورۇنلاشقان. بەيياڭخۇ زوزۇڭتاڭ قىسىملىرىنىڭ ئوقىدا ئۆلگەن. ليۇ جىنتاڭ بەيياڭخۇنىڭ جەسىتىنى سورۇشتۇرگەندە خۇيزۇلار باشقا بىر جەسەتنى بېرىپ بەيياڭخۇنىڭ جەسىتىنى يوشۇرۇپ كورلىغا ئەكېلىپ « قۇم شەيدۇللا » غا يوپۇق يېپىپ دەپنە قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەر « قۇم شەيدۇللا مازىرىم » دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ ئادەم شياۋ فاڭنىڭ چوڭ ئىشانى ئىكەن.

ياقۇپ بەگ ئەنە شۇ چاغلاردا كورلىدا بولۇپ 60 ياشتىن ئاشقان. ئۇنىڭ سول پۇتى قىسقا بولۇپ ئاقساقتەك ماڭاتتى.

ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئوردىسىدا ئۇزاق تۇرالمىدى. تۇرپان، ئۈرۈمچى، ماناستىكى خۇيزۇلار ئۆزلىرى قوشۇلغان كېلىشىمدىكى ئورتاق چېگرىدا ھۆرمەت قىلىشنى خالىماي قارا شەھەر ۋە كورلىغا ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىن كۇچارغا ھۇجۇم قىلدى.

ئاقسۇ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرە خۇيزۇلارنىڭ ھەرىكىتىدىن خەۋەر تېپىپ، قەشقەردىكى ياقۇپ بەگكە ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۆزىمۇ لەشكەر توپلاپ، كۇچاردىن 18 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇچ قارا دېگەن يەردە خۇيزۇلار بىلەن بىر قېتىم جەڭ قىلىدۇ. خۇيزۇلار غەلىبە قىلىدۇ. ھېكىمخان تۆرىگە قوغلاپ زەربە بېرىپ كۇچارغا بېسىپ كىرىپ شەھەرنى بۇلىغانىنىڭ ئۈستىگە شەھەرلەرگە ئوت قويۇپ، ئۆيلەرنىڭ بىر قىسمىنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. خۇيزۇلار ئۇزاق تۇرالماستىن كۆپ قىسمى يۇرتلىرىغا قايتىدۇ. بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ

تەسىرىنى سىقىپ چىقىرىش ئۈچۈن «قەشقەرىيە» نىڭ ئۆز-
لىرى بېسىۋالغان شەھەرلىرىگە يەرلىك خەلقتىن ئۆزىگە يارد-
غان كىشىلەرنى ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. ھېكىمخان تۆرىنىڭ قې-
شىغا ياقۇپ بەگ كېلىپ جىددىي تەييارلىقتىن كېيىن
مىرزا ئەخمەت پەرمانىچى ۋە ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى بەگ-
قۇل بەگنى كۇچارغا خۇيزۇلارغا قارشى ئەۋەتىلىدىغان قوشۇن-
نىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇلار باي ناھىيىسىنىڭ يې-
نىدا خۇيزۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ كەلتە جەڭ قىلىدۇ. ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي جەڭ تونجى قېتىم ئاقسۇدىن
كۇچارغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى قوش تام كەنتىگە يېقىن
يەردە بولىدۇ. خۇيزۇلار مەغلۇپ بولىدۇ. ياقۇپ بەگ كۇچار-
نى قايتىدىن ئىگىلەيدۇ. ئاللا يار بەگنى كۇچارنىڭ ھاكىملى-
قىغا تەيىنلەيدۇ. خۇيزۇلار چېكىنىپ قارا شەھەردە توختاپ،
ياقۇپ بەگكە قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن ئەسكەر ئېلىشقا كى-
رىشىدۇ. 2 - قېتىملىق جەڭ كورلا بىلەن قارا شەھەر ئوتتۇ-
رىسىدىكى دەنزىلىدە بولىدۇ. ياقۇپ بەگ 500 ئەسكىرىدىن
ئايرىلىدۇ.

ياقۇپ بەگ كورلىغا كېلىپ خۇيزۇلارنىڭ قايتا ھۇجۇمى-
دىن ئەنسىرەپ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن يېڭى ھەر-
بىي تەييارلىققا كىرىشىدۇ.

ئازادلىق ھارپىسىدا لوپنۇردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرھەققىدە ئەسلىمە

غوپۇر ياقۇپ

1949 - يىلى سېنتەبىر ئېيىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پار- تىيەسىنىڭ غەمخورلۇقىدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازادلىققا ئې- رىشتى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گارنىزون قوماندانى تاۋسىيۆ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدى قاتارلىق- لار 25 - 26 - سېنتەبىردە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋى- تىنى ئۈزۈپ، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھ- بەرلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىل- لەت خەلقىنىڭ تۈپ ئارزۇسىغا ۋە شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى خۇشاللىق بى- لەن تەنتەنە قىلىۋاتقان بىر پەيتتە گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدى- كى بىر قىسىم ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق 128 - لۈيىنىڭ باشلىقى جوڭ زوييەڭ، ماچىڭشاڭلارغا قوشۇلۇپ، چەت ئەلگە قاچقاندىن كېيىن قاراشەھەر، بۈگۈر، كورلا، لوپنۇردىكى قوشۇن ئىچىدە ئەكسىيەتچىلىك مەيدانىدىن ۋاز كەچمىگەن بىر قىسىم ئەكسىيەتچىلەر «سۇنى لېيىتىپ بې- لىق تۇتماقچى» بولۇپ قاراشەھەر، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردا خەلقنى بۇلاپ، ئوت قويۇپ، قان تۆكۈش ئارقىلىق ئۆز نەپ-

سىنى قاندۇرماقچى بولۇپ، ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى ئې-
لىپ باردى. مانا دەل مۇشۇ مەزگىلدە 383 - تۈەننىڭ لوپنۇر-
دا تۇرۇشلۇق 50 كىشىلىك قوشۇنى جەم ياتمىدى. ئۇلار مىل-
تىق، پىلىموتلىرىدا ئوت ئېچىپ ھەيۋە قىلىش، تەھدىت سې-
لىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ زورلۇق بىلەن بىر قىسىم مال،
چارۋا، يامبۇ قاتارلىقلارنى ئېلىپ تويماس تەپسىنى قاندۇردى.
بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە مەن قورچاق مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ،
نەق مەيداندا بولغانلىقىم ئۈچۈن ئۆز بېشىمدىن ئۆتكەن، كۆر-
گەن ئەھۋاللارنى ئەينەن بايان قىلىمەن. قېپقالغان جايلىرىنى
يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى سورايمەن.

لوپنۇر خەلقىنىڭ ئۈمىدى

1921 - يىلدىن باشلاپ تارىم دەرياسى يۆنىلىشى ئۆز-
گىرىپ كۆنچى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىدىن ناھىيە-
نىڭ جەنۇبىي رايونلىرى قۇرغاقچىلىققا، كۆنچى دەريا بويلى-
رى سۇ ئاپىتىگە ئۇچراپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپ-
چىقىرىشى ۋەيران بولۇش، تۇرمۇشتا ئاچ - يالىڭاچلىق ھۆكۈم
سۈرمەكتە، يەنە بىر تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ ھەر خىل سېلىق-
لىرى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ دات - پەريادى پەلەككە يەتكەن-
لىكتىن خەلق بىر ئازاد زامانغا تەشنا ئىدى.

1949 - يىلى سېنتەبىر ئاخىرلىرىدا شىنجاڭنىڭ تىنچلىق
بىلەن ئازادلىققا ئېرىشىپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ
رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكى، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ زاۋالغا

يۈز تۇتقانلىقىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ **خۇش** - خەۋەرنى ئاڭلى-
غان لوپنۇر خەلقى خۇشال بولۇشۇپ، كۈتكەن ئۈمىدىگە يېتە-
دىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تېز
يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتمەكتە ئىدى.

گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ يولسىزلىقى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېچە سائەت بىردە ئىشىكىمنى قاتتىق ئۇرۇپ چاقىرغان بىر كىشىنىڭ ئاۋازىدىن ئويغىنىپ، كېيىن ئىشىككە چىقىپ ناھىيىلىك قورچاق جىڭساجۈينىڭ جۇجاڭى ئەزىمەت بىلەن ئۇچراشتىم، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ كىرگەندىن كېيىن ئۇ دوكلات قىلىپ مۇنۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى: «كورلىدىن ئېلىنغان ئىشەنچلىك خەۋەرگە قارىغاندا، كورلىدىكى 382 - تۈەننىڭ 2 - يىڭى ئىچىدە بۆلاڭ - تالاڭ قىلىش مەسىلىسى غۇلغۇلا بولۇۋېتىپتۇ. 29 - كۈنلىرى بۆلاڭ - تالاڭ قىلىش يۈز بېرىشى مۇمكىن ئىكەن. بىزنىڭ ناھىيىمىزدە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ يېقىندىن بېرى كورلىغا بېرىپ كېلىش، خەۋەرلىشىش ھەرىكىتى جىددىيلىشىپ قېلىۋاتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ بۆلاڭ - تالاڭ قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەققىدە قانداق تەدبىر قوللىنىش مەسىلىسىنى ئىزدىنىپ ھاكىم ئىمىن ۋاھىدىنىڭ يېنىغا بارسام ئۇنىڭ مىجەزى يوق ئىكەن. مۇئاۋىن ھاكىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر قارارغا كېلىپ مېنى ۋاقىپلاندۇرساڭلار سىلەرنىڭ قارارىڭلارغا قوشۇلىمەن» دېدى، «شۇڭا سىلىنىڭ قاشلىرىغا كەلدىم» دېدى. ئىككىمىز مەسلىھەتلىشىپ:

① ھازىرقى سائەتتىن باشلاپ تاڭ ئاتقۇچە شەھەر ئىچىدىكى
ۋە شەھەرگە يېقىن ئەتىراپىدىكى خەلقلەرگە خەۋەر يەتكۈزۈپ
قولغا يېقىن نەرسىلەرنى بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ سىرتقا
چىقىپ پانالىق جايدا قوغدىنىشى، ② جەڭساجۇيدىكى ئەسكەر-
لەرگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ قورالنى ئىشەنچىلىك
كىشىلەرگە تۇتقۇزۇش، ئېھتىياجغا قاراپ خەلق ئىچىدە قولىدىن
ئىش كېلىدىغان كىشىلەر بولسا قوبۇل قىلىپ ياردەملەشتۈرۈش،
خەۋەرلىشىش ئىشىنى كۈچەيتىش، مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ بۇلاڭ-تالاڭ-
چىلىقتىن قاتتىق ساقلىنىشى، ئەگەر گومىنداڭ قوشۇنى گازار-
مىدىن چىقىپ بۇلاڭچىلىق قىلغىلى ئۇرۇنسا ئۇلارنىڭ ھەرىكە-
تىنى توسۇش بىلەن خەلقنى قوغداش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش
③ ھۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ ئىككى كۈنگىچە 10 — 15 كىشى-
لىك قوغدىنىش دۈيىنى تەشكىللەپ خەلق ئىچىدە پالۋانلارنى
تاللاپ، تەشكىللەپ، قوراللاندۇرۇپ ئاتلىق يۈرۈپ يېزىلارنى
سەييارە قوغداش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش قاتارلىق مەسىلە-
لەرنى قارار قىلىپ ھاكىم ئىمىن ۋاھىدىنىڭ ماقۇللىقى ئېلىندى.
دەل شۇ كېچىدە خەلققە خەۋەر قىلىپ تاڭ ئاتقىچە شەھەر
پۇشۇتۇلدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گومىنداڭ چېرىكلىرىدىن بەش
ئاتلىق ئادەم چىقىپ ئاتلىق يۈرۈپ شەھەر ۋە شەھەر ئەتىراپى-
نى ئايلىنىپ كۆرۈپ، شەھەرنىڭ قورۇقلىنىپ قالغانلىقىنى، نا-
ھىيىنىڭ ساقچى ئىدارىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىلىرىنى تاقاپ، ئۆگ-
زىنىڭ ھەر تەرەپلىرىگە پوس قويۇپ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇر-
غانلىقىنى كۆرۈپ غەزەپكە كېلىپ پىلىموت - مىلتىقلىرىدىن ھەي-

ۋە ئوقلىرىنى ئېتىپ تەھدىت سېلىپ ئۆزىنىڭ ئەپتى - بەشى‑
رىسىنى ئاشكارىلىدى.

9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئەمەن ۋاھىدىنىڭ ياتىقىدا ئول‑
تۇرساق لى پېيجاڭ ئەسەبىيلەشكەن ھالدا كىرىپ كەلدى. ئۇ
پوپوزا قىلىپ «ھازىر ساقچى ئىدارىسى دەرۋازىلىرىنى تاقاپ
ھەر تەرەپكە پوس قويۇپ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇۋېتىۋ، بۇ كىم‑
گە قارىتا قىلىنغان مۇداپىئە؟ بۇ مۇداپىئەنىڭ مەقسىتى نېمە؟
شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى خەلقلەر شەھەرنى بۇشۇتۇپ
قېچىپ كېتىۋېتىۋ. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ ساقچى ئىدارىسىنىڭ
مۇداپىئەسى بىزگە قارىتىلغان ئەمەسمۇ؟ خەلقنىڭ قېچىپ كېتى‑
شى بىزدىن گۇمانلانغانلىق ئەمەسمۇ؟ بىز ساقچى ئىدارىسىنى
ئىككى قول گىرانىتى بىلەن توپ - تۈز قىلىۋېتىمىز. ئەمدى
يامىنىغا كەلسە خەلقنى قاچقان يېرىدىن تاپالايمىز» دېدى. بىز
ئۇنىڭغا: سىلەر دۆلەتنىڭ مۇداپىئە ئارمىيىسى بولۇپ دۆلەتنى،
خەلقنى قوغداش ۋەزىپەڭلار بار، دەپ تەربىيە بەردۇق.

لى پېيجاڭ ئۇرغىيىسىزلىنىپ ساقچى ئىدارە باشلىقى ئەزىمەتنى
تىللاپ، ھاقارەتلەپ چىقىپ كەتتى. لى پېيجاڭنىڭ نىيىتىنىڭ
بۇزۇقلۇقى تېخىمۇ ئاشكارىلاندى، شۇڭا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت
يېزىدىكى خەلقلەرنىڭ بۇلاڭچىلىققا ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەندىشە
قىلىپ، ئون ئاتلىق قوراللىق كىشىنى تەشكىللەپ، يالڭپۇلەڭنىڭ
باشچىلىقىدا ئۆزىنى قوغداش خىزمىتىگە كىرىشتۈردى.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھاكىم ئەمەن ۋا‑
ھىدى مېنى چاقىرىپ «مەن كورلىغا بېرىپ ۋەزىيەتنى كۆزد‑
تىپ كېلەي، سىز ئىدارىدىن ئايرىلماي تۇرۇڭ» دەپ تاپىلاپ

كورلىغا كېتىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىك-
كى نەپەر كادىر، 4 - 5 نەپەر بەنشاڭ قالغان بولۇپ، قالغان
كىشىلەر بالا - چاقىلىرىنى يىراق جايلارغا ئاپىرىپ ئورۇنلاش-
تۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىدى. مەن ناھىيىلىك ھۆكۈ -
مەتتە قونۇپ خىزمەت بېجىرىشكە توغرا كەلدى. 10 - ئاينىڭ
3 - كۈنى قۇربان ھېيتنىڭ ھارپىسى كەچ سائەت 6 دەلى
پەيجاڭ (شىنجاڭلىق ئۇيغۇرچە بىلىدۇ) كىرىپ «ھازىر ئەسكەر-
لىرىم مېنىڭ سۆزۈمگە كىرمەيدىغان بولۇۋالدى. ئۇلار سىرتقا
چىقىپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئوت قويۇپ ئۇچرىغاننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ
ئۆزىمىزگە ئىقتىساد توپلايمىز» دېيىشىۋاتىدۇ. «مەن چارىسىز
قېلىپ قانداق قىلىشىمنى بىلەلمەيۋاتىمەن» دەپ مەسىلىنى ئەس-
كەرلەرگە ئىتتىرىپ ئۆزىنى ياخشىچاق كۆرسىتىشكە ئورۇندى.
مەن ئۇنىڭغا مۇنداق دېدىم: بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قان تۆ-
كۈشكە قەتئىي بولمايدۇ. ھازىر بىز كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلى-
كىگە ئۆتكەن تۇرساق نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ
مەقسىتى نېمە؟ ئۇلار مەقسىتىنى ئۈچۈق قويسۇن. ھەر قانداق
مەسىلە بولسا گەپ سۆز بىلەن ھەل قىلساق بولىدۇ. ئۇلار مەق-
سىتىنى ئېيتماي بۇلاڭ - تالاڭ قىلسا قان تۆكۈلسە ئازادلىق
ئارمىيە كەلگەندە جاۋاب قىلىشقا تەس بولار، سىز چىقىپ ئەس-
كەرلەرگە تەربىيە بېرىڭ ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ بېقىڭ دې-
سەم، «ئۇلار مېنىڭ پىكرىمنى ئاڭلىمىدى، ھازىرمۇ ھامان ئاڭ-
لىمايدۇ» دەپ ياسىما پوزىتسىيە قوللاندى. مەن يەنە مۇنداق
دېدىم: ئەسكەرلەر سىزنىڭ پىكرىڭىزنى ئاڭلىمىسا، ئۇلاردىن
ئۈچ نەپەر ۋەكىل سايلاپ بۇ يەرگە كەلگۈزۈڭ، ئۇلارنىڭ مەق-

سىتىمىنى ئاڭلاپ باقايلى، دېگەن پىكىرىمنى ئاڭلاپ ماقۇل بو-
لۇپ چىقىپ كەتتى.

مېنىڭ ئىرادەمدىكى ئەندىشە

1) باش ھاكىم كورلىغا كەتكەن، سەنيىخۇيىنىڭ يىمجاڭى بالا - چاقىلىرى بىلەن جاڭگالدا تۇرسا، ساقچى ئىدارە باشلىقى مۇداپىئە خىزمىتىدىن ئايرىلالمىسا، ھۆكۈمەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىدىكىلىرى ئىدارىدە بولمىسا، مۇشۇنداق بىر يامان شارائىتتا، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇۋاتسا، مەن يالغۇز قانداق قىلىشىم كېرەك؟ ئەسكەر ۋەكىللىرى بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزگەندە ئۇلارغا قۇرۇق گەپ خوش ياقمايدۇ، ئۇلار پۇل - دۇنيا ئېلىشتا چىڭ تۇرىشى تۇرغان گەپ، يەنە ئۇلار پۇل - دۇنيانى ھازىر ئالىمىز دەپ شەرت قويسا ئۇلارغا پۇل - مال تەييارلاپ بەرسەم كېيىنكى كۈنلەردە گومىنداڭنىڭ بۇلاڭچى قوشۇنلىرىنى پۇل، مال بىلەن باقتى دېگەن قالپاق ماڭا كەيدۈرۈلۈپ قالارمۇ؟ ئەسكەرلەرنىڭ تەلىپىنى ئورۇندىمىسام ئۇلار خەلقنى بۇلاپ قان تۆكۈلسە بۇ تېخىمۇ چوڭ مەسىلە بولمامدۇ؟

2) ئەگەر ئەھۋال ئوڭۇشلۇق بولمىسا مەنمۇ ئۆزەمنى قوغداپ سىرتقا چىقىپ كەتسەم بولارمىكىن، دېگەن خىيال بىلەن بىر تەپەر بەنشاڭغا بەش ئاتار مىلتىقتى ئەللىك تال ئوق بىلەن بىرىپ ئىككى ئات توقۇپ تەييار تۇرۇشنى تاپشۇردۇم. يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەت كادىرى خالىق موسانى جىڭساجۇي جۇيجاڭى ئەزىمەتنى ۋاقىپلاندۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ كې-

لىشكە ئەۋەتتىم. ھۆكۈمەت كاتىپى ۋاڭ گوزۇ ئەككى ئات تو-
قۇپ قويغاننى بىلىپ ماڭا «سىز ھازىرقى يامان پەيتتە سىرتقا
چىقماڭ، سىرتقا چىقىپ كەتسىڭىز بۇ ئەسكەرلەر بۇلاڭ - تالاڭ
قىلىپ قويسا بۇ يامان ئاقىۋەت بولىدۇ» دېدى. خالىق دوساكې-
لىپ ئەزىمەت جۇيجاڭنىڭ مۇنۇ مەسلىھەتىنى يەتكۈزدى: ھاكىم
سىرتقا چىقماي چوڭ يۈرەكلىك بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزسۇن، ئۇ-
لارنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ نېمىنى تەلەپ قىلسا ئورۇنداپ بېرىش-
كە ماقۇل بولسۇن، ئەگەر سىرتقا چىقىپ كەتسە، يۇرت ئىگىسىز
قالىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، قان تۆكۈلۈپ قال-
سا ئاقىۋىتى يامان بولىدۇ».

ھەقىقەتەن ھازىر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن مەنلا
بولۇپ، مەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ ئۆزەمنىلا قوغدۇغۇنۇم بىلەن
ئەسكەرلەر خەلقنى بۇلاپ ئوت قويسا قان تۆكۈلسە بۇنىڭ جا-
ۋابكارلىقىدىن ھەرگىزمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزۈم يەت-
تى. ئەزىمەت، ۋاڭ گوزۇلارنىڭ مەسلىھەتىنىڭ توغرىلىقىنى تو-
نۇپ يەتتىم، ئاخىرى سىرتقا چىقىپ كېتىش خىيالىمدىن ۋازكې-
چىپ قانچىلىك قىيىنچىلىق تارتساممۇ ئىمكان بار خەلقنى بۇ-
لاڭ - تالاڭچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەرلەر بىلەن تەن-
پەن ئۆتكۈزۈشكە تەييارلاندىم. كەچ سائەت 9 دا لىپەيجاڭ بى-
لەن يەتتە نەپەر كىشى تەنپەن ئۆتكۈزۈشكە يېتىپ كەلدى. تەن-
پەن ئىمىن ۋاھىدىنىڭ ئىشخانىسىدا ئۆتكۈزۈلدى. مەن ئەسلىدە
ئۈچ نەپەر ئەسكەر ۋەكىلى كېلىدۇ، ئۇلار بىلەن تەنپەن ئۆت-
كۈزۈپ ئۇلارنىڭ تەلەپى نېمە ئۈنى بىلىپ، بۇلارنىڭ ئالدىنى
ئالارمىز، دەپ ئويلىغانىدىم، ئەھۋال ئۇنداق بولۇپ چىقمىدى،

خۇددى ئۇرۇش ئۇستىگەبارىدىغاندەكلىپەيجاڭدىن باشقا ئالتەنە-
پەر تەسكەر ئاپتوماتلىق لىپەيجاڭنىڭ يېنىدا كانادا تاپانچىسى
بار هالدا كېلىپ تەنپەن ئۆينىڭ ئىشىكىدە ئىككى نەپەر، ئىككى
نەردىپىدە بىردىن ئىككى نەپەر ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. ئۆيگەلى
پەيجاڭبىلەن ئىككى كىشى جەمئىي ئۈچ كىشى بولۇپ تەنپەنگە قاتناش-
تى. بىز تەرەپتىن مەندىن باشقا كىشىنىڭ قاتنىشىشى چەكلەن-
دى. شۇ ۋاقىتتا ئەزىمەت جۇيجاڭنى تەرجىمانلىق قىلىشقا چا-
قىرتاي دېسەم، لىپەيجاڭ تەرەننى تۇرۇپ «ئۇ قاراقچىنى چاقىر-
مايلى، مەن تەرجىمە قىلىپ بېرىمەن» دەپ چەكلىدى، دېمەكمى-
نى بۇ ئۆيگە قاماپ ئالدى. تەنپەن باشلانغاندا ئالدى بىلەن
مەن سۆز قىلىپ مۇنداق دېدىم: 25- ۋە 26 - سېنتەبىردە تاۋ-
سىيۇ بىلەن بۇرهان شەھىدى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن مۇنا-
سىۋەتنى ئۈزۈپ، كومپارتىيە رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى جاكار-
لىغانلىقىنى سىلەرمۇ بىلىسىلەر، ھازىر سىلەرمۇ گومىنداڭ ئار-
مىيىسى ئەمەس، بەلكى كومپارتىيىنىڭ ئارمىيىسى بولۇپ قالدىڭ-
لار، بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ قانداق پىكىر - تەلەپلىرىڭ-
لار بار بولسا ئوتتۇرىغا قويۇڭلار. بۇ ۋاقىتتا لى پەيجاڭنىڭ چىراي-
لىرى ئۆچكەن هالدا مېنىڭ سۆزۈمنى تولۇق تەرجىمە قىلمايلا
سىپاپ تۇگەتتى. ئارقىدىن بىر قارا چوقۇر بەنجاڭ بىزگە ۋەز-
نەسىيەتنىڭ لازىمى يوق، بىزگە 500 قوي، 300 كالا، 100 ئات،
100 ياھبۇ، 100 تاختا چاي قاتارلىقلارنى ئەتە ئەتىگەن سا-
ئەت 10 دا تاپشۇرۇشىڭ لازىم. بۇ ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرمىساڭ
قولىمىزدىكى بۇ قورالغا (ئاپتوماتنى كۆرسىتىپ) تايىنىپ ئۆزى-
مىز بىلگەننى قىلىمىز. ئۇ ۋاقىتتا سەن شەنجاڭمۇ ساق قالماي-

سەن دەپ تەھدىت سالدى. بۇلارغا ناھىيىمىزنىڭ يېزىلىرى تارقاق، ئۇ، ناھىيىگە 170 كىلومېتىردىن 200 كىلومېتىرغىچە يىراق، چارۋىچىلار تېخىمۇ تارقاق، قاتناش قولايسىز، مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۈگۈن كېچىلەپ ئات، كالا، قوي، ياۋبۇ قاتارلىقلارنى يىغىپ ئەتە سائەت 10 دا تاپشۇرۇشقا ئىمكانىيەت يوق. بۇنىڭغا مۇۋاپىق ۋاقىت بەلگىلىشىمىز لازىم. ئىككىنچىدىن، بۇ تەلەپ بەك يۇقىرى، ناھىيە خەلقلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش قىلايلى، دېگەن سۆز ئاخىرلاشقىچە يەنە بىر بەنجاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ جوزىنى مۇشتلاپ تۇرۇپ، ساڭا يۇقىرا كېرەكمۇ- ئەمەسمۇ دەپ زەھەرلىنى چېچىپ يۈزۈمگە تۈكۈرۈۋەتتى. دەسلەپكى بۇ ھاقارەت ماڭا قاتتىق روھى زەربە بولدى. لېكىن بوشاشماستىن تاقەت قىلىپ ۋاقىتنى ئۇزارتىش، بۇيرۇملارنى قىسقارتىشتا چىڭ تۇردۇم. ئۇلار «سىلەردىن ئالىدىغان بۇ نەرسىلەرنى بىز ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاسانلا تولدۇرۇپ ئالىمىز، ئامالىمىزمۇ بار، بۇ تەنپەننى يىغىشتۇرۇپ ئۆزىمىز بىلگەننى قىلايلى، سىلەرمۇ تەلىپىڭلاردىن كۆرۈڭلار» دەپ تېخىمۇ ۋەھشى قىياپىتىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. لىيەنجاڭ مېنىڭ سۆزلىرىمنى تولۇق تەرجىمە قىلماي ئەسكەرلەرنىڭ زەھەرخەندىلىك بىلەن قىلغان تىل - ھاقارەتنىلا تەرجىمە قىلدى.

نۇرغۇن تالاش تارتىشتىن كېيىن تاڭغا يېقىن قالغاندا 300 قوي، 150 كالا، 50 ئات، 50 ياۋبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 10 دا ئەسكەرگازارمىسىغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇش، ئەگەر مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرۇلمىسا بارلىق ئاقىۋەتلەرگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەسئۇل

بولىدىغانلىقىنى توختام قىلىپ پۈتۈشتۇق.

10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چۈشتىن كېيىن ھاكىم ئىمىن ۋاھىدى كورلىدىن قايتىپ كەلدى. تەنپەن ئەھۋالنى ئىمىن ۋاھىدىگە دوكلات قىلدىم. ئۇ مۇنداق دېدى: « ھازىر كورلىدا ھاكىم قادىر تاھىرى بىلەن مەخسۇت ئەلەم ھاجىمنى بېيگەسۇغا قاماپ قويۇپتۇ، مۇئاۋىن ھاكىم داۋۇت ھىممەت يېزىلاردىن ئالتۇن، كۈمۈش يىغىۋېتىپتۇ، كورلا بەك قالايمىقانچىلىق ۋە ئەنسىزلىكتە ئىكەن. بىزمۇ بۇ يەردىكى ئەسكەرلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن بىر قىسىم نەرسە - كېرەك بېرىپ بۇلاڭ - تالاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئويلاپ كەلگەنىدىم، بۇ توختامدىكى نەرسىلەر مېنىڭ ئويلىغانلىرىمدىن ئاز ئىكەن، بۇنى دەرھال يېتىپ ئۆتكۈزۈپ ئىشنىڭ ئالدىنى ئالايلى » دېدى. سەنىيىخۇيجاڭى غۇلامىدىن ئەيسانى خادا دۆڭدىن چاقىرتىپ كېلىپ ھال سوراش ھەيئىتى قۇرۇلدى. ھال سوراش ھەيئىتى ئارقىلىق بۇيۇملار ئەسكەرلەرگە تەقدىم قىلىنىدىغان بولدى. 10 - ئاينىڭ 7 - 8 - كۈنلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ توختامدىكى 300 قوي، 150 كالا، 50 ئات، 50 يامبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەر ئۆتكۈزۈلۈپ ھال سوراش ئارقىلىق بۇلاڭ - تالاڭ، قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدى ئېلىندى.

شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم بوشۇتۇش

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى لوپنۇردىكى گومىنداڭ قوشۇنى لوپنۇردىن يۆتكىلىپ كەتكەن بولسىمۇ خەلق ئە-

شەنچ تۇرغۇزالماي بىر قىسىملىرى قايتىپ كەلدى. يەنە بىر قىسىملىرى جاھاننىڭ ئەھۋالىنى كۆزەتمەكتە ئىدى. 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا گومىنداڭدىن ھەقىقەتكە قايتقان 75 - تۈەننىڭ 2 - يىڭى ۋاڭ پەيجاڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە لوپنۇرغا كېلىپ ئورۇن - لاشتى. ۋاڭ پەيجاڭ مۇنۇ ئەھۋالنى تونۇشتۇردى: بىز يۇقىرى رەھبەرلىكنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن لوپنۇرغا ۋەزىپە ئۆتەش ئۈ- چۈن يېتىپ كەلدۇق. «پىچاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭنىڭ بىر لىيەنى ھەقىقەتكە ئۆتۈشنى رەت قىلىپ ئەكسىيەتچىلىك مەيدانى- دا تۇرۇپ پىچاننىڭ ھاكىمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئاقسۇدىكى ئۆز تۈەنگە بېرىش ئۈچۈن كۆمۈشكە كەل- گەندە قارا شەھەر، كورلىدىن ئۆتۈپ كېتىشكە كۆزى يەتمەي، قۇرۇق تاغقا چىقىپ كارۋان يولى بىلەن لوپنۇرغا كېلىپ ئاقسۇ- غا ئۆتمەكچى بولۇپ كېلىۋېتىپتۇ. بۇ قاچاق قوشۇننىڭ نىيىتى يامان، شۇڭا بۇ قاچاقلارنى لوپنۇردىن تىنچ ئۆتكۈزۈپ خەلقنى قوغداش، ئەگەر ئۇلار خەلققە زىيان سالماقچى بولسا دەرھال ئۇ- لارنى يوقۇتۇپ خەلقنى قوغداپ قېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇ- رۇشقا كەلدۇق، بۇ ۋەزىپىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنداش ئۈچۈن ناھى- يىلىك ھۆكۈمەتكە يېقىندىن ماسلىشىپ ياردەم بېرىپ ياخشى شا- رائىت يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىمىز» دېدى. مۇزاكىرە قى- لىش ئارقىلىق 1) خەلقنى قوغداش ئۈچۈن شەھەردىكى خەلقنى سىرتقا چىقىرىپ، شەھەرنى بوشۇتۇش لازىم، چۈنكى بۇ قاچاقلار يامان نىيىتىدىن يانماي خەلقنى بۇلاش - تالاش ئىشلىرىنى تەكرار - لىسا، بىز ئۇلارغا قايتا قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈ- چۈن ھەربىي تەدبىر قوللىنىمىز. 2) بۇ كېلىۋاتقان قاچاق قو-

شۇنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئاشلىق، گۆش، ياغ، مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ ھال سوراش ئارقىلىق ئۇلارنى يامان نىيەتتىن ۋاز كەچكۈزۈپ، تىنچ ئۆتۈپ كېتىشكە ئۈندەش، ئۇلار شەھەرگە كەلگەندە چۈشىدىغان ئورۇن، ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاپ بېرىش. 3) ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ۋە خەلق ئاممىسى ھەمكارلىشىپ خەۋەرلىشىش ئىشىنى ياخشى ئىشلەش قاتارلىق ئىشلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 2 - يىغىننىڭ جەڭچىلىرىنى يوشۇرۇش ئۆيى ۋە ئاكوپلىرىنىڭ مەۋاپىق ئىشلىنىشىگە ياردەم بېرىلدى. ئاشلىق، ياغ، گۆش، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ ساي چەكتە قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ، ناھىيە شەھىرىگە باشلاپ كېلىپ بەلگىلەنگەن ئورۇنغا چۈشۈرۈلدى. ئۇلار شەھەرگە كىرگەندە جەڭگە كىرگەن قىياپەتتە كىرىپ كەلدى. مەكتەپكە چۈشۈپلا گومىنداڭنىڭ بايرىقىنى چىقىرىپ سەنمىنجۇيى شېئىرىنى ئوقۇپ ئەكسىيەتچىلىك مەيداندىن ۋاز كەچمىگەنلىكىنى ئىپادىسىنى بىلدۈردى. ئۇلارغا كېرەك بولغان ئوتۇن، گۈرۈچ، گۆش، ياغ قاتارلىقلار يەتكۈزۈپ بېرىلدى. بىر كېچە قونۇپ كورلىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە 15 ھارۋا بېرىپ كورلىغا يەتكۈزۈپ قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا خەلق خاتىرجەم بولۇپ ئىسسىق ئۇيالىرىغا قايتىپ كېلىشتى.

تىكەنلىكتە بۇلاڭچىلىق يۈز بەردى

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا قالى بېك قاچاقلىرى چەت ئەلگە قېچىپ ماڭغاندا لوپنۇر ناھىيىسىگە

تەۋە شىخدى تېغى ئارقىلىق تىيانشان تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىغا
ئۆتۈپ تىكەنلىك رايونىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىدىكى قۇم
دەريا بويلاپ چاقىلىق تەۋەسىگە ئۆتۈشتە قالى بېكىنىڭ 13 ئات-
لىق قوراللىق كىشىلىرى تىكەنلىك بازىرىغا بېسىپ كىرىپ
گۇڭشېن پەيچۇسىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى قولغا
چۈشۈرۈپ ئاندىن خەلقنى بۇلىماقچى بولغان. بۇ 13 ئاتلىق قو-
راللىق باندىتلارنىڭ تىكەنلىككە كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئالغان
شاڭجاڭ، چۇجاڭلار بۇ خەۋەرنى گۇڭشېن پەيچۇسىغا مەلۇم قىل-
غان. مۇشۇ مەزگىلدە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇجاڭى
ئەزىمەت، مۇئاۋىن جۇجاڭى تاھىر ئەخمەتلەر تىكەنلىكتە بولۇپ
بۇلار پەيچۇسودا يىغىن ئېچىپ، يېزا - كەنت باشلىقلىرى بىلەن
مۇزاكىرە قىلىپ بۇلاڭچىلارغا قارشى تاقابىل تۇرۇش خىزمىتىنى
ئورۇنلاشتۇرغان. باندىتلار بازارغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇ-
لارنى بەلگىلەنگەن ئورۇندا چۇشۇرۇپ تارقىلاندۇرغاندىن كېيىن
ئىككى نەپەر ئاتلىق باندىت پەيچۇسونىڭ ئالدىغا كېلىپ دەر-
ۋازىنى قاققان، دەرۋازا ئېچىلمىغاندىن كېيىن، دەرۋازا بېشىغا
ئېسىلغان بەش يۇلتۇزلۇق قىزىل بايراققا ئوق ئېتىپ قايتىپ
بېرىپ، پەيچۇسىنى بۇلاپ قورالنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدە يې-
تەلمەي، باش مەھەللىگە بېرىپ خەلقنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قو-
يۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، ئەزىمەت جۇجاڭ قوراللىق ساقچى-
لارغا يېتەكچىلىك قىلىپ باندىتلارغا قايتۇرما زەربە بەرگەن.
ئۇلار بىلەن يېرىم كۈن جەڭ قىلغاندىن كېيىن باندىت-
لارنىڭ بىر ئېتى ئۆلۈپ بىر كىشىسى يارىدار بولغاندىن كېيىن
چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. ئەزىمەت جۇجاڭ بىر تەرەپتىن باش-

تلار بىلەن ئىپلىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ناھىيىنىڭ ھۆكۈ-
تكە مەلۇمات يوللاپ، ياردەم ئۈچۈن قوراللىق قوشۇن ئەۋە-
شىنى تەلەپ قىلغان. بىز ناھىيىدىن 12 نەپەر قوراللىق ساق-
ىنى تەشكىللەپ تىكەنلىككە يولغا سېلىش بىلەن تەڭ بۇ ئەھ-
لىنى ۋالىي مەھكىمىسى، ئازادلىق ئارمىيە 6 - شىسىگە مە-
م قىلدۇق. ئازادلىق ئارمىيىدىن بىر قىسىم قوشۇن ئەۋەتىپ
ندىتلارنى تازىلاپ تىكەنلىك خەلقلىرىنى خاتىرجەم قىلىشنى
لەپ قىلدۇق. بىزنىڭ تەلىپىمىزگە ئاساسەن يېقىندىن 2
ـەپەر كوممۇنىست جاۋداۋيۈەن كېلىپ، لوپنۇردا تۇرۇۋاتقان
قىمەتكە ئۆتكەن 750 - تۈەنىنىڭ 2 - يىڭىنى ماشىنا بىلەن
تىكەنلىككە ئېلىپ بېرىپ، باندىتلارنى تازىلاپ تىكەنلىك خەلقى-
نى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈردى. تىكەنلىك خەلقلىرى خوشال
بولۇشۇپ، بىزنى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرگەن ئازادلىق ئارمىيە
ئاشۇن، دېيىشتى.

ناھىيىنىڭ باش ھاكىمى ئىمىن ۋاھىدى تىكەنلىكنىڭ سۇ
ئىشلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىمەن، دەپ تىكەنلىككە كەت-
كەندى. ئۇ ناھىيىدىن سەنيىخۇيجاڭى غۇلامىدىن ئەيسا، ساقچى
باشلىقلىرىدىن ئەزىمەت قاتارلىقلارنى بىللە ئېلىپ كەتكەن.
ئۇلار تىكەنلىككە بېرىپ ئىمىن ۋاھىدى كۆك ئالادىكى ئائىلى-
سىگە ئۆتۈپ كەتتەن. ئەزىمەت جۇجاڭ تىكەنلىك بازىرىدا
پېيچۇسۇدا قالغان. مەن 2 - كۈنى، قازاق باندىتلىرى تىكەن-
لىكنى بۇلاپ پاراكەندىچىلىك سېلىش جەريانىدا ئىمىن ۋاھىدى
كۆك ئالادىن ئاتلىنىپ كانۋايى ئەيسانى ئېلىپ ئىسمايىل تۆ-
مۈرگە يول باشلىتىپ قالى بىك تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكى

ھەققىدە يازغان ئەزىمەت جۇجاڭنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن بۇ ئەھۋالنى دەرھال ۋالى مەھكىمىسىگە دوكلات قىلدىم. ۋالى مەھكىمى- سىنىڭ مېنىڭ ۋاقىتلىق باش ھاكىملىق ۋەزىپە ئۆتۈشۈم توغرى- سىدىكى بۇيرۇقىغا ئاساسەن خىزمەت ئورنۇمدا چىڭ تۇرۇپ پۈتۈن ناھىيىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىدە يېتەكچىلىك قىلىپ تۇردۇم.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايىنبۇلاق رايو - نىدىكى پائالىيەتلىرىدىن پارچىلار

تيەن دوجۇ

مۇللاخۇن روزى تەرجىمىسى

1944 - يىلى ئىچكى تاشقى ۋەزىيەت شىنجاڭ خەلق ئىن- قىلابىي كۈرىشىگە پايدىلىق زور ئۆزگىرىش ياسىدى. ئىلى، تار- باغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدىكى ئىنقىلاب جۇڭگو كومپارتىيىسى- نىڭ تەسىرى بىلەن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسى- دىكى ئىلغارلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئوداللىزمغا، بيوروكرات كاپىتالىزمغا قارشى ئىن- قىلابىي كۈرىشى غەلىبىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت خەلقىنىڭ ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى كوم- پارتىيىسىنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي، مەنىۋى، ماددىي جەھەت- لەردە بەرگەن ياردىمى بىلەن پارتلىغان گومىنداڭغا قارشى كۈ- رەش بولۇپ، ئېلىمىز يېڭى دېموكراتىزملىق ئىنقىلابىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر.

بايىنبۇلاق رايونى تيانشاننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ ھەربىيلەر تالىشىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي

تايانچبازىلارنى ئېچىش ھەم مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بايىنبۇلاق رايونىدىن ئىبارەت قاتتىق سوغۇق بولىدىغان بۇ تاغ رايوننى تەبىئىي توساق قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا، بايىنبۇلاقتىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام زاتلار گومىنداڭغا قارشى ئىدى، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇلار گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زادى چىداپ تۇرالماستىن، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىغا پائال يېقىنلاشتى؛ 3 ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىمۇ ئىنقىلابىي كۈرەشنى ئالغا راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەت ئېھتىياجى ئۈچۈن، بايىنبۇلاقتىكى بۇ بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام زاتلارغا پائال تۈردە يېقىنلىشىش ئۇچۇرىنى بەردى.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، بايىنبۇلاقتا ئەكس سادا قوزغىدى، گومىنداڭنىڭ بايىنبۇلاقتىكى پېيچۇسى (سوجاڭ جۇ جىڭلۇي، شەرقىي شىماللىق) دىن 8 ـ 9 ساقچى ئەھۋالنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ كېچىلەپ خېجىڭ ناھىيىسىگە بېرىپ مەلۇمات بېرىدۇ. مانچەكجاپ خانىنىڭ خوتۇنى ۋۇ جىڭبىن بىلەن قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي تەپتىش ۋالىيسى جى فىڭلۇ دەرھال بىر ليەن ئەسكىرى كۈچىنى تەشكىللەپ، ئورۇپشە لىيەنجاڭ ۋە ساڭگىجى شۈنگۈەننىڭ يېتەكچىلىكىدە، دالىن داۋانغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ھازىرقى بايىنبۇلاق رايونىدىكى باياناغول يېزا زاكىستاي ئۇلان خادىدا تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خېجىڭ ناھىيىسى شەلمىر، زاۋسۇر، ساتىڭ، كىرەت، بارىن، دۇنۇر قاتارلىق 6 قەبىلىدىن 3 يۈزدىن ئارتۇق ئادەم ئاجرىتىپ ئۆزىنى قوغداش تۈەنى تەشكىللەيدۇ، بۇلارنىڭ ئاتلىرى

نورۇق، مىلتىقلىرى كونا، قالاق ئىدى. داۋباگۇزدى بىلەن زودۇپ گۇزدى بولارنى تاللاشقا ۋە تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولدى، تۆمەنجاڭلىقنى لى نيەنداۋا ئۈستىگە ئالدى، قارىمىقىدا 2 ليەن ۋە بىر ئارقا سەپ ترانسپورت دۇيى قۇرۇلدى. بىرىنچى لىيەننىڭ لىيەنجاڭى باسىڭ (ئازادلىقتىن كېيىن بايىنبۇلاق رايونىغا رايون باشلىقى بولغان) ئىككىنچى لىيەننىڭ لىيەنجاڭى ئورۇپشىن، ھەربىي تەمىنات مەسئۇلى چىڭ خۇرۇپ ئىدى. ۋۇ جىڭبىن ئەسكەرلەرگە: «تاغدىكى موڭغۇللار بىلەن ئالاقە باغلاپ، بىرلىشىشنى قولغا كەلتۈرۈپ، بايىنبۇلاقنى تۇراقلاشتۇرۇپ 3 ۋىلايەت كۈچلىرىنىڭ خېجىڭغا قاراپ راۋاجلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىڭلار» دەپ تاپىلىغان. 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرى بۇ قىسىم خېجىڭدىن يولغا چىقىپ ئۇلان خاشىر، ساغانئۇر داۋان ئارقىلىق كىچىك بورۇستايغا بېرىپ 3 ۋىلايەتنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا قارشىلىق كۆرسەتتى.

بۇ قوشۇن تۇرغان يەر ئەينى ۋاقىتتا كېلىماتى قاتتىق سوغۇق، ئەسكەرلەر يوشۇرۇنىدىغان جاي يەنى شامالدىن ساقلىنىدىغان ئازگال جاي ئىدى. بىر كۈنى ئاخشىمى 3 ۋىلايەت دائىرىلىرى 10 نەچچە ئاق ئورۇس، قازاقلاردىن تەركىب تاپقان بىر كىچىك فېندۇينى بايىنغولغا ئەۋەتكەن. شۇ يەردە جاھزەي ئىسىملىك بىر زاڭزۇ بايىنىڭ سۈمۈلىدىكى بىر تۇركۇم ياشلارنى تەشكىللەپ كىچىك فېندۇي ماسلىشىپ، ئورۇپشىن لىيەنىدىكى كوماندىر - ئەسكەرلەرنىڭ هاراق ئىچىپ، قىمار ئويناۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇشۇ لىيەننىڭ بارلىق ئاتلىرىنى ئوغرىلىقچە ھەيدەپ كېتىدۇ. جەڭ باشلانغاندىن كېيىن، كىچىك فېندۇي

ئۇلان خادا ئېگىزلىكىنى كونترول قىلىۋالغاچقا، ئۇرۇپشىن لېيەن-
جاڭ ئوت كۈچى ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرالماي ئېغىر چىقىم
تارتىدۇ، ھەممىسى پارچىلىنىپ تەسلىم بولىدۇ.

ئىنقىلابىي كۈچلەر بىر يولىلا ئۇلان داۋاننى ئىشغال قى-
لىدۇ، پەقەت باتمە، دۆشلا خېجىڭغا قېچىپ كېلىدۇ.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جامزەي بىراقلا بايىنبۇلاق رايونىدا
تەسىرى بار ھەربىي ھۆكۈمەت باشچىلىرىغا ئايلاندى. (جامزەي
يەنى كېيىنكى شەنجاڭ چاڭزىت ئەسلىدە شىزاڭ جېبا ئىبادەتخا-
نىسىنىڭ بىر مانجىسى بولۇپ، 1932 - يىلى تاگغۇت لامىلار بى-
لەن بايىنبۇلاققا كېلىپ بۇددا دىنى پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللان-
غان، تاگغۇت لامىلارنىڭ مۇتەۋەللىسى بولغان، 10 نەچچە يىللىق
ھاكىمىيەت بىلەن دىنىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىنىڭ تەسىرى ئاستى-
دا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ يەرلىك موڭغۇل ئايال گارما بىلەن توي
قىلغانلىقتىن جامزەينىڭ يەرلىك موڭغۇل چارۋىچىلار ئارىسىدا
بىر قەدەر يۇقىرىراق ئابرويى بار ئىدى).

بۇ ۋاقىتتا، كۆنەس ناھىيىسىدىن نىكتىن دېگەن بىر ئاق
ئورۇس (ئۆزگىرىپ كەتكەن مىللەت) 3 ۋىلايەتنىڭ بىرلىيەن ئەس-
كىرىي كۈچىنى يېتەكلەپ بايىنبۇلاقتا تۇرۇپ، ئەسكىرىي كۈچى-
نى پائال كېڭەيتىپ، يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىللەپ 3
ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلاشتى.

ئارشاڭغول — ئىنقىلابنىڭ بۆشۈكى، ئۇ يەردە جەمئىي
30 نەچچە ئائىلىلىك چارۋىچى بار ئىدى. 1945 - يىلى 1 -
ئاينىڭ 23 - كۈنى مۇشۇ بىر كۈندىلا 26 ئادەم 3 ۋىلايەت ئىنى-
قىلابى تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ، كېيىنكى ئىلى، ئالتاي، ئاقسۇ ...

قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشلاردا بىر قانچە قېتىم خىزمەت كۆر-
سەتتى، ئۇلاردىن شاۋگا، بۆمبە، غېردە تۈەنجاڭلىقنى ئۈستىگە
ئالدى. يۇقىرىقى ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلاردىن بىرىنچى دەرىجە-
لىك ئۇرۇش قەھرىمانى دەپ نام ئالغانلار لوزۇڭ دورە، ۋاربى-
جىت، تاگىمت، بۇتۇ، بادۇمۇ، ساگگا، باتمە، باتمە ئارا. بۇنىڭ-
دىن باشقا، بۇ ئۇرۇشتا قاتناشقانلاردىن يەنە سەي ئارا، دابدە،
نامجە، توجە، گارەمن، يى رىنچىڭ، خادورجى، دارجا، جاڭ مە-
يىڭ، بالجىر، ئىرىنچە، پۈرۋە، جارسۇن، دوچە، بوگە، بورە قا-
تارلىقلار بار. ئۇلار مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرى-
دە گومىنداڭغا ۋە جاھانگىرلارغا قارشى قوراللىق كۈرەشلەردە
قەيسەرلىك، باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن پائال رول ئوي-
نىدى.

بۇ مەزگىلدە بايىنبۇلاقتىن جەمئىي 300 دىن ئارتۇق موڭ-
غۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ بىر ئاتلىق ئەسكەر يېڭى قىلىپ
تەشكىل قىلىندى، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتى ھەربىي قو-
رال تارقىتىپ بەردى. قورال بىر قەدەر ئىلغار بولۇپ چېخچە
ئاپتومات، زىنىت توپ، ماكسىم پىلىموت قاتارلىقلار بار ئىدى.
شۇگا تۈەنجاڭ غېردىن، بۆەبە فۇتۈەنجاڭ بولدى. 3 ۋىلايەت تە-
رىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئاساسلىق مەسئۇل كىشى يۇقىرىدا ئېيتىل-
غان ئاق ئورۇس ئىكەن.

خېجىڭ ناھىيەسى ئويۇشتۇرغان ئۆزىنى قوغداش تۈەنى
1945 - يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا شياۋ بۇ رۇستايغا بارغان-
دىن كېيىن لى نيەنداۋا تۈەنجاڭ 3 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، بۇي-

روۋقا بېرىلگەن خېجىڭدا قايتتى، ئۇ تۈمەنگە باشلىق مەسئۇل بول-
دى. بۇ تۈمەننىڭ قورال - ياراق، ئوق - دورا، ئاشلىق قاتار-
لىقلارنىڭ ھەممىسىنى گومىنداڭنىڭ 128 - شىسى ئۈستىگە ئال-
غانىدى، تارقىتىپ بېرىلگەن قوراللارنىڭ ھەممىسى رەتتىن چىق-
قان قوراللار ئىدى. خېجىڭ ئەۋەتكەن ئۆزىنى قوغداش تۈمەنى
بىلەن 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاراشلىق بايىنبۇلاق يەرلىك قورال-
لىق كۈچلىرىنىڭ ھەممىسى موڭغۇل ئەسكەرلەر بولغاچقا، ئۇلار
ئوتتۇرىسىدا قەبىلە مۇناسىۋىتى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇنا-
سىۋىتى بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ ئۆزىنى
قوغداش تۈمەنى باشلىق لىيەنجاڭنى يادرو قىلغان ھالدا بايىنبۇ-
لاق ئاتلىق تۈمەنىنىڭ تۈمەنجاڭى غېردە تۈمەنجاڭ بىلەن ئالاقە
باغلىغانىدى. باشلىق 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ تەشۋى-
قاتى ۋە تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسىنى ئۆزگەرتىپ
3 ۋىلايەت تەرەپكە پۈتۈن نىيىتى بىلەن يېقىنلاشتى. ئۇنىڭغا
مەلۇمكى، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىنىڭ
ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى قوللايتتى، پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەر-
نىڭ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تونۇشى يېتەرسىز بولغانلىقتىن سۆز
بىلەن قايىل قىلىش قىيىن ئىدى.

3 - ئاينىڭ باشلىرىدىكى بىر ئەتىگەندە نىكتىن يېتەك-
چىلىكىدىكى بىر قازاق ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنى بىلەن بايىنبۇ-
لاقتىكى موڭغۇل ئەسكەرلەر يېڭى شياۋ بۇ رۇستايىنى يوشۇرۇن
مۇھاسىرىگە ئالدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەخپىي پۈ-
تۈشۈش بار ئىدى. باشلىق بارلىق ئەسكەرلەرگە تىزىلىپ ئەتى-
گەنلىك مەشىق قىلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. مىلتىقلارنىڭ ھەممىسىنى

گازارمىغا ئېسىپ قويغان. دەل مۇشۇ چاغدا 3 ۋىلايەت تەرەپنىڭ مىلتىق ئاۋازى ھەر تەرەپتىن ئاڭلىنىدۇ. پەقەت ئاز سانلىق كىشىلەر قەتئىي تەسلىم بولمايدۇ. مورگى ئىسىملىك بىر رۇس لىيەنجاڭ پىلىموت بىلەن ئۇلارنى ئوققا تۇتۇپ 6 نەپەر موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرنى ئېتىپ تاشلايدۇ. بۇ ۋاقىتتا، ئاتلىق ئەسكەرلەر يېڭىدىكى ساغان مەرگەن ئىسىملىك بىر موڭغۇل ئۆزىنىڭ جۇۋىسى بىلەن ھېلىقى پىلەموتچىنى توسۇۋېلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز ھەممىمىز موڭغۇل، تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىمىز بار، موڭغۇللار بىر-بىرسىنى قىرسا بولمايدۇ». ئاخىرىدا باشلىق ئۇرۇشنى توختۇتۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. ھەممە ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلايدۇ. نەتىجىدىن: «سىلەر قورالنى تاشلىغىلار، ئۆيىڭلەرگە قايتىشنى خالىساڭلار قايتىڭلار» دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 30 نەچچە كىشى ئائىلىسىگە قايتىپ كېتىدۇ، قالغانلىرى بايىنبۇلاققا قايتىپ بارىدۇ.

بۇ ئەدىكى ئاساسىي ئۇرۇشنىڭ ئالدى-كەينىدە يېرىم سەخەن توخەي، كۈكلىك، دالىڭ داۋان، غارخەتىن قاتارلىق جايلاردىمۇ كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇش بولۇپ تۇردى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بايىنبۇلاق 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يېرىدگە ئايلاندى.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايىنبۇلاقتىكى كۈچىنى مۇستەھكەملەپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مېۋىسىنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا، داغۇت داۋاننىڭ ئاستىدا بىر قوۋەباندا-دانلىق ئورنى قۇرۇلدى، بىر لوي ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. تەخمى-

ن 2000 ئادەمى بولۇپ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، شىبە،
رغىز قاتارلىق مىللەتتىن تەشكىل قىلىنغانىدى. بايىنبۇلاق
ر چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، زېمىنى كەڭ، كۆچا، باي،
ڭگۈر، خېجىڭ، قارا شەھەر، ماناس، سانجى، ئۈرۈمچى، تۇر-
ان، پىچان، توقسۇن قاتارلىق جايلار بىلەن چېگرىداش، يەر
ۈزۈلۈشىنى گەرچە تىيانشاندىكى تەبىئىي توساقلار ئايرىپ تۇر-
سىمۇ، لېكىن يۇقىرىدىكى جايلاردا 9 داۋان بولۇپ بايىنبۇلاق-
ا بارغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، 3 ۋىلايەت مىللىي ئارمى-
يىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇشۇ 9 داۋاننىڭ ھەر بىرىدە 20 —
30 ئەسكەر تۇرغۇزغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە
بىر سەييارە ئاتلىق ليەندە 90 دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، دا-
ئىم سەييارە چارلاش قىلاتتى، مۇبادا دۈشمەن ئەھۋالى بايقال-
غان ھامان دەرھال قوماندانلىق ئورنىغا مەلۇم قىلاتتى.

1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بايىنبۇلاقتا يۈلتۇز ناھىيىسى رەسمىي قۇرۇلدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي غوپۇر ئاخۇننى ئەۋەتىپ تەيىنلىدى، ھەمدە ئۇ يۈلتۇز ناھىيىسىنىڭ خىزمىتىگە قاتناشتى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شاسىل يامۇل، دىنىي ئۇيۇشما، ئىتتىپاق موڭغۇل ئويۇشمىسى قاتارلىق 4 تەرەپتىن تەشكىل بولغان، ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن فۇنكسىيىلىك بىر تارماق ئىدى. شۇ چاغدا بايىنبۇلاقتا ئۆي يوق، ھەممىسى جولما ئۆي ئىدى. ساقلىنىپ كەلگەن، ئۆرۈلۈپ چۈشۈشكە ئاز قالغان 4 ئېغىزلىق كونا رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ئىشخانىسى بولۇپ (ئوتتۇرىسىدا 3 مېتىردىن كەڭرەك بىر كارىدورى

ئىدى) تەخمىنەن 180 كۋادرات مېتىر كېلەتتى، 1947 -

ى سېلىنغان. ئاشۇ 4 ئېغىزلىق ئىشخانىنى ھەر بىر رەھبەر-

تارماق بىردىن ئىگىلىگەنىدى.

ىتۇز ناھىيىلىك ھەكۈمەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى

ىگانلار مەسئۇللىرىنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە:

ھاكىم: چاڭزىت (زاڭزۇ، ئابىيام ئېيتقان جامزىي) مۇئا-

، ھاكىم: ساغان (موڭغۇل، ساتىڭلىق) يەنە بىر قازاق ھا-

، باش كاتىپ: غوپۇر ئاخۇن. دىنى ئويۇشما باشلىقى: يىن-

ى لاما. ئىتتىپاقنىڭ باشلىقى: بايىزبېك (قازاق، سوۋېتلىك)

ڭغۇل ئويۇشما باشلىقى: ئا.تۆمۈر (موڭغۇل)

سوت باشلىقى: نىمە (موڭغۇل) جامائەت خەۋپسىزلىكى

ارىسىنىڭ باشلىقى: ئابدۇللا سۇلتان. جىخ ئىدارىسىنىڭ قارى-

ىدا 4 پەيچۇسو قۇرۇلدى، ھەر بىر پەيچۇسودا 7-8 كىشى

ئىدى.

ناھىيىدىن تۆۋەن شىتاتتا قەبىلىلەر ئاساس قىلىندى، ھەر

ر قەبىلىلەردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان خادىملار تۆۋەندىكىچە:

1 - شەلمىر قەبىلىسىدىن: گوزدى: غوزجاپ؛ مەردىن.

پۇ، زالۇن. پېلكسېك.

2- ساتىك قەبىلىسىدىن: گوزدى: دورجى ئارا؛ مەردىن؛

مبە؛ زالۇن: ئاڭگا.

3 - باردىن قەبىلىسىدىن: گوزدى؛ ئارا؛ مەردىن: باسىك؛

لۇن؛ تەمىن.

4- دۇنۇر قەبىلىسىدىن: گوزدى؛ باسىك؛ مەردىن؛ دوبدوك؛

الۇن؛ باتمە ئارا.

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر ساقلىقنى ساقلاش ئورنى بار بولۇپ، ئۇنىڭ دورا ۋە سايمانلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەمىنلىگەن. دوختۇر بىلەن سېستىرا جەمئىي 8 كىشى بولۇپ، بۇلار ئىلىدىن ئەۋەتىلگەن روس ۋە شىبە ئىدى. مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 1946 - يىلى 9 - ئايدا ئىلىدا موڭغۇل ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، موڭغۇل ئويۇشما ئىلىدا بىر موڭغۇل ئوتتۇرا مەكتەپ قۇردى، مۇدىرى لالىخە (شىلىڭنىڭ قىزى، ھازىر ئۈرۈمچىدە) ئىدى، ئەينى چاغدا، بايىنبۇلاقتىن ئەۋەتىپ بېرىلگەن ئوقۇغۇچى 50 نەپەردىن ئارتۇق. ھازىر شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى بادەي مۇشۇ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. 1946-يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يۇلتۇز ناھىيىسى چاگزىت، تاگگالاما، ئارا گۈزدى باشچىلىقىدا بىر تەبرىكلەش ئۆممىكى ئويۇشتۇرۇپ داغدۇغىلىق ئوقۇش باشلاش مۇراسىمىغا قاتناشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇل كۈرەدە بىر موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، يۇلتۇز ناھىيىسى بۇ مەكتەپنىڭ راسخوتى ئۈچۈن 160 تۇياق ئات، 175 تۇياق كالا، 20 تۇياق قوتاز ئىئانە قىلغانىدى.

يۇلتۇز ساپ چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇ ۋاقىتتا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 200 مىڭغا يېقىن چارۋا مال بار ئىدى، ھەر يىلى ئىلىغا قېرى كالا، قېرى ئات قاتارلىقلاردىن 20-40 مىڭ تۇياق ۋە خېلى ساندا يۇڭ، تېرە يۆتكىلەتتى. بۇ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قورغاس ئارقىلىق سوۋېت

ىتتىپاقىغا توشۇلۇپ گەزلىمە ھەم چەرچەن مال قاتارلىق تۇر-
ۇش بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرۇلاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشكە
ەرزىيدىغىنى شۇكى، دۇنيۇرنىڭ ئەركەك قوتىزى بىلەن يەرلىك
الىنى ئۈرۈقلاندۇرۇپ، ئۈرۈقلاندۇرۇلغاندىن كېيىن تۇغۇلغان ئى-
ەۋلادىنىڭ مەيلى تەن ئېغىرلىقى ياكى سۈت مىقدارى جەھەت-
ە بولسۇن ئالدىنقى ئەۋلادتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى ئىسپات-
لىنىپ، دۇنيۇر قوتىزى خۇددى «پەل»غا ئوخشايدۇ، دېگەن چى-
رايلىق نام ئالدى. شۇ چاغدا بۇنى يېتىشتۈرگەن يەرلىك ئا-
ەم — چارۋىچى گاڭگا ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مىنجۇ.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يول-
ۇز ناھىيىسىنى قۇرۇش، ئىشى پۈتكەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ ھا-
كىمى چاڭزىت، باش كاتىپ غۇپۇر ئاخۇن، گوزدى دورجى ئارا،
گوزدى ئارا، گوزدى خورجاپ قاتارلىق 5 كىشى ئەڭ ياخشى
ئات ھەم سوغاتلارنى ئېلىپ ئىلىغا بېرىپ 3. ۋىلايەت ئىنق-
ىلابىي رەئىسىگە تەقدىم قىلـدى ھەمدە ۋەزىپىگە تەيىنلەش
گۇۋاھنامىسى ۋە تۈرلۈك مەمۇرى چىقىم راسخوتلىرى قاتارلىق-
لارنى رەسمىي بېجىرىپ قايتىپ كەلدى.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي «جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقى-
لابىنىڭ بىر قىسمى». شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارى-
خىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور بولغان بىر قېتىملىق ئىنقىلابىي ھە-
رىكەتتۇر. لېكىن، شۇ ۋاقىتتىكى تارىخى شارائىتنىڭ چەكلىمىسى
سەۋەبىدىن، بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە،
ئايرىم ئەكسىيەتچى فېئودال يۇقىرى قاتلامدىكىلەر قىسمەن ھا-

كەمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، مىللەتچىلىك بايرىقىنى كۆتە-
رىپ چىقىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلغان-
دا، ئىلغار كۈچلەرنى ئاساس قىلغان 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەش-
كىلاتلىرى كوممۇنىست ئەخمەتجان قاسىمى، ئابباسوۋ قاتارلىق
كىشىلەرنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى باتۇر-
لۇق بىلەن قوغلاپ چىقىرىپ، ئىنقىلابنى توغرا يولغا سالدى.

يولتۇز ناھىيىسى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىكىدە،
ئىنقىلاب مېۋىسىنى مۇستەھكەملەپ، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋەزى-
يىتىنى خاتىرجەم قىلىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلان-
دۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى، شىنجاڭنى تىنچ ئازاد
قىلىشقا ماسلىشىپ، ئوتلاقتىكى باھارنى كۈتتۈۋالدى.

قارا شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ 18 - ئەسىردىكى ئەھۋالى

ياسىن ھەسەن، ئابدۇۋەلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قارا شەھەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىغا ھازىر مىڭ ىل بولدى. تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى ەئىپلىشىپ غەربىي رايوننى باشقۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمىدى. يۈەن، ىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە پۈتكۈل غەربىي رايوندىكى بەگلىكلەر ـ ىڭ بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىش يولىدىكى يېغىلىقى داۋاملىشىپ ەلدى. خەلق بۇ يېغىلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دائىم ئېقىپ ۇرۇپ جۇڭغارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندا قارا شەھەر يايلاقلىرىغا يـ ىنغانىدى. 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ ـ كىچـ ىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىپ شىنجاڭنى بىرلىككە ەلتۈردى. شىنجاڭ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، باشقا يىراق ـ ىقىن يۇرتلارغا كەتكەن ئۇيغۇرلار بىر - بىرىگە خەۋەر قىلىپ، ۆز يۇرت - ماكانىغا ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى شىنجاڭنىڭ ئۇ ـ زاق مۇددەت بۆلۈنۈپ تۇرۇشتەك تەپرىقىچىلىق ۋەزىيىتىگە خا ـ تىمە بەردى. تىنچ، ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىر سېلىقلىرى يەڭ ـ گىللىدى. ھەر خىل شەكىلدە ئېتىز - ئېرىق بەرپا قىلىنىپ دېھـ

قانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلاندۇرۇلۇپ، شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

تىنچ شارائىت، مۇقىم تۇرمۇش ۋە قانۇنىيەتلىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئىگە قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىپ، ئائىلە - يۇرتىنى يېڭىۋاشتىن قۇرىدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تەركىبىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. قەشقەر، يېڭىسار، ئاتۇش، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى باي سودىگەرلەرمۇ قارا شەھەرگە كېلىشكە باشلىدى. خۇسۇسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئىي ھالدا بىر تۈركۈم ئىمتىيازلىق شەھەر ئاھالىسى بارلىققا كەلدى؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ «قارا شەھەر مەھكىمىسى تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، بۇ يەردە (كورلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 12300 ئۇيغۇر ئاھالە بولغان، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېزىلاردا سودىگەرچىلىك، باققالچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھە ھەر قايسى كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس سېلىنغان. ياڭ زىڭ شىڭ دەۋرىگە كەلگەندە قارا شەھەردە كەسىپ خاراكتېرىنى ئالغان چوڭ سودىگەرلەر مەيدانغا كەلگەن؛ شۇ چاغدا ئاتاقلىق سودىگەرلەردىن: مەھەممەت ئاخۇن باي، چوڭ ئاخۇن باي، ئىمىن ھاجى، ئېلى ھاجىم، سەلەي باي، توختى ئاخۇن باي قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇلار ئاۋ-

ل چارۋىچىلىق بىلەن، كېيىن چارۋىچىلىقنى تاشلاپ سودىگەر-
ىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، قارا شەھەرنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ
للىنىشى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

ئىمىن هاجى شۇ يىللىرى قارا شەھەر دەرياسىنىڭ ئۇس-
دىن بىر پارچە يەر ئېلىپ يۇڭ يۇيۇش خانىسى ئاچتى، دەس-
پتە يەرلىكتە يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قوي يۇڭىنى پىششىقلاش
سىپىنى يولغا قويۇپ، ئەمگەككە قاراپ هەق بېرىش چارىسىنى
ىرا قىلىپ، ئىشچى يالالاپ قوي يۇڭى يۇيۇشنى ئېلىپ باردى.
ي يۇڭى قۇرۇغاندىن كېيىن يۇڭنى تېڭىق قىلىپ تۆگىگە ئار-
پ چەت دۆلەتكە ئاپىرىپ هەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا تې-
ىشتى. خۇسۇسەن ئىمىن هاجىم دائىم سوۋېت ئىتتىپاقى قا-
ىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەي ئوبلاستىغا بېرىپ ئۇقەت قى-
ە، ئۇ يەردە ئۇزاق مۇددەت تۇرۇپ سودىگەرچىلىك قىلغان.
ىن هاجىمنىڭ تۆگە دۈيى سوۋېتكە بېرىش ئۈچۈن يولغا چىقق-
ا تۆگىنىڭ قوڭغۇراقلىرىنىڭ ئاۋازى قارا شەھەرنى بىر ئا-
ى.

شۇ چاغدا پۈتۈن شەھەردە 9 ئورۇندىكى چوڭ قورۇداتۇپ
ىتىش كەسپى يولغا قويۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە سود-
لەر يەنە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ چارۋا مەه-
ۇلاتلىرىنى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى، شۇنداق قىلىپ قارا
ەرنىڭ دول چارۋىچىلىق مەهسۇلاتلىرى سوۋېت بازارلىرىغا
ىندى. شۇنداقلا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىمۇ مەلۇم ئىناۋەتكە ئىگە
ى.

قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە سودا - سېتىق ئىشلىرى ئاۋات-

لاشتى، بولۇپمۇ تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قارا شەھەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بىر تۈركۈم سودا كارۋانلىرى يېتىشىپ چىقىپ، سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول سېلىپ بەردى.

1928 - يىلى ياڭزېڭشىنىڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى فەن يۈنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جىن شۇرېن فەن يۈنەننى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى شىنجاڭدا قۇرۇلدى. 1932 - يىلى جىن شۇرېن جاللات شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ھاكىمىيەت ئالماشتى.

1937 - يىلى شېڭشىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ستالىن بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ، «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى ئىجرا قىلىمەن، دېگەن نىقاب بىلەن، 1939 - يىلى قارا شەھەردىكى ئەيسا ھاجىمنىڭ قورۇسىدا (ھازىر 8023 - قىسىم تۇرۇشلۇق جايدا) سوكسىن تۈۋرۈك شىركىتى قۇردى. شىركەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوۋېتلىكلەرنىڭ بۇ يەردە سودا قىلىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا شەھەر ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سوۋېت سەمەي ئوبلاستى بىلەن بولغان كېلىش - بېرىشى ئۈزۈلۈپ قېلىپ ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى. يەرلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سوكسىن تۈۋرۈك ئۆز ئالدىغا سېتىۋالىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن يەرلىك سودىگەرلەر ۋەيران بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. بەزى سودىگەرلەر ئۇششاق - چۈششەك ئېلىم - سېتىم بىلەن، تەبىئىي ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولدى، بەزىلىرى سودىدا ۋەيران بولدى، شېڭ شىسەينىڭ

مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى، زۇلۇم سېلىش سىياسىتى تۈپەيلىدىن، سۆكسەن تۆرۈكنىڭ سودىسىمۇ ئانچە راۋاج تاپالمىدى. 1943 ـ يىلى شىڭشىسەي شىنجاڭدىن ئايرىلىپ گومىنداڭنىڭ يېزا ئە ـ گىلىكمىنىستىرى بولدى. ۋۇجۇڭشىڭ شىنجاڭغا كېلىپ گومىن ـ داڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. سۆكسەن تۆرۈكنىڭ سودا پائالىيە ـ تى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. نۇرغۇنلىغان يۇڭ ـ تېرىلەر بېسىلىپ قېلىپ بىر مەھەل بىر تەرەپ قىلىنمىدى. بۇ ئەھۋال ـ نى نەزەرگە ئېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن بىر تۈركۈم كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەيدىغان قول ھۈنەرۋەنلەر كىرگۈزۈلۈپ، بۇ يۇڭ ـ تېرىلەر بىر تەرەپ قىلىندى. 1943 ـ يىل يۈسۈپ جىگلى باش ـ چىلىقىدا 18 ئادەم شىرىك كارخانا قۇردى. بۇ كارخانا سۆكسەن تۆرۈك ئىسكىلاتىنىڭ ئورنىدا قۇرۇلۇپ، (ئەسلى ئورنى ھازىرقى ياشلار سودا سارىيىنىڭ ئالدىدا ئىدى) تۆرلۈك ئۇستاملاردىن 100 نەچچە ئادەمنى يىغىپ بىر يىل ئىچىدە بېسىلىپ قالغان ھېلىقى يۇڭ ـ تېرىلەردىن ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىش ـ لەپچىقىرىپ بىر تەرەپ قىلىپ بولدى. يۈسۈپ جىگلى كارخانا قۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭنىڭ لوپنۇر، چاقىلىقتىكى ئادەملىرى بۇلاپ ئەكەلگەن 3 مىڭ دانىدىن ئارتۇق تېرىنى مۇشۇ كارخا ـ نىغا جۇۋا تىكىپ بېرىشكە بۇيرىدى، بۇ كارخانىدا 2 يۈزدىن ئارتۇق ئىشچى بار بولۇپ، ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ يان تەرىپىدە ئىدى.

بۇ كارخانىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى گومىنداڭ ھەربىي قىس ـ سىملىرىغا قىشلىق كىيىم تىكىش ئىدى. پەقەت ئاز قىسىم تې ـ رىدە ئىشلەنگەن مال بىلەن بازارنى تەمىنلەيتتى.

بۇ كارخانىنىڭ داڭقى بار ئۇستاملىرى: بوۋاق ئـاخۇن،
جى ئاخۇن، ئابدۇقادىر ئاخۇن، سىدىق ئاخۇن، بوغالتىرى ئوسـ
ن داۋۇت، ئابلىز ئىبراھىم، كاسسىرى تۇرسۇن ئەپەندى قا ـ
لىقلار ئىدى، يۈسۈپ جىڭلى قۇرغان بۇ كارخانا 1843 ـ يىلـ
ن 1947 ـ يىلغىچە، 4 يىل مەۋجۇت تۇردى. 1947 ـ يىلى
لىنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەچكە، بۇ كارخانىنىڭ تەقدىرى
ـەۋپتە قالدى. ئاخىرىدا بىر قانچە پايچىكلار 1950 ـ يىل ـ
چە قۇرۇق زاۋۇت ئۆيىنى ساقلاپ كەلدى. قالغان ئـۇستالار
زلىرى ئىش تېپىپ كۈن كەچۈردى.

قارا شەھەردىكى ئۇيغۇرلار مەسچىتى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى قارا شەھەر بازار ئىچىدە جەمئىي
ز مەسچىت بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تارىخى بىر قەدەر ئۇ ـ
ۇنراق، قەدىمىي مەسچىت ـ قارا شەھەر دەرياسى بويىدىكى
194 ـ يىلى سېلىنغان ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن جاما ئـە
ىشقەدەم، ئابرويلۇق ھەبىبۇللا ئىماملىڭ تەشەببۇسى ھەم بىۋا ـ
ىتە قاتنىشىشى، كەڭ مۇخلىسلارنىڭ زور كۈچ بىلەن مەدەت
ېرىشى بىلەن سېلىنغانىدى. شۇ چاغدا جۈمە نامىزىغا ئىماملىق
ىلغان كىشى قەشقەر يېڭىسارلىق ئىبراھىم خوجا ئىدى. چوڭ
ەسچىت پۈتكەندىن كېيىن، مەسچىتنىڭ يېنىغا بىر يۇقىرى دە ـ
ىجىلىك مەدرىس سېلىندى. ئابدۇرۇسۇل خەلپەت ۋە ئـابلىز
ەخسۇم قاتارلىق دىنىي زاتلار بۇ مەدرىسكە ئوقۇغۇچى قوبۇل
ىلىپ بۇ مەدرىسنى باشقۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، بولۇپمۇ ياڭزېڭشىڭ هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، شەھەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەھەللە ئاھالىلەر كومىتېتىنى مەركەز قىلغان هالدا 7 مەسچىت سېلىندى. شۇ چاغدا ئازدىراق ناھىيە بار مەسچىت سادىق هاجىنىڭ مەسچىتى بولۇپ، بۇ مەسچىتنىڭ ئورنى هازىرقى پوچتىخانىنىڭ ئارقا هويلىسىغا توغرا كېلەتتى. قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن بۇ مەسچىت چۇۋۇۋېتىلدى، بۇ مەسچىتنىڭ ئاخۇنى XXX ئىدى. يەنە بىر مەسچىتنىڭ ئورنى ناھىيىلىك دورا شىركىتىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، لوپنۇرلۇق XXX دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ سالدۇرغان، مىنگونىڭ 18 -كۈنى پۈتكەنىدى. بۇ مەسچىتنىڭ ئاخۇنى قاسىم خەلپەت ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىلىك دورا شىركىتى بۇ يەرنى سېتىۋېلىپ قۇرۇلۇش قىلدى.

يەنە بىر مەسچىت جاھال گاس ئۆزىنىڭ هويلىسىنىڭ يېنىغا سالغان مەسچىت بولۇپ، ئاخۇنى رىشىت خەلپەت ئىدى. مەسچىتنىڭ ئورنى هازىرقى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى رېمونت زاۋۇتىنىڭ قورۇسىغا توغرا كېلىدۇ. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا بۇ مەسچىت چۇۋۇپ تاشلاندى. باشقا 4 مەسچىتنىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس بولۇپ، مەھەللە خاراكتېرلىك ئىدى. ئەسلى ئورنى 4- گەي تاشيول بويىدىكى ئۇلاق تىرانسپورت كوپېراتىپى قورۇسى ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ قورۇسى ئىچىگە توغرا كېلەتتى. هازىر مەۋجۇت ئەمەس. كۆلەمى بىر قەدەر چوڭراق بولغان مەسچىتلەر دىنىي مەكتەپ ئېچىپ تالىپلارنى تەربىيىلەيتتى.

شىڭشىسەي مەزگىلىگە كەلگەندە موللا داۋۇت ئىسىملىك

بىر كىشى ئۆزىنىڭ قورۇسىدا بىر مەسچىت سالغان ئىدى. ئۇ
مەسچىت ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. يۇقىرىقىلاردىكى مەسچىت ـ
لەرنى سېلىشقا پائال قاتناشقان ھەمدە قىزغىنلىق بىلەن مەدەت
بەرگەن زاتلار: قەشقەرلىك ئىماملار ۋە ئاخۇن ـ دىنىي زاتلار،
بۇ ئادەملەر ئۇزۇن يىل مەخسۇس دىنىي تەلىم ئالغان. 1840 ـ
يىلدىن 1935 ـ يىلغىچە بولغان بۇ مەزگىلدە قارا شەھەر شە ـ
ھەر ئىچىدە مەسچىتلەر ئونۋەيۈزلۈك قۇرۇلغان، ئۇيغۇرلار ئىسلام
دىنىغا تېخىمۇ تەقۋادار بولغان.

1939 ـ يىلى شىڭ شىسەينىڭ رەزىل ئەپتى ـ بەشىرىسى
ئۆزۈل ـ كېسىل ئاشكارىلاندى. ئۇ ئىلغار زىيالىيلارغا ۋە ئاتاق ـ
لىق دىنىي زاتلارغا غالجىرلىق بىلەن زىيانكەشلىك قىلىپ، قول ـ
غا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قارا شەھەردىكى
مەشھۇر دىنىي زات، دىنىي ئاقارتقۇچى يۈسۈپ ئەلەم ھاجى، ئى ـ
مىن ھاجى، مەھەممەت داموللا قاتارلىق 10 نەچچە كىشىنى قول ـ
غا ئېلىپ ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى تۈرمىگە ئاپىرىپ قامىغان، قولغا
ئېلىنمىغانلاردىن قادىر ھاجى پاجىئەلىك يۇسۇندا ئۆلتۈرۈلگەن،
1942 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يۈسۈپ ئەلەم ھاجى تۈرمىدىن چى ـ
قىپ قارا شەھەرگە قايتىپ كەلدى. 1943 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇ
جامائە مەسچىتىنى كېڭەيتىپ سېلىشقا كىرىشتى ھەمدە «سە ـ
رەيخانا»، ھارۋا، ئۇلاق چۈشىدىغان دەن سالغانىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن بۇ دىنىي مەكتەپ يېڭىدىن مەكتەپكە
ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەمىنلەش قىيىن بولغانلىقتىن،
ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا چۈشۈپ شەخسىگە تاپشۇرۇپ بەردى. چوڭ
جامائە مەسچىتىنى كېڭەيتىپ سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا قەش ـ

قەرلىك كىچىك ھاجى دېگەن كىشى ھازىرقى زىيالىي ياشلار ما-
گىزىنى ئورنىدا بىر چوڭ مەسچىت سالدى. بۇ يەر بۇرۇن زا-
راتكارلىق ئىدى. مەسچىت زاراتكارلىقنىڭ يېنىغا سېلىندى. ئىس-
لام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان جامائەتلەر مىسلىسىز كۆپەيدى.
ۋەھالەنكى، قاراشەھەردىكى دىنىي مەزھەپ ئىچىدە ئىختىلاپ يۈز بې-
رىپ، ھەر قايسى مۇخلىسىز ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ تەلىمات - ئې-
قىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، نەتىجىدە شەرىئەتچى - تەرىقەت-
چىلەر دېگەن مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى.

1944 - يىلى ئابدىكېرىم داموللا جامائە مەسچىتىگە ئا-
خۇناۇققا تەكلىپ قىلىندى، دىنىي ئىشلارنى باشقۇردى. رەخمە-
تۇللا داموللا لوپنۇردىن قاراشەھەرگە كېلىپ مۇپتى بولدى.
قازىلىقنى ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن ناسىر داموللائۇس-
تىگە ئالدى. ئابدىكېرىم داموللا ۋە ناسىر داموللا، رەخمىتۇللا
داموللىلارنىڭ تەرەپبازلىق قارشى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، جاما-
ئەتلەر ئىختىلاپنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كورلىدىن مىرخىسۇت ئەلەم
ھاجىمنى قاراشەھەرگە كۆچۈرۈپ كەلدى. 1945 - يىلى كورلىدىن
ئېلىخەلپەم قاراشەھەرگە چىقىپ كىچىك ھاجىمنىڭ مەسچىتى قو-
روسىنىڭ سىرتىغا بىر چوڭ خانىقا سېلىپ (ئىشانلار سۆلۈك قى-
لىدىغان ئورۇن) سوپىلارنى تەربىيىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئېلىخەل-
پەمنىڭ سوپىلىرى قاراشەھەر بازىرىنىڭ ھەربىر بۇلۇڭ - پۇش-
قاقلىرىچە تارقالدى. ئۇلار ئۆز قەرەلىدە پائالىيەت ئېلىپ بار-
دى. سوپىلار «پانى ئالەمنى يامان كۆرۈش، تەركى دۇنيالىقنى
كۆككە كۆتۈرۈش، ئۇ ئالەمدە راھەت كۆرۈش» نى تەشەببۇس
قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيىتى بىر مەزگىل قاراشەھەردە

ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىدى. 1948 - يىلى بىر جۈمە كۈنى سوپىلار
جامائە مەسچىتىگە بېسىپ كىرىپ جېدەل چىقاردى. ئۇنىڭ ئار-
قىسىدىن شۇ يىلى ئابدىكېرەم داموللا بىلەن ناسىر داموللا ئوت-
تۇرىسىدا بىر قانچە قېتىم توقۇنۇش يۈز بەردى. ئاخىرقى بىر
قېتىملىق توقۇنۇشتا دائىرىلەر ئەسكەر ئەۋەتىپ توسۇپ ئامان -
لىقنى ساقلىدى. بىر مەزگىل جامائەتلەر قوراللىق ئەسكەرلەر -
نىڭ نازارىتى ئاستىدا ناماز ئوقۇدى.

«سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتام قەبرىسى» ھەققىدە

سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتام قەبرىسى قارا شەھەر شەھەر
ئىچىدىن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى
دەنزىل يېزىسىنىڭ كونا بازىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ،
ئۇزاقتىن بۇيان كىشىلەرنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان جايىغا ئايلاندى.

ئىلگىرى بۇ قەبرىنىڭ دائىرىسى كەڭ ئىدى. بۇ يەردە
بىر چوڭ يۇمىلاق گۈمبەز (ئىسلام دىنىنىڭ دار بـوۋىلىرىنىڭ
قەبرىسى) شۇنىڭدەك بىر مەسچىت ۋە باشقا ئىبادەت قىلىدى -
غان ئەسلىھەلەر بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سانسىزلىغان كىچىك
قەبرىلەردىن تەركىب تاپقان قەبرە توپى بار ئىدى.

ئومۇمەن شەھەردىكى چوڭ بايلار ۋە دىنىي زاتلار ئالەم-
دىن ئۆتكەندە مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىناتتى، ھەر ھەپتىنىڭ پەي-
شەنبە كۈنى كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلاتتى.
بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.
كېيىنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يەر «سىرلىق مۇقەددەس جاي»

غا ئايلاندى. ھەر قېتىم كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقتىن ئۆتكەندە، جەنۇبتا ئاق ئۆستەڭنى، شىمالىي تەرەپتە يۇقىرى ئۆستەڭنى پاسىل قىلىپ، ئاتلىقلار ئاتتىن، ھارۋىدىكىلەر ھارۋىدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىپ ئاندىن ماڭاتتى. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەنسىرى بۇنداق كۆز قاراش كىشىلەرنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كىرىش بىلەن، كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقنى «ئۇلۇغ جاي» — مازىرىم دەپ ئاتاپ، 4 يۈز يىلدىن ئارتۇق تاۋاپ قىلىپ كەلدى.

دەنزىلنىڭ ئەسلى ئىسمى ئاق ئۆستەڭ بولۇپ، بۇنداق نام جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىدىغان نام قويۇش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشۇشۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ئاتۇشتىكى يۈچۈر (ئوڭلۇق ئۆستەڭ)، ۋاڭچۇ (خانلىق ئۆستەڭ)، گەيچۇ (كىچا ئۆستەڭى) بۇنداق نامنىڭ ئوخشاش مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۆستەڭگە ئاما ئاسان قوبۇل قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇللار بۇ يەرنى ساغان دىڭ (ئاق تام، ئاق دۆڭ دەپ ئاتىدى) ھازىرغىچە كىشىلەر بۇ يەرنى ئاقدۆڭ دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر پۇقرالار مازارغا تاۋاپ قىلىپ كەلگەچكە موڭغۇل تىلىدىكى ساغان دىڭ دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «دىڭنى» قوبۇل قىلىپ ئۇيغۇر تىلىدىكى «زار» بىلەن بىرلەشتۈرۈپ «دەنزىر» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىشىلەر ئۇزاق مۇددەت ئېغىزدا خاتا ئېيتىپ «دەنزىر» نى «دەنزىل» دەپ ئادەتلىنىپ قالدى. «دەنزىل» نىڭ مەنىسى خەنزۇ تىلىدا 四十里城子 دېگەنلىك بولىدۇ. كىشىلەر بۇ يەردە ئورغۇن دەن سىلىپ بۇ يەرنى چۈشكۈنگە ئايلاندۇرغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، سۇلتان سادىق مىلادى 10 - ئەسىردە بالدۇرلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن 14 - ئەسىردە پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان، تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە، سۇلتان سادىق بۇغراخاننىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلان ئىكەن، بۇ ئادەم بۇغرا «قاراخان خانلىقى» نىڭ ئارىپ داجاڭ يېتەكچىلىكىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنىغا قاتناشقان، ئارىپ داجاڭ كۇچادىكى ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن كۇچانى ئىشغال قىلىۋالغان. ۋەھالەنكى كۇچادىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلماي بۇددا دىنىغا قەتئىي ئېتىقات قىلغان، كۇچالىقلار بۇنى شەرت قىلىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، قارشى تەرەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىنلا «قاراخان خانلىقى» غا تەۋە بولغان.

ئۇقۇشىمىزچە، ئىلگىرى دەنزىلىدىكى مازىرىنىڭ ئەھۋالى يەرلىك تەزكىرىگە خاتىرىلەنگەن، ئەمما مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا بۇ تارىخ خاتىرىلەنگەن تەزكىرىنى ئىسيانچىلار كۆيدۈرۈۋەتكەن.

مازىرىدا تۇرۇشلۇق ئىلىۋالدى شەيخىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسلانغاندا، «يەرلىك تەزكىرىدە»، «نەمەنگان» لىقلارنىڭ بۇ شەھەرگە كەلگەنلىكى، بۇ يەرنىڭ بىرىنچىدىن كۆپرەكى ئاق ئېيتەڭگە چىقىپ كەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن، ئۇ تولۇقلاپ مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن 4 ئەۋلاد كىشى بۇ يەردە شەيخلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى ھازىرغىچە پىششىق بىلىمىز».

يېقىنقى تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئىسلام دىنى تۇرپان ئايدىڭ كۆل ئەتراپىدا ناھايىتى ئۇزاق تارقالغان ھەم

تەسىرى چوڭقۇر بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتانى كۇچا رايونىدا ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلارنىڭ پېشىۋاسى دەپ ئاتىسا بولىدىكەن.

بۇ دىنىي زات ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ كەڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئاممىغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بوشاشماستىن تىرىشقان.

ئەينى ۋاقىتتا قارا شەھەر كۇچا خانلىقىغا تەۋە ئىدى. ئۇ يەردە بۇددا دىنى ئەۋج ئالغان. ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتا قارا شەھەردە بىر ئۆمۈر كۆرەش قىلغان. ئاخىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى تەقدىم قىلغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن دەنزىل قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان، بۇ قەبرىستانلىق 4 يۈز يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

راۋايەت قىلىنىشىچە، تۇرپانلىق دىنىي زات ئەسھابە كەبى قىلىچ تەگبىر ئاتا، لوپنۇرلۇق سۇلتان رەبىبۇللائاتا ۋە سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتانىڭ ھەممىسى بىر تۇغقان قېرىنداش ئىكەن.

يۇقىرىقى رايونلاردا ئىسلام دىنىنى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئاممىغا تارقىتىش ئۈچۈن ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، تەقۋادارمۇخلىسلاردىن بولۇشقا قىلىچ بىلەن مەجبۇرلىغان.

بۇ ئاقساقالنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقنى ھۆرمەت بىلەن «سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتام قەبرىسى» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

ئىزاھات: سىزكسىن تۆۋرۈك دېگەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ شىنجاڭدىكى خام ئەشيا شىركىتى.

موللاخۇن روزى تەرجىمىسى

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى لوپنۇر خەلقى

غۇلامىدىن ئەيسا

لوپنۇر ناھىيىسى ئوبلاستىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىس- مىغا جايلاشقان. مەشھۇر تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسى ربىتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ ئۆتۈپ، ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ېسىپ ئۆتىدۇ. ئەسلىدە لوپنۇر ناھىيىسى يېرى كەڭ، تۇپرىقى ۇنبەت بىپايان زېمىن بولۇپ، غەربى چېگرىسى كورلا، شايار اھىيىلىرىدە، جەنۇبىي چېگرىسى تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق ەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىدە، شەرقىي چېگرىسى قۇمۇلغا، مالىي چېگرىسى تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىدە چېگرىداش. وپنۇر خەلقى ئاساسەن يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق ىلەن كۈن كەچۈرەتتى. ياز پەسلى ھاۋاسى ئىسسىق بولۇپ ۆل يېغىنى ئاز ياغىدۇ، دېھقانچىلىق ئاساسەن دەريا سۈيىگە ايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. تارىختىكى ئەكسىيەتچى ۈكۈمەتلەرنىڭ ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن خەلقنى رەھىمسىز رەۋىشتە ئېزىشى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە ىلىشى، پاجىئەلىك قاقتى - سوقتى قىلىشى ەتىجىسىدە، بىچارە لوپنۇر خەلقى ئىنتايىن ئېچىنىش- لىق ۋە يوقسۇزلۇق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. لوپنۇر

خەلقنىڭ مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق غۇربەتچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە سەۋەبچى بولغان بىر قانچە خىل سەۋەبلەرنى تەپسىلى بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەر خەلقنى ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن نادانلىق ـ قالاقلىقتا قالدۇرۇش، مەدەنىي ـ مائارىپنى بوغۇش، خەلقنى غەپلەت بۆشۈكىگە مەھكەم تېڭىپ تاشلاش، مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە ئىلغارلىقنى تەرغىپ ـ تەشۋىق قىلغۇچىلارنى «جەدىت»، «كالتا قۇيرۇق»، «دەھرىيلەر»، «دىن» غا قارشى، شەرىئەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار دېگەن بەتنامىلار بىلەن زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، خەلقنى ئىمكانقەدەر قالاقلىق جاھالەتتە قالدۇرۇپ كەلگەن:

① قانخور ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، جاللات شىڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملىرى تەرىپىدىن ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن قاتتىق ئېزىلگەن.

② ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ يولسىز ئالۋاڭ ـ سېلىق ۋە خىلمۇ ـ خىل ئېغىر باجلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىز رەۋىشتە قاتتىق قاقتى ـ سوقتى قىلىنغان.

③ خۇراپاتلىق ۋە نادانلىق پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتقان ۋە دىنىي تەبىقە ھەم خوجا ـ ئىشانلارنىڭ قاقتى ـ سوقتى قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن.

④ فېئودال باي پومېشچىكلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە بوزەك قىلىشىغا دۇچار بولغان.

⑤ ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن زى-

كەشلىنىك قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن ۋەھاكازالار. ئەمدى يېڭى-
دقى 5 خىل سەۋەبلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى.
دىنچى. ئۆتمۈشتىكى ھۆكۈمەتلەر ھەر جەھەتتىن قالاق، ئەك-
يەتچى بولغانلىقتىن، ئىلىم - پەن تەرەققىياتى، خەلقنىڭ
لۇش تەرەپلىشى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن، زامانىۋى تې-
قىيات ۋە دېڭىزلىك قاتناش قوراللىرىمۇ يوق ئىدى. ھۆكۈ-
ت ئەسكەرلىرى ۋە مەمۇرىي خادىملىرى ئۇياقتىن - بۇياققا،
كى قاراشەھەر، كورلىدىن چەرچەن، چاقىلىققا، ناھىيە شەھە-
دىن سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا، ئاساسەن خەلقتىن ھارۋا،
ت، ئېشەك قاتارلىق قاتناش قوراللىرىنى تاپىناتتى. بۇنىڭدا
ر تىيىنمۇ ھەق بەرمەيتتى. مەسىلەن: لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ ناھىيە
ەركىزى كۆنچى شەھىرىدىن چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىگە
ارىدىغان ئەسكەرلەر ياكى مۇلكىي خادىملار ئۆتەڭچىمۇ - ئۆتەڭ،
ھەللىمۇ - مەھەللە ھارۋا، ئات، ئېشەك سېلىق سېلىپ ماڭات-
ى. ئىككىنچى مەھەللىگە بارغۇچە ئات ئۇلاق ھېرىپ چارچاپ
ېغىر بولۇپ، ياكى ئۇنى ئۆز مەھەللىسىگە قايتۇرۇپ كېلىدى-
ان ئادەم بارغۇچە باغلاقلىق تۇرۇپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇقتا
ۆلۈپ كېتىدىغانلىرى كۆپ بولاتتى. خەلققە بولغان بۇ بەھۇدە
زىيانغا بىر تىيىن تۆلەم بېرىلمەيتتى. ئات ئۇلاقنى يارىتىپ
بەرمىسە زالىملاردىن تاياق يەيتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى چوڭ
يول ئەترابلىرىدا ئوتلاپ يۈرگەن خەلقنىڭ كالا، قويلىرىنى
گومىنداڭ باندىت ئەسكەرلىرى تېپىۋالدۇق دېگەن باھانىلەر بى-
لەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق يولسىزلارچە سويۇپ يەپ كېتەتتى.
بۇنداق بۇلاڭچىلىق ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ

ئىگىلىرى بۇ مېنىڭ كالام ئەمەس، ئۆز يايلىقىمدا ئوتلاقتا قويۇۋەتكەن، بۇنىڭغا ھەق تۆلەپ بېرىڭلار، دېسە سەن بىزنى ئوغرى تۇتامسەن؟ دەپ مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۈچلۈك دېگەندەك مۇتىھەملىك قىلىپ، خەلقنى يولسىزلارچە ئۇراتتى ياكى ئېسىپ قويۇپ كېتەتتى. يۇرت كاتتىلىرى ئارىغا چۈشۈپ نۇرغۇن سوغاتلار بىلەن ناماقۇل بولۇپ، مال ئىگىسىنى تىلىۋالاتتى. ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلسا سوراپ بەرمەيتتى. يۇرت مەھەللىلەردە قونۇپ يەپ - ئىچكەن قوي، توخۇ، تۇخۇم، ماي، ئاش، نان قاتارلىقلارغا بىر پۇڭمۇ ھەق بەرمەيتتى. ھەشقاللا رەھمەتمۇ دېمەيتتى.

1920 - يىلدىن تارتىپ قانخور ياڭ زېڭشىننىڭ جاڭ تۇڭلىڭ (ھازىرقى باتالىيونغا تەڭ) باشچىلىقىدىكى 800 دىن ئارتۇق چېرىكى تىكەنلىكتە 8~9 يىل تۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاشلىق، ماي، كالا، قوي، ئوتۇن، توخۇ، تۇخۇم قاتارلىق تەمىناتلىرى خەلقتىن ھەقسىز ئېلىناتتى. جاللات شىڭ شىسەي بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇلاڭچى ئەسكەرلىرىمۇ بارلىق تەمىناتلىرىنى خەلقتىن ھەقسىز ئالاتتى. ئەگەر كالا، قوي ئورۇقراق بولسا، تىل ئاھانەتلەر بىلەن قايتۇرۇۋېتىپ، خىللاپ تۇرۇپ سېمىزلىرىنى ئالاتتى. مال ئىگىسى ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ناھىيە قورچاق باشلىقلىرىمۇ بۇنىڭغا تېگىشلىك ھەق بېرىڭلار دېيەلمەيتتى. دېمەك، گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن دېگەندەك ئىش بولاتتى.

1947 - يىلى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ چارا دېگەن كەنتىدە گومىنداڭنىڭ بىر ئاپتوموبىلى بۇزۇلۇپ قاپتۇ. ئۇنى قاراشقا ئا-

بېرىپ ياسىتىش ئۈچۈن، خەلقتە 60 نەچچە دانە ئۆي كالا ئالۋاڭ سېلىپ، ئاپتوموبىلنى كالىغا سۆرىتىپ كۆنچىگە ئەكەلگەن. دېمەك، 150 نەچچە كىلومېتىرلىق يول ئازاۋىدا خېلى جىق كالا ئاچلىقتىن ۋە چارچاشتىن ئۆلگەن. بۇنىڭ يول ھەققى ياكى ئۆلگەن، زەخىملەنگەن كالىلارغا بىر تىيىن ھەق بەرمىگەن.

ئىككىنچى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ يولسىز ئالۋاڭ - ياساقلىرى ۋە باجلىرى ھەددىدىن ئاشقان. بۇ توغرىلىق پاكىت ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن: لوپنۇردىن چاقىلىقتا ئاشلىق يۆتكەشتە (ئۇ چاغلاردا ئاپتوموبىل دېگەن نەرسىمۇ يوق) خەلقتە 200 دانىدىن ئارتۇق ئېشەك ئالۋىڭى چۈشكەن. كېيىنچە رايونى تەۋەسىدىن بۇ 200 نەچچە دانە ئېشەكنى توشقۇزالماي، قورچاق ھاكىمىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن خەلقنىڭ جاڭگالدىكى ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، 200 نەچچە ئېشەكنى توشقۇزۇپ ئاشلىقنى ئارتىپ ماڭدۇرغان. بۇ ئېشەكلەرنى يەرلىك چۈچاك، باۋچاڭلار ھەيدەپ ماڭغۇچىلارغا ئاستىرىتتىن بىراقلا سېتىۋېتىپ پۇلىنى چۆنتەككە سالغان. نەتىجىدە ئېشەكلەرنىڭ بىرسىمۇ قايتىپ كېلىپ ئۆز ئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمىگەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى كېيىن سۈرۈشتە قىلىپ ئېنىقلىغان بولسىمۇ، ئۇ قورچاق باشلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى بولغاچقا، سېتىۋەتكۈچىلەر ھېچقانداق جاۋابكارلىققا تارتىلمىغان.

ناھىيىلىك قورچاق ھۆكۈمەت بىلەن قورچاق ساقچى ئىدارىسى ئاتالمىش ئىشلەپچىقىرىش دېگەن نام بىلەن خەلقنىڭ قوي، كالا، يۇڭ، تېرە، پالاز، كىگىز قاتارلىق نەرسىلىرىنى (كۆرپە، ئەلتېرە، قوي، كالا تېرىسى) سېلىق قويۇش ئۇسۇلى

بىلەن ھەقسىز ياكى ئەرزان باھادا تالان - تاراج قىلىپ كەلگەن. ئاچكۆز باجگەرلار خىلمۇ - خىل ۋاسىتىلەر بىلەن كۆرگەنلا نەرسىگە باج ئېلىپ خەلقنى خالىغانچە بۇلاپ تالىغان. بىچارە خەلق زىيان زەخمەتتىن زادىلا باش كۆتۈرەلمىگەن.

ئۈچىنچى. لوپنۇر خەلقى خۇرا پاتلىق پاتقاقلىقتا چوڭقۇر پاتقان بولۇپ، بولۇپمۇ كۈچارلىق خوجا - ئىشانلارنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىشىغا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن. مەسىلەن: كۈچار خوجىلىرى شايار ئارقىلىق لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ دۆڭقوتان يېزىسىدىن ئۆتۈپ، ئاقسۇپى ئارقىلىق چوڭكۆل، تېيىز كۆل، چارە، يېڭىكۆل، ئۇلۇغكۆل ۋە كۆزلەك قاتارلىق مەھەللە - يېزىلارغا ھەر يىلدا بىر قېتىم كېلىپ، ئالدامچىلىق قىلىپ خەلقنىڭ يامبۇ، كالا، قوي، پۇل، كىگىز، پالاز، ئارقان، ھەتتا ئاياللارنىڭ ھالقا زىرە، بىلەيزۈك قاتارلىق ماددى نەرسىلىرىنى ئەلاھى ئامىنىلا ئېلىپ كېتەتتى.

تۆتىنچى. فېئودال پومىشچىك ۋە مۇشتۇمزورلارنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا كەلسەك بۇ تېخىمۇ پاجىئەلىك. مەسىلەن: كۆپ ساندىكى ياخشى يەر ۋە يايلاقلار ئاساسەن باي پومىشچىكلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، ئۇلار ئىشلىمەي چىشلەيدىغانلار بولۇپ، يىللىقچى، ئايلىقچى، كۈنلۈكچى ئىشلىتىش، يەرلىرىنى ئىجارىگە بېرىش، مەھسۇلاتنىڭ 80% نى ئېلىۋېلىش، ياخشى يايلاقلارغا ئىگە بولىۋېلىپ، مال-چارۋىلىرىنى باقتۇرۇش قاتارلىق ۋاسىتىلەر بىلەن ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، يىلىكىنى شوراپ، تۈزۈكرەك كۈن كۆچۈرۈش پۇرسىتىدىن

ھرۇم قىلاتتى. ئۇلار كېچە - كۈندۈز ئىشلىسىمۇ، قورسىقى
يغۇدەك تاماق يېيەلمەيتتى، بويىنى ياپقۇدەك كىيىم كىيەل-
مەيتتى. بۇنداق تەڭسىزلىك ھادىسىلەر نەتىجىسىدە، خوجايىنلار
زۇپ - چېچىپ ئەيش - ئىشرەت كەيپىي- ساپا سۈرەتتى.
قسۇللار ئاچىزارلىق ۋە مۇختاجلىقتا ئەجەلىدىن بۇرۇن ھەسرەت
ادامەتتە دۇنيادىن ئۆتەتتى.

بەشىنچى. ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ قاقتى سوقتى قىلىشى
ۋپىنۇر خەلقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ قېيىن تۇرمۇش
ەچۈرۈشىگە ئاساسىي سەۋەب بولۇپ كەلگەن ئامىللارنىڭ بىرى.
ۋپىنۇر خەلقى ئەزەلدىن يۇۋاش، مولايىم، ئاقكۆڭۈل، كەڭ
ورساق ۋە ساددا خەلق بولۇپ، سودا - تىجارەت بىلەن ئە-
ەلدىن تارتىپ كۆپ شۇغۇللانماي كەلگەن، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى،
ۇلار سودىگەرچىلىك دېگەن ھايانكەشلىك قىلغانلىق بولۇپ،
ىر پۇلغا ئېلىپ، ئىككى پۇلغا سېتىپ، تاپقان پۇل ھارام
دەپ قارايتتى. شۇڭا، لوپنۇر ئەھلىدىن سودىگەر - تىجارەتچى
چىقمايتتى، ياكى يوق دېيەرلىك ئىدى.

كونا جەمئىيەتتە ماتا - چەكمەن بولۇپمۇ ئەرلەر ئۈچۈن
ئاساسەن ياخشى كىيىم - كېچەك ماتېريالى ھېسابلىناتتى. ھايان-
كەش سودىگەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭدىن ماتا - چۇتا، سەرگەز،
چەكمەن ئېلىپ كېلىپ، بىر ماتانى بىردىن پاقلان قويغا، 2
ماتانى بىر چوڭ ئەركەك قويغا، 3 ماتانى ياكى چەكمەننى
بىر تەخەي ئېشەككە ئالماشتۇراتتى، نەتىجىدە بىرەر مىڭ دانە
ماتا، چەكمەن ئېلىپ كەلگەن مەككەر سودىگەرلەر كۆز پەسلىدە
5~6 يۈز قوي، ئۆچكە ۋە بىر قانچە ئون ئېشەك ھەيدەپ

بتەتتى. لېكىن خەلق ئالدانغانلىقىنى ۋە زىيان تارتقانلىقىنى
ملىپ تۇرسىمۇ، «تۇشقارازى» دەپ قويۇپلا بولدى قىلاتتى.
ۇ — ماڭا قانچىلىك نەرسەڭ ئۆتكەن بولسا، ئالغان نەرسەڭ
ۇنىڭ بەدىلىدىلا باراۋەر بولسۇن، ئاشقىنى گەردىنىڭدە قالدى
ىگەنلىكتۇر. لوپنۇر خەلقى يۇڭدىن جاۋا چەكمەن توقۇشتىن
اشقىسىنى بىلمەيتتى. بىلسىمۇ «بەرگەن كۈنىڭگە شۈكرى»
ەپلا، قانداقتۇر «پەشانەڭگە پۈتۈلگەن» كۈنىڭگە رازى بولۇپ،
ۇرمۇشنى ياخشىلايدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانمايتتى. لوپنۇر
ەلقى ئەزەلدىن زېرەك، ئەقىللىق، قانائەتچان خەلق بولۇپ،
اقتى - سوقتى قىلىش، باشقىلارنى بوزەك قىلىپ، ئىقتىسادىي
ەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىشتەك بولمىغۇر قىلىقلار بىلەن
ادىلا شۇغۇللانمايتتى. لوپنۇر خەلقىدىن ئوغرى - بۇلاڭچى ۋە
الدامچى قاتارلىق ئادەملەر چىقمايتتى. بەزىلەر لوپنۇر خەلقى
انداقتۇ «ياۋايى» خەلق، ئادەمنى كۆرسە قېچىشلۇققا كىرىشۋا-
سدۇ، دەپ چۆچەك قىلىشقان. لوپنۇردا ئەزەلدىن ياۋايى ئادەم
ۆرۈلمىگەن. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت ئادەملىرىنى كۆرگەندە ئۆز-
ىرىنى دالدىغا ئېلىپ قېچىشى، قانداقتۇ ياۋايىلىقتىن بولماستىن
ال - مۈلۈكىنىڭ ۋە ھاياتىنىڭ خەۋپ - خەتەرگە، بۇلاڭ-تا-
ڭغا ئۇچرىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالغان-
ىقى دەپ چۈشەنسەك، بۇ تازا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

لوپنۇر خەلقىنىڭ شىۋىسى قۇلاققا يېقىملىق بولۇپ، ئا-
اسەن چەت تىللار ئاز سىڭگەن دېيىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ ئە-
ەب پارس تىللىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. لوپنۇر خەلقى
1-11- ئەسىرلەردىن بۇيانقى تۈرك تىل سىستېمىسىدىكى ساپ

ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئۆز مىللىي ئانا تىلىنى ساقلاپ كەلمەك-
تە. يولداش سەيپىدىن ئەزىزى يازغان دۇنياغا مەشھۇر «سۇ-
تۇق بۇغراخان» دېگەن تارىخىي رومانىنى ئوقۇغان ئادەم بۇ
ئەسەرنى ئاساسەن لوپنۇر شېۋىسى بىلەن يازغان ئوخشايدۇ دې-
گەن تۇيغۇغا كېلىشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتىمۇ يولداش سەيپىدىن
ئەپەندىم بۇ رومانغا ئەرەب ياكى پارسچىدىن بىر ئېغىزمۇ
سۆز قوشمىغان.

لوپنۇر خەلقى ئەزەلدىن مېھماندوست، مەردانە خەلق بو-
لۇپ، ياقا يۇرتلاردىن كەلگەن مۇساپىرلار ياكى ئۆتكۈنچى يولۇ-
چىلار ئۆيىگە مېھمان بولۇپ چۈشسە، ئات ئۇلاقلىرى بىلەن 4-
5 كۈن قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە ئوبدان كۈتۈپ مېھمان قىلىپ
يولغا سېلىپ قويىدۇ. ئادەم ۋە ئات ئۇلاقنىڭ يېگەن ئىچكەنلىرىگە
بىر تىيىنمۇ ھەق تەلەپ قىلمايدۇ. پەقەت ئۇلارنىڭ ئۆيىدە
ناماز ئوقۇپ دۇئا تىلاۋەت قىلسىلا، بەلكى خېلى پۇللۇق نەر-
سىلىرىنى ئۇلارغا دۇئا قىلدۇرۇپ رەھمىتىنى ئالىدۇ.

لوپنۇر خەلقى خۇشچاقچاق، ئوچۇق - يورۇق، راستچىل،
ئېقىل - ئىدرەكى، زېھنى قابىلىيىتى ئۆتكۈر خەلق بولۇپ، ھې-
كايىچى، مەسەلچى، تەمسىلچى، قوشاقچى، نەزمە بېيىتچى، چۆ-
چەك، يۇمۇرچى ۋە ھەجۋىچى كېلىدۇ. بىر ۋەقەلىكنى كۆرسە
ياكى ئۇنىڭغا قىزىقسا، ئۇنى دەرھاللا قوشاققا قوشۇۋېلىپ، بە-
دىئىي جەھەتتىن مۇكەممەل ئوبرازلاشتۇرۇپ، تولۇق تەسۋىر-
لەپ، ئاجايىپ قىزىق، كۈلكىلىك ۋە چۈشىنىشلىك بىر كومىدى-
يىگە ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ. بۇنداق كونا زاماندىن تارتىپ دا-
ۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەدەبىي جەھەتتىكى بايلىق لوپنۇر ئەھلى

ئەچىدە ھازىرغىچە تولۇق قېزىلماي ۋە ئېچىلماي كېلىۋاتىدۇ، بىر قىسىم پېشقەدەملەردە قىسمەن ساقلانماقتا. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، مەخسۇس خادىم بەلگىلەپ، بۇ بايلىقنى يىغىۋېلىشى ۋە ئۇنىڭغا تېزدىن ۋارىسلىق قىلىشى، بۇ قىممەتلىك مىراسنىڭ يەر تېگىگە كىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى لازىم. بولمىسا ئاز كۈندە بۇ بايلىقنى ساقلاۋاتقان پېشقەدەملەر كۆز يۇمۇپ تۇپراققا بىللە ئېلىپ كىرىپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

لوپنۇر خەلقى جىسمانى قۇرۇلۇش ۋە يىگۇرا پورتىرىت، تەن سىياقى تۈزۈلۈشى جەھەتلەردە تەبىئەل داراز يوغان، ساقاللىق، چوڭ قۇلاقلىق، چوڭ كۆزلۈك، قاش كىرپىكلىك، قارا چاچلىق، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئېگىز بويلۇق، قاڭشالىق ۋە قەددى-قامەتلىك ساغلام كېلىدۇ. ئاياللىرىمۇ ئۇستىخانلىق، ساغلام، ئىشچان كېلىدۇ. ئىش قىلىشتا ئەرلەردىن قېلىشمايدۇ. جاپا-مۇشەققەتتىن قورقمايدۇ. ئەرلەر ئوۋ ئوۋلاش، تۇزاقچىلىق قىلىپ توشقان، قىرغۇل، جەرەن، بۇغا، مارال، تۈلكە، مولۇن قاتارلىق ھايۋانلارنى تۇتۇپ جان بېقىشقا تەسەۋۋۇر قىلسا، ئاياللىرى يۇڭ ۋە ياۋا چىگىدىن يىپ تەييارلاپ پالاز، چەكمەن، تاغار، خۇرجۇن قاتارلىق تۇرمۇشقا لازىملىق بۇيۇملارنى توقۇيدۇ. ياكى سېتىپ باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىگە ئىشلىتىدۇ. بورا توقۇش، كىگىز بېسىش، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، موزدوزلۇق، تېرە پىششىقلاپ جۇۋا تىكىش، جۇۋازچىلىق، تۇماقچىلىق قاتارلىق ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلارنى قىلىدۇ. لوپنۇر رايونى تۇپرىقى قۇرغاق، قۇمساڭغۇ، ھۆل - يېغىن ئاز زېمىن بولغاچقا، رېماتى-

زىم قاتارلىق ھۆلچىلىكتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر ئاز كۆرۈلىدۇ. لوپنۇر خەلقىدە پۇت ئاغرىقى، بەل ئاغرىقى ياكى ئۇستىخان كېسەللىكلىرى ئاز ئۇچرايدۇ. كۆل سۈيى بار جايلاردىكى خەلقلەر ئازدۇر - كۆپتۇر قۇدرىتى يەتسە بېلىق تۇتۇپ يەيدۇ. بېلىق مېيى ئىستېمال قىلىدۇ. بېلىقنى تورقا (بۇ ئۆسۈملۈك ئاساسەن تاغ رايونلىرىدا ئۆسىدۇ) دېگەن ئۆسۈملۈكتىن مەشۇت ئېلىپ، يىپ قىلىپ، تور (يەرلىك شىۋىدە گۆلمە ياكى مانجار دەيدۇ) توقۇپ تۇتىدۇ. ئۇنى ھەممىلا ئائىلە ۋە ھەممىلا ئادەم قىلالمايدۇ. شۇڭا، بېلىقنى ھەممىلا ئائىلە ياكى ھەممىلا ئادەم ئوخشاش يېيىشكە مۇيەسسەر بولالمايدۇ. بېلىق تۇتۇشنى بىلىدىغان ۋە گۆلمە مانجارغا ئىگە بولالىغان ئادەملەرلا بېلىق تۇتالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ لوپنۇر خەلقى سالامەتلىك جەھەتتە بىجىرىم بولۇپ ئۇزۇن ياشايدۇ. ئادەتتە ئەرلەردىن 100 ياشتىن ئاشىدىغانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئاياللارمۇ 100 يىل ياكى ئۇنىڭدىن ئۇشۇق ئۆمۈر كۆرىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئەر - ئايال 80-90 ياشقا كىرىدۇ. چىشلىرى ئاسان چۈشۈپ كەتمەيدۇ. گاس ۋە ئەمالار ئاز ئۇچرايدۇ. بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى تىببىي تىبابەتچىلىك جەھەتتىن مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كەلسە، لوپنۇر خەلقىدىكى بۇنداق ئارتۇقچىلىقلار بىرىنچىدىن زىمىنى قۇرغاق، ئىككىنچىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر بېلىق يېگەنلىكىنىڭ پايدىسىمىكىن دېيىشكە بولىدۇ.

مەدەنىي - مائارىپ جەھەتتە 1930 - يىللاردىن بۇرۇن، لوپنۇر رايونىدا زامانىۋى بىلىم يۇرتى ياكى پەننىي مەكتەپ يوق بولۇپ، پەقەت مەسچىت ۋە خانىقالاردىلا ئاز بىر قىسىم

باللار (قىزلار بولمايتتى) قوي ياكى ئوغلاق
تېرىسى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ (قىز باللار بولمايتتى) كالا تاغى-
قى، ياغاچ تارشىلارغا پۈتۈلگەن ئايەتلەرنى يادلاپ ئوقۇيتتى.
پەيشەنبىلىك بېرەلمىگەنلەر جازالىناتتى. باللار شوخلۇق قىل-
سا پالاقتا تارتىلاتتى ياكى قىل (ئات قۇيرۇقى) يەلپۈگۈچ بى-
لەن ئۇرۇلاتتى. ياكى يالىڭاچلاپ ھاپاشقا ئالدۇرۇپ ھۆل چى-
ۋىق بىلەن دۈمبىسىدىن قان چىققۇچە ئۇرۇلاتتى. ئۇلارنىڭ
ئاساسىي ئوقۇش قوللانمىسى ئاساسەن ھەپتىيەك، قۇرئان، ھە-
دىس، ۋاقايەت ئىسلام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دىنىي كىتابلار
بولۇپ، بۇنى يادلىۋالغان موللا - تالىپلار ئەرەب - پارىس
تىللىرىنىڭ مەنىسىنى بىلمەيتتى. موللىلارمۇ ئۇنىڭ مەنىسىنى
ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بېرىشكە قادىر ئەمەس ئىدى.
بۇنداق مەدرىسلەردە ئوقۇپ چىققان خەلپىتىلەر ئۇيغۇر ئېلىپ-
بەسى بىلەن كارى بولمىغاچقا، ئۇيغۇرچە ئىملا بىلەن خەت يې-
زىشقا مۇيەسسەر بولالمايتتى. ھەتتا جاھانغا نامى كەتكەن دا-
موللامۇ ئاددىي سالام خەت يازالمايتتى. بەزى مەھەللە يۇرت-
لاردا، خەلق سالام خەت ياكى ئەرز شىكايەت ۋە ھۆججەت
تىلخەتلەرنى يازدۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈكچى تاپالماي بېشى قېتىپ
ئىلاجسىز قالاتتى. قىسمەن مەھەللىلەردە بەختكە يارىشا بىرەر
پۈتۈكچى بولۇپ قالسا، خېلى يىراق يوللاردىن ئالاھىدە ھەشەمەت
بىلەن كېلىپ، سالام خەت ياكى ئەرزلىرىنى يازدۇرۇپ كېتىشەت-
تى. مانا بۇ جانلىق پاكىتتىن كونا جەمئىيەتتە خەلقىمىزنىڭ
مەدەنىي - مائارىپ جەھەتتە نەقەدەر نادانلىق ۋە قالاقلىق
ھالەتتە قالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

1932 - يىللىرىدىن تارتىپ ھەر قايسى جايلاردا، ھۆكۈمەت قارىمىقىدا پەننى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ يۇرتىمىزغا ئۈرۈمچى سەفەن، ئوتتۇرا مەكتەپ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنت قاتارلىق جايلاردىن ئوقۇپ كەلگەن مۇنەۋۋەر مۇئەللىملەر تەدرىجى كېلىشكە باشلىدى. ناھىيە مەركىزى كېيىنچى شەھىرى ۋە تىكەنلىك رايونلىرىدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدا پەننى مەكتەپ ئېچىلدى. كېيىنچە ۋە تىكەنلىك رايونى ۋە باشقا يېزا - كەنتلەردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغان خېلى كۆپ زىيالىي ياشلار ئىلىم - پەندىن چوڭقۇر بەھرىمەن بولۇپ، ھەر جەھەتتىن يېتىلىپ چىقىپ، ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ خىزمەت قىلماقتا. مەسىلەن: مەخمۇتجان ئاسىم، جۈنەيد بەكرى، غوپۇر ياقۇپ، ياقۇپ سېلىم، ئوسمان ئىمىن، ھاۋۇت ئابدۇللا، ھاشىم سەمەت، تاھىر ئەخمىدى، ساتتار مۇھەممەت، ياسىن ئاسىم، مۇسا تۆمۈر، ئىسمايىل تۆمۈر، مۇھەممەت سېيىت، قادىر ئۆمەر ۋە باشقىلار.

1933 - يىللىرىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ، ئورگان خەلقنى ئاقارتىش جەھەتلەردە ئۈرتكىلىك رول ئوينىدى. يېزا - قىشلاقلاردا مەكتەپلەر ئېچىلىپ، ھەر جەھەتلەردىن ئوقۇ - ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى جانلىنىپ كەتتى، بۇ خەلق تەشكىلاتىنىڭ ئاساسى ئىقتىسادىي مەنبەسى ئۆشرە - زاكات قاتارلىقلاردىن ئىبارەت

بولۇپ، ھۆكۈمەت قارمىقىدا مەكتەپكە ئېچىلمىغانلىكى بارلىق يېزا - كەنتلەردە ۋە ھەتتا 10~20 ئۆيلۈك ئاھالىسى بار كەنچىلەك مەھەللىچاقلاردىمۇ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەنلىكى ئوغۇل - قىزلارنى ئوقۇتۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ قانخور شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خالىس ياردىمى بولغانلىقتىن) مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى خېلى ياخشى راۋاج تاپتى. ئوقۇش يېشىدىكى بارلىق باللار مەجبۇرى مەكتەپكە ئېلىندى. مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى بىر مەزگىل راۋاجلىنىپ ياخشى رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن قانخور شىڭ شىسەينىڭ يالغان ئەپتى - بەشىرىسى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى بۆشۈگىدىلا بوغۇپ تاشلاپ، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى چەكلەپ، مەشھۇر مائارىپچىلار، مەرىپەتپەرۋەر ئىلىم ئەھلىلىرى، مۆنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار ۋە مەدەنىي - مائارىپنى قوللاپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن خالىس قول سۇنغۇچىلارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇلارنى ئارقا - ئارقىدىن تۇتقۇن قىلىپ، زىندانلارغا تاشلاپ، قەبىھ ئۇسۇللار بىلەن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈپ، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا سانايى نەفىسە ئىشلىرىمۇ بىر مەھەل راۋاج تاپتى. ناھىيە مەركىزى كۆنچى شەھىرى بىلەن تىكەنلىك رايونلىرىدا مەخسۇس سانايى نەفىسە مۇئەسسەسەلىرى تەشكىل قىلىنىپ، تىياتىر ئىشلىرى جانلىنىپ كەتتى. «ئۆسمانجان - پاشاخان» دېگەن قىزىق كومېدىيىنىڭ ھەجۋىي سەھ-

نە ئويۇنى بەرگۈچى بولۇپ تىكەنلىكتە ئوينالدى. زال – كۇ-
لۇبلارغا بەزى چاغلاردا تاماشىبىنلار سىغماي قالدى. تىكەنلىك
رايونىدىن ھالقىپ چەت مەھەللە – كەنتلەرگىمۇ بېرىپ ئويۇن
كۆرسىتىش ئىشلىرى قانات يايدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خىل-
مۇ – خىل سەھنە ئەسەرلىرى قويۇلۇپ، تاماشىبىنلارنىڭ قىز-
غىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. بۇ پائالىيەتلەر خەلققە مەنى-
ۋى جەھەتتىن كۈچلۈك ئوزۇق بولدى. خەلق مەدەنىي-
ئاقارتىش ئىشلىرىغا رازىمەنلىك بىلەن ھەر
جەھەتتىن ماددىي ياردەم ۋە ئىئانە تەقدىم قىلىپ تۇردى. نە-
تىجىدە يۇقىرىقى ئاماللارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، ناھىيەمىزنىڭ
زامانىۋى تەرەققىيات ۋە مەنىۋى قىياپىتى، خەلقىمىزنىڭ روھى
ھالىتىدە خېلى ياخشى ئۆزگىرىشلەر، يېڭىلىقلار بارلىققا كېلىپ،
تارىختىن قېپقالغان جاھالەتلىك، ۋالاقلىق، نادانلىق، ساۋاتسىز-
لىق ئىللەتلىرى خېلى ئازىيىشقا باشلىدى.

1937 – يىللىرى قورچاق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۇدۇلىغا
5 ~ 6 يۈزكىشى سىغارلىق ئىككى چېتىدە 4 ~ 5 ئېغىزلىق ئۆيى
بار، شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىگە قارىغاندا خېلى زامانىۋى بىر
يۈرۈش كۇلۇبنى ناھىيىلىك ئويغۇر مەدەنىي ئاقارتىش-ئويۇشمى-
سى خېلى جىق چىقىم بىلەن سالدۇرغان ئىدى. بۇ كۇلۇبتا چوڭ
يىغىنلار ئېچىلىشتىن تاشقىرى، ئويۇشما ۋە مەكتەپ بىرلىشىپ
ۋاقتى- ۋاقتىدا ھەرخىل تىياتىرسادايى نەفىسە ئويۇنلىرى ۋە كومې-
دىيىلىك ئۇسسۇل كانسېرتلارنى قويۇپ تۇراتتى. بەختكە قارشى
لوپنۇر ناھىيە) مەركىزى كۈنچى شەھەرىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ
نىڭ بىر ۋزۋتا ئەسكىرى ھەر كۈنى خەلقتىن ئالىدىغان 2

دىن قويىنى، باشقا بايرام كۈنلىرى كۆپەيتىپ ئالاتتى. بۇ قويلار بارغانچە كۆپىيىپ 2 ~ 3 يۈزگىچە يېتەتتى. بۇ قويلارنى ھايىنىغا سېتىپ سودىگەرچىلىك قىلاتتى. قويدىن باشقا 5 ~ 10 دانە كالا قىلغان ئىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى كۈلۈپنى ئەپچىل جاي دەپ قاراپ، ئاخىرى كۈلۈپنى قوي، كالا قوتىنى قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاما قەرەللىك كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان تىياتىر، كىنو، كانسېرتلاردىن مەھرۇم قالدى.

ئەكسىيەتچىلەر خەلقنى ئېزەلىدىن نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىسدارە قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەلگەنلىكتىن، كۈلۈپنى مەقسەتلىك ھالدا قوتان قىلىش ئۇچۇن ئارتىۋالدى. بۇ، مۇتەھەملىك تاكى ئازادلىققىچە داۋام قىلىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كۈلۈپنى خەلق قولىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

لوپنۇر خەلقى ئارىختىن بۇيان سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىپ ياشاپ كەلگەن. سۇ قەيەرگە ئاقسا خەلقمۇ شۇ يەرگە ئاققان. يەرلەرگە ۋاقتى - ۋاقتىدا سۇ قويۇپ مەھسۇلات ئاشۇرۇش ئامان بولمىغان. خەلق مۇ يېتىشمەسلىكتىن باغ - ۋاران قىلىشقا ئامالسىز قالغان. سۇ يازلىقى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، قىشلىقى كېرەكسىز ۋاقىتتا كەلگەن. نەتىجىدە زىرائەت ۋە باغ - ۋاران، دەل - دەرەخ قۇرۇپ كېتىشتەك تەبىئىي ئاپەتلەر لوپنۇر خەلقىگە تەھدىت سېلىپ كەلگەن. يەردىن چىققان ئۈنۈمسىز ئاشلىققا غەللە - پاراق بەرگەندىن باشقا، ئۆشرە - زاكاتنى ئۆيۈشما يېغىۋالغان. بۇغداي ئەمدى سېرىقتال بولغان چاغدا، قورچاق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن باجخانىدىن ئالاھىدە مەخسۇس ئادەم چىقىپ، يەرلىك باشلىق ۋە چاپارمەنلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرقەمدە تۇرۇپ،

بۇغداينىڭ چىقىش مەھسۇلاتىنى مۆلچەرلەپ بولغاندىن كېيىن،
ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدىغان غەللە - پاراقنى بېكىتىكەن. ھوسۇل ئال-
غاندىن كېيىن مەيلى مۆلچەردىكى مەھسۇلات چىقسۇن ياكى چىق-
مىسۇن، ئاشۇ توختام بويىچە بېكىتىلگەن غەللە - پاراق ئېشى-
نى مەجبۇرى تاپشۇرۇش شەرت. تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى كېمەي-
تىپ بەزسە دەپ يىغلاپ قاقشىغان بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى
بولمايدۇ. 1943 - يىلى لوپنۇرنىڭ يېڭى كۆل دېگەن كەنتىدە
يۇسۇپ شاگىيۇ دېگەن بىر ئادەم كۆنچى دەريا ياقىسىدىكى بىر
پارچە يىنەملىكنى ئۇسا قىلىپ، بۇغداي تېرىغان. ئۇنىڭ بوغ-
دىيى بىر ئاز ئۇخشىغانلىقتىن، غەللە - پاراق خەتلىگۈچىلەر
ئۇنىڭ ئاللە - زاردىغا قارىماستىن 18 مىڭ جىڭ غەللە - پاراق
بۇغداي تاپشۇرۇشنى بېكىتكەن. ئاخىرى ئۇ بىچارە 18 مىڭ
جىڭ ئاشلىق ئالالماي كالا، قويلىرىنى سېتىپ 18 مىڭ جىڭ
ئاشلىقنى ھۆكۈمەتكە ئىلاجىسىز تاپشۇرغان. نەتىجىدە ئۇ بارلىق
ئەسلى ۋەسىلىدىن ئايرىلىپ، دەرت ئەلەمدە ئۆلگەن. بۇنداق زو-
راۋانلىق ۋەقەلەر دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت، قانۇنلىرى خەلققە
بالا - قازا ئېلىپ كېلەتتى. غەللە - پاراق دېگەن ئۆزگەرمەي-
تتى. مەيلى يەر تېرىلسۇن ياكى تېرىلمىسۇن، تۆمۈر ئاشلىق يى-
لىغا مەجبۇرى قويدۇرۇلاتتى. ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارى
بولمايتتى. ھەر يىلى 9 - ئايغا كەلگەندە ھۆكۈمەت تېرىلمى-
غان يەرلەرنىڭ غەللە - پاراق ئاشلىقىنى كەم - كوتىسىز ئالات-
تى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار تېرىلمىغان ياكى كەم ھوسۇل، قۇ-
رۇق يەرگە ھەر يىلى ئاشلىق تاپشۇرۇۋېرىپ مال - مۈلكىدىن

ئايرىلىپ كېتەتتى.

ئەمدى قىسقىچە لوپنۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ئەنئەنىۋى توي – تۆكۈن رەسمىيەتلىرى ۋە ئۆلۈم – يىتىم مۇراسىملىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: لوپنۇر رايونىدا فېئودال كونىلىقنى ساقلاش، خۇراپاتلىق ۋە قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن بىكىنمىچىلىك ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن. خۇراپىي نۇقتىئىنەزەرلەر كاسا- پىتىدىن خەلقنىڭ ئاڭ سېزىمى ۋە دۇنيا قارىشى ئۇزاق مۇد- دەت ئىسكەنجىگە ئېلىنىپ، نادانلىق ئاسارىتى ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. شۇڭا، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي مەئىشىتى ئەنە شۇ كونىلىق ۋە قالاقلىق سىزىقىدىن بۆسۈپ چىقالمىغان. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش رەسمىيەتلىرىمۇ ئاجايىپ – غارايىپ بول- غان. شۇنداقلا توي مۇراسىملىرىمۇ مۇرەككەپ ئۆتكەن. مەسى- لەن: قىز بويىغا يەتمەستە ئوغۇل ۋە قىز تەرەپ ياكى ئەل- ئاغىنە ۋە قوشنا – قولۇم مۇناسىۋىتى بىلەن قىز ئوغۇل تە- رەپكە ھەر جەھەتتىن لايىق دەپ ھېسابلانسا، توي قىلماستىن 4~5 يىل بۇرۇن «قونۇقلۇق تۇتتۇق» دېگەن نام بىلەن قىز- نى ئوغۇل تەرەپكە تەۋە قىلىپ قويىدۇ. ئۇنىڭغا باشقا تەرەپ سۆز ئاچالمايدۇ. شۇڭا قىز قاچان توي بولغۇچە شۇ يىگىتكە چېتىلىپ تۇرىدۇ. ئاندىن قىز بويىغا يەتتى دەپ ھېسابلانغاندا، ئوغۇل تەرەپتىن رەسمىي قىزنىڭ ئاتا – ئانىسىغا ئەلچى ئە- ۋەتىلىدۇ. ماقۇل كۆرگەندىن كېيىن، قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپ- كە قىزنىڭ سۈت ھەققى دېگەن نام بىلەن مانچە يامبۇ، مان- چە كالا، مانچە قوي بېرىلسۇن دەپ شەرت قويىدۇ. بۇنداق شەرت قويۇش كونا جەمئىيەتتە بەگ، غېنى باي، يۈز ئابروي-

لۇق پۇلدارلارنىڭلا قولىدىن كېلەتتى. كەمبەغەللەر ئۆز ئەھۋا-
لىغا يارىشا توي قىلىشاتتى. ئەككىنچى قەدەمدە قىز تەرەپ
ۋەكىللىرى بىلەن ئوغۇل تەرەپ ۋەكىللىرى داستىخان ئۈستىدە
سۈت ھەققىگە تۆلەيدىغان ماددى ۋە جانلىق چارۋىلار ئۈستىدە-
دە كېلىشىپ پۈتۈشىدۇ، پۈتۈشكەندىن كېيىن چىللاق چاي ئۆت-
كۈزۈلۈپ، قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقان-
لىرىنى مېھمان قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز لايىقىدا «ھال ئېشى»
دېگەن نام بىلەن سويۇلغان پۈتۈن قوي گۆشى ھەر قايسىسىغا
تارتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 4 نان بىلەن ئاتا - ئانا ۋە ئۇ-
رۇق - تۇغقانلىرىغا بىرەر كىيىملىكتىن كەزلىمە رەخت قويۇ-
لىدۇ. ئەمدى رەسمىي توي قىلىشلا قالىدۇ. لېكىن تويى بولغۇ-
چە قىزنى يىگىتكە كۆرسەتمەيدۇ، پەقەت ئىككى تەرەپ ئاتا -
ئانىنىڭ ئۆز ئارا كېلىشىپ پۈتۈشىشى بىلەنلا ھەل بولىدۇ.
قىز - ئوغۇلدا نىكاھ ئەركىنلىكى بولمايدۇ. ئالدى بىلەن قىز
تەرەپ ئوغۇل تەرەپكە تويلۇق سالىدۇ، پۇلدار غېنىلار بولسا
ئالتۇن ھالقا، قاپا تۇماق، بورتىمشال ياغلىق، تاۋار - دۇر-
دۇن، كىمخاپ، تەيتىللا، شاگخادەن قاتارلىق ئېسىل رەختلەر-
نى تەييارلاشقا زورلايدۇ، ياكى يۇقىرىدىكى نەرسىلەرنى تەق
قىلىشقا شەرت قويىدۇ. يىگىت تەرەپ بۇلارنى ھازىرلىشى كې-
رەك. ئاندىن قىز ئىگىسىگە كالا، قوي، گۈرۈچ، ئۇن، ماي،
ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. قىز ۋە ئوغۇل-
نىڭ ئۆيىدە ئوخشاشلا توي زىياپىتى ھازىرلىنىدۇ. داقا- دۇمباق
ھەشەمەت بىلەن توي مۇراسىمى باشلىنىدۇ. دىنىي مۆتىۋەر ۋە
يۇرت كاتتىلىرى ئەل جامائەت ئۆز جايلىرىدىن ئورۇن ئالى-

دۇ. ئاش پولو ۋە دۇمبە - دۇمبە گۆشلەر تارتىلىدۇ. ئەلچىلەر قىزنىڭ ماقۇللىقىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، قازى ئاخۇنۇم نىكاھ ئوقۇيدۇ. قازى ۋە دىنىي مۇتەۋەللەرگە رەخت ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن تارتۇق قويۇلىدۇ. قىزنىڭ يېڭگىسى كىيىملىرىنى كەيدۇرۇپ «كۇدەن» لىكلىرى (بۇ قىز تەرەپنىڭ ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بارىدىغان تەئەللۇقاتلىرى) بىلەن مەپە ياكى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ۋە ياكى ئاتقا مىندۇرۇپ يۆتكەپ كېتىدۇ. قىز يول بويى يىغلاپ ماڭىدۇ. ئەگەر يىغلىمىسا سۆز - چۆچەككە قالىدۇ. قىز قېيىن ئاتىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىدا مەخسۇس قالانغان ئوتتىن ئاتلىتىلىپ، تۆت يەڭگە گىلەمگە ئېلىپ تۆت تەرىپىدىن كۆتەرگەن پېتى ئۆيگە ئېلىپ كىرىدۇ. يىگىت ئەتىسى بىر پېشقەدەمنىڭ ھەمراھلىقىدا قېيىن ئاتىسىنىڭكىگە سالامغا بارىدۇ. قېيىن ئاتا تەرەپ كۈيئوغۇلغا بىر قۇر كىيىم كەيدۈرىدۇ. شۇ ئاخشىمى پوزۇر كىيىنگەن يىگىت بىلەن قىز تەڭتۇشلىرى بىلەن بىردەم كىچىككىچە نەغمە-ناۋا، ئۇسسۇل ھاۋا ئوينايدۇ، ئوغلاق تارتىشىدۇ. قىزلارمۇ بۇ مەشرەپكە ئىشتىراك قىلىدۇ، ۋەھاكازار. دېمەك، لوپنۇردا توي قىلماق بەك تەس. قىز قىممەت بولۇپ، ھاللىق كىشىلەر ئوغلىنى ۋاقتىدا قوراملىدا ئۆيلەيدۇ. لېكىن كەمبەغەللەرگە بەك تەس. بۇمۇ فېئودالىق جاھالەت تۈزۈمىنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بالايى ئاپىتى. لېكىن ئازادلىقتىن كېيىن بۇنداق ئەھۋاللار ئۆزگەرگەن. قىز - يىگىتلەر مۇھەببەت باغلاش ئارقىلىق، ساپ مۇھەببەت ئارقىلىق، ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك بىلەن توي قىلىدىغان ئىلغار كەيپىيات شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىر

لوپنۇردا توي قىلىش ئاسانغا چۈشمەيدىغان بولۇپ قالدى.

ئەمدى ئۆلۈم - يېتىم ئۇستىدە قىسقىچە توختىلايلى: كونا جەمئىيەتتە كېسەل بولغان ئادەم ھەر خىل ئۆسەك سۆزلەرگە قالاتتى. كېسەل بولۇشنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئېنىقلاشقا قادىر بولالمىغان، يۈگەكلەردىن تارتىپلا خۇراپىلىق بىلەن قايمۇقتۇرۇلغان بىچارە خەلق، كېسەلگە، ناھايىتى ئاددىيلا دىئاگنوز قوياتتى. مەسىلەن: شامال تېگىپتۇ يەي، ئۇلۇغلارنىڭ ۋە مازارلارنىڭ نەقسىراتىغا كېتىپتۇ يەي، جىن - ئالۋاستى چېقىلىپتۇ يەي. كۆز تېگىپتۇ يەي دېگەنگە ئوخشاش ئاساسسىز سۆزلەر بىلەن، ياكى ئەجىلى توشۇپتۇ، رىزقى تۈگەپتۇ دېگەندەك قارىغۇلارچە ھۆكۈم قىلىش بىلەن مۇسىبەت ئىگىلىرىگە تەسەللىي بېرەتتى. كېسەلنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنىڭ جېنىنى قۇتقۇزىۋېلىش ئۈچۈن قوي، كالا سويۇپ نەزىر چىراغ قىلىدۇ. ياكى مازايى ماشايىقلار ۋە ئەرۋاھلارنىڭ روھىياتىغا ئاتاپ قوي، كالا، ئات قاتارلىقلارنى دۇئاگويلارغا دۇئا قىلدۇرىدۇ. تېۋىپلارغا نۇرغۇن پۇل ھەجلەپ، ئۇ چاغنىڭ ئەڭ ئېسىل دورىسى بولغان ئىنكەنجەۋىل (ئۈزۈم سىركىسىنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ تەييارلانغان سۇيۇقلۇق مەلھەم) ئىچىرىدۇ ياكى سانا (سۇرگە) ئىچۈرىدۇ. سانانى خام سۈت بىلەن قاينىتىپ ھازىرلايدۇ. بۇنى ئىچكەن بەزى كېسەللەر ئىچى سۈرەلمەي قورسىقى كۆپۈپ كېتىپ ئۆلىدىغانلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بەختكە يارىشا ساقايسىغۇ مەيلى، ئەگەر ئۇزۇن كېسەل تارتسا، ئۇرۇقچى، قاراشەھەلەرگە ياكى ئەسھابۇكەھكە ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن چىقىم بىلەن داۋالىتىدۇ ياكى خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ مازارلارغا چې-

راق ياقىدۇ. تىۋىپلەر كېسەلنى غىزادىن ئايرىپ تاشلاپ، توـ
نۇرغا ياققان يايما چۆپ بىلەن باقىدۇ. (تۇزسىز) قىسمەتلىـ
رى ئۇزۇن مەزگىل غىزاسىز قالغاچقا، ئورۇقلاپ،
قانسىز ھالىدىن كېتىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. مانا بۇ
«تەقدىردىن كەلگەن ئەجەل» گە بىچارە ئاتا ـ ئانا يىغلاپ
قاخشاپ تەن بېرىدۇ، قازا يەتكەن ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ئەلەم،
مۇپتى، قازى، ئىمام ۋە مەزىنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، يۇيۇپ تاـ
راپ ئۇزىتىدۇ. ئاخىرەتلىك تەييارلاش، كېپەنگە ئوراپ نامىزىـ
نى چۈشۈرۈش جەريانىدا، دىندارلارغا تاختىلاپ ياكى يېرىم تاخـ
تىلاپ چاي ۋە ئەھۋالغا قاراپ نەق پۇل قويىدۇ. نامىزىنى چۈـ
شۈرگۈچىگە ناماز ھەققى ئۈچۈن كالا ياكى قوي بېرىدۇ. ئانـ
دىن 3~7 ۋە قىرقى ھەم يىللىق نەزىرلىرىنى قالدۇرماي ئۆتـ
كۈزىدۇ. بىچارە مۇسىبەتچىلەر كېسەلنى داۋالىتىش، ئۆلۈمنى ئۇـ
زىتىش، نەزىر چىراغلىرىنى بېرىشتەك رەسمىيەتلەر بىلەن، نەـ
تىجىدە مال ـ مۈلكى ۋە قوي، كالىسىدىن ئايرىلىپ كېتىدۇ.

تارىختىن بۇيان لوپنۇر خەلقىگە ياۋا چېچەك بىلەن قاـ
را كېزىك جىق بالايى ـ ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن. بۇ كېسەللىكـ
نىڭ يۇقۇمچانلىقى كۈچلۈك، تارقىلىشى تېز بولۇپ، بىر مەھەلـ
لىدە بىر ـ ئىككى ئادەم شۇ كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولسا،
بىر نەچچە كۈندىلا بىر مەھەللىنى قاپلاپ كەتكەن. بۇ رەھىمسىز
ۋابائىلاھىنىڭ كاساپىتىدىن كۆپچىلىككە كېسەل يۇقۇپ قىرىلىپ
كېتىشتەك پاجىئەلىك ۋەقەلەر دائىم بولۇپ تۇرغان. كېسەلپەيـ
دا بولۇش بىلەنلا كىشىلەر شۇ مەھەللىنى تاشلاپ باشقا جايلارـ
غا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ياۋا چېچەك دېسە كىشىلەر

ئەزرائىلدىن قورققاندەك ۋەھىمىگە چۈشكەن. قارا كىيىزدەك تې-
خىمۇ بالايى - ئاپەت بولۇپ، كۆپ كىشىلەرنىڭ ياش جېنىغا
ۋاقىتسىز زامىن بولغان. ئۇ چاغلاردا ئۇنىڭدىن قانداق ساقلى-
نىش، قانداق ئەمەلەپ ئالدىنى ئېلىش، قانداق داۋالىنىش، كې-
سەللىك مىكروبىنى قانداق قىلىپ يوقىتىشتەك چارە - تەدبىر-
لەر ئۈستىدە باش قاتۇرمىغان ۋە ئۇنداق قىلىشقىمۇ ئىقتىدارى
كەمچىل بولۇپ چارىسىز قالغان، كېسەل بولۇش، ئۆلۈش ياكى
ساقىيىش، خېيىم - خەتەرگە ئۇچراش، كۈتۈلمىگەن زىيان-زەخ-
مەتكە يولۇقۇش پېشانىگە پۈتۈلگەن «تەقدىر» دىن بولىدۇ —
دېگەندەك خوراپىي ئىدىيىنىڭ قايمۇقتۇرىشى بىلەن بەنت بولۇپ،
كېسەلگە سەۋەپ قىلىش، ئىزدىنىش، ۋە ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش
قىلىشتەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانمىغان. قىسمەن شۇغۇللان-
غۇچىلار قانداقتۇر «تەقدىر» گە پۈتمەيدۇ — دەپ ئەيىپلەنگەن.
سوقۇر ئۈچەي كېسىلى ۋە ئۆتتە تاش پەيدا بولۇش كېسەللىك-
لىرىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىگەن. سوقۇر ئۈچەي
كېسىلىدە، ۋاي! بىقىنىمغا يەل تۇرۇۋاپتۇ دېگەن بىلەنلا 3 كۈن
ئىچىدە قىينىلىپ جاندىن تۈگىشەتتى. كونا جەمئىيەتتە ئەنە
شۇنداق كېسەللەر بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن نەۋقىران قىز - يىگىت-
لەر ئاز بولمىغان. هازىرقى زامانەۋىي تىببىي تىبابەتچىلىك ۋە
ساقلىقنى ساقلاش ئىلمىي جەھەتلەردە بىر ئاز ساۋادى بار كى-
شىلەرنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەجەلىدىن بۇرۇن كۆز يۇمغانلارغا
ئەلۋەتتە ئىچى ئاغرىيدۇ. لوپنۇر ئاھالىسىنىڭ كونا جەمئىيەتتە
نوپۇس جەھەتتىن ئاۋۇيالماي تۇغۇلۇشتىن ئۆلۈش كۆپ بولۇش-
تەك ھادىسىلەر ئەنە شۇ تىگىگە يېتىپ بولالمايدىغان «تىلسىم»

كېسەل ۋابا ئىلاھىنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بىر قاتار ئاپىتىدۇر.

ياۋا چېچەكنىڭ لوپنۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 1900 - يىللاردىن كېيىن، لوپنۇر ناھىيىسىدە ئەتىيازلىقنى پۈتۈن ناھىيە بويىچە بالىلارغا (چوڭ ئادەملەرگىمۇ) ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك چىقىش پائالىيىتى بارلىققا كەلگەن. چېچەك سېلىنغان بالىلار «پىششىق» دەپ، چېچەك چىقىلمىغانلار «خام» دەپ ئاتالغان. دېمەك، بۇنداق پىششىقلارغا ياۋا چېچەك ئەسلا چىقمايدۇ. لوپنۇر تېكەنلىك رايونىدىن ئەيسا بەگ (ۋامەلىسى ئىسھاق) دېگەن ئادەم ئۈرۈمچىدىكى مەخسۇس تېۋىپتىن چېچەك دورىسى تەييارلاش ۋە چېچەك سېلىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كەلگەن. مەسىلەن: ئالدى بىلەن چىقىلغان چېچەكتىن سىيرىۋالغان قاقاچنى ئانا سۈتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، مەلھەم ھالغا كەلتۈرۈپ، كالا بەدىنىگە چېچەك چىقىپ كۆكلىتىپ، ئۇنىڭ چېچىكىنى (قاقىچىنى) ئېلىۋېلىپ، ئۇنى ئانا سۈتى بىلەن مەخسۇس قاچىدا ئېزىپ مەلھەم قىلىپ بالىلارنىڭ ئىككى بىلىكىگە 3 تىن 6 يەرگە چىكىدۇ. كۆكلەپ پىشقاندىن كېيىن، چېچەك قاقىچىنى ئېلىۋېلىپ كېلەر يىللىققا ساقلاپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەر يىلى ئەتىياز مەزگىلىدە ناھىيە بويىچە قويماي چېچەك سېلىپ بولىدۇ. مانا بۇ خىل چارە بىلەن، خەلققە دائىم تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتقان ياۋا چېچەك ئاپىتى تۈگىگەن. ئەيسا بەگ ياشىنىپ قالغاندىن كېيىن، ئوغلى تۇردۇلھەسەنگە چېچەك چىقىش ھۈنىرىنى ئۆگىتىپ قويغان. تۇردۇلھەسەن ئەيسا ئاتاكەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تاكى ئازادلىققىچە ناھىيىدىكى بالىلارغا چېچەك سېلىش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە

تىيە رەھبەرلىكىدە، ياۋا چېچەك دېگەنبۇ ئاپەت تېزپىتتىن تېز-
نلەدى.

ئاڭلىشىمچە، يېقىندىن بۇيان ئۆلۈم - يىتىمدە ھەشەمچە-
لىك قىلىش لوپنۇردا خېلىلا باش كۆتۈرۈپ قالغانمىش. رادى-
ۋ - تېلېۋىزورلاردا توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يىتىم قاتارلىق
جتىمائىي ئۆرپ ئادەتلەردە ھەشەمەتچىلىك قىلماي ئاد-
ى - ساددا ئۆتكۈزۈڭلار، بۇنداق ئىشلارنى تەرتىپكە
ە قېلىپقا سېلىش كېرەك دەپ تەكىتلەۋاتىدۇ. لېكىن بىر قى-
ىم كىشىلەر يەنىلا بىلگەن سەنىمىگە دەسسەپ، ھەشەمەتچىلىك
ىلىپ، تاپقان - تەمانغانلىرىدىن تۈگىشىپ كېتىۋاتىدۇ. سىياسىي
كېڭەشنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى ھۆكۈمەت بىلەن ئامما
ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن بىر كۆۋرۈك. پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىز-
نىڭ ئەمىر - پەرمان چاقىرىقلىرى شۇ كىشىلەر ئارقىلىق خەلققە
يەتكۈزۈلىدۇ. خەلق ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئەستايىدىل ئاڭلايدۇ. ئەا-
ۋەتتە، شۇلار ۋاستىلىق رول ئويناپ، خەلققە تەشۋىق تەرغىب
قىلىشى، بەھۇدە ھەشەمەتچىلىك قىلىشنى توسۇشى لازىم، ئەلۋەتتە.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇ-
مىي يىغىنىدىن بۇيان خەلق تۇرمۇشىمۇ تەدرىجىي ياخشىلانماقتا.
بەزىلەر خېلىلا باي بولۇپ قالدى ياكى تۇرمۇش سەۋىيىسى ھال-
لىقراق سەۋىيىگە يەتتى. خەلقىمىزنى تېخىمۇ باي - باياشات تۇر-
مۇش كەچۈرسۇن دەيدىكەنمىز، ئۇلارنى بەھۇدە چىقىم قىلىشلار-
دىن، ھەشەمەتچىلىك قىلىپ، تاپقان ئىقتىسادىدىن ئايرىلىپ قې-
لىشتەك ئەھۋاللاردىن توسۇپ قېلىشىمىز لازىم. ھەر كىم ئۆز
ئەمگىكى بىلەن كۈن كەچۈرسە، بىرىنىڭ جاپاسىغا باشقىسى را-

ھەتلەنمىسە ياخشى ئەمەسمۇ. ئەگەر قولىمىزدىن كەلسە مائا-
ردىقا ياردەم قولىمىزنى سۇنۇپ، ياش ئەۋلادلارنىڭ مەكتەپكە
كىرىپ ئوقۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە
مىللىتىمىزنىڭ روناق تېپىشىغا، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئىختىساس
ئىگىلىرىدىن بولۇپ چىقىشىغا ھەسسە قوشساق، بۇنىڭ نەتىجىسى
ئۆلچەرلىگۈسىز ياخشى ئەمەسمۇ.

تاغ مازىرىمنى تونۇشتۇرۇش

مۇتەللىپ تۇردى

بۇگۈر ناھىيە مەركىزىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىدە، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان، يېڭىسار بېزىسىدىن 35 كىلومېتىر يىراق غەربىي شىمال تاغ ئېچىگە جايلاشقان «تاغ مازىرىم» دېگەن بىر قەدىمىي جاي بولۇپ (مازارنىڭ ئەسلى ئىسمى ئىسھاق ۋەلىيۇللا مازىرىم) بۇ جاينىڭ يەر تۈزۈلۈشى شەرقى جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان پەلەمپەي ئىدىرلىق بىر كىچىك جىلغىدىن ئىبارەت.

بۇ جاينىڭ غەربىي شىمال بۇرجەك تاغ ئېتىكىدە تاش تاغ ئارىسىدىن بۇلدۇقلاپ چىققان بىر تەبىئىي بۇلاق بولۇپ، بۇلاق سۈيى يانتۇ تاغ ئېتىكىدىن پەلەمپەي ئېتىزلارنى سۇغۇرۇپ ئاشقاندا پەستىكى ئېقىنغا چۈشۈپ سىڭىپ كېتىدۇ. مازار جايلاشقان بۇ جىلغىنىڭ كەڭرى جايلىرى 500 مېتىر ئەتراپىدا، تار جايلىرى 100 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە كېلىدۇ.

بۇلاق سۈيى ئاققان سۇ يوللىرى ئەتراپىدا زىرىق، تال، جىغان، يۇلغۇن، ئازغان، جىگدە، توغراق قاتارلىق تەبىئىي ئورمانلىقلار ھاسىل بولغاندىن تاشقىرى، بۇرۇنقى ئەجداتلاردىن ھازىرقى ئەۋلادلارغىچە ئۆتكەن كىشىلەر ۋە مازارغا شەيخلىق قىلىپ تۇرغانلار تىكىپ پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرگەن تېرەك،

سۆگەت، ئالما، ئۈرۈك، قاتارلىق دەرەخلەر 200 يىلدىن بۇيان تاكى 1960 ـ يىللارغىچە باراقسان كۆكلەپ ئۆسكەن. 1960 ـ يىلدىن بۇرۇن بۇ جايدا كۆكلەپ تۇرغان 1000 تۈپتىن ئار- تۇق چوڭ ـ كىچىك تېرەك، بىر نەچچە يۈز تۈپ سۆگەت، تال، 50 تۈپتىن ئارتۇق ئۈرۈك، 30 تۈپ ئەتىراپىدا ئالما ۋە ئۈجمىلەر بار بولۇپ، بۇلاق سۈيىدە سۇغۇرۇلۇپ تەبىئىي ھاسىل بولغان، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان 8ـ10 دو ئەتىراپىدا كېلە- دىغان ياپ ـ يېشىل چىمەنزارلىق، رەڭگارەڭ ئېچىلىدىغان ھەر خىل تاغ گۈللىرى بىلەن پۈركەنگەن گۈزەل ماكان ئىدى. بۇ يەرگە «ھامام» جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ھەم گۈزەل سەيلە- گاھ، ھەم سوغۇق مىجەز بىمارلار داۋالىنىدىغان تەبىئىي شىپا- خانا بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئوخشاش بولمىغان ساھە، كەسىپدىكىلەر ئۆز ماھارىتىنى نامايەن قىلىدىغان، سودا ـ تىجا- رەت قايناپ تاشقىنلىققا چۆمگەن ئاۋات بازار بولۇش بىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەشھۇر جايىنىڭ بىرسى بولۇپ قالغان.

تاغ مازارىم سەيلىسى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا مەشھۇر بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئاتاقلىق راۋاپچى روزەك باشى، داۋازچى ھاشىم ھاجى ۋە ئۇنىڭ بالى- لىرى، مەشھۇر ئۇسسۇلچى ھەم قوشاقچى زەيتۇنخان، ئىمىن سوناي، زەيدۇن سوناي قاتارلىق ئاتاقلىق سەنئەتكارلار ئۇزۇن مۇساپىلارنى بېسىپ كېلىپ، داقا ـ دۇمباق، ناغرا ـ سۇناي چېلىپ تۈرلۈك سازلار بىلەن مەشرەپ ئوينايتتى. داۋازچىلار دار باغلاپ ماھارەت كۆرسىتەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چېلىشىش، ئا- غامچا تارتىشىش، چىغىرىق ئويناش،چاقانپەلەك(ھاۋۇز) ئويناش

تارلىق ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ناھايىتى قىزىپ كېتەتتـ-
ى، ساياھەتچىلەر ئىچىدە يەنە ئىشانلار، دەرۋىش ساھىللەر، مەددا
ھكايىچىلارمۇ بار بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا مەش-
ۇلات قىلاتتى. سەيلى مەزگىلىدە بۈگۈر، كۇچار، يېڭىسار، كورلا
قاتارلىق جايلاردىن ئاتاقلىق كاسىپلار، ئاشپەز - ناۋايلار،
قاسساپلار، سودىگەرلەر، بەققاللار ۋە باشقا ھۈنەرۋەنلەرمۇ ئوقەت
قىلىپ تىجارەت قىلاتتى. سەيلى مەزگىلىدىكى تاغ مازىرىم خۇد-
دى قايىنام - تاشقىنلىققا چۆمگەن ئاۋات شەھەر تۈسىنى ئالاتتى.

ئومۇمەن قىلغاندا ھەر يىلى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە
بولغان ئارىلىقتا «تاغ مازىرىم سەيلىسى»، «دۆلاق بېشى سەي-
لىسى» دە ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.

مازار ئورۇنلاشقان كىچىك جىلغىنىڭ تەخمىنەن 3 كىلو-
مېتىردىن ئارتۇقراق شەرق تەرىپىدە ئېگىز - پەس تاغ باغرىدا
50 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك تەبىئىي ئۆڭكۈرلەر بولۇپ، بۇ
ئۆڭكۈرلەرنىڭ چوڭلىرىغا 3 دىن، كىچىكلىرىگە بىردىن ئادەم
سىغىدۇ. بۇ ئۆڭكۈرلەردە ئوخشاش بولمىغان كىچىك - كىچىك
سىزىقتەكى يېرىق تۆشۈكچىلەر بولۇپ، بۇ تۆشۈك-
چىلەردىن ئوخشاش بولمىغان ھالدا ئىسسىقلىق
بېرىدىغان ھارارەتلىك پار چىقىدىغان تەبىئىي ھاممام بار. بۇ
ھامماملاردا بۇندىن بىر نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرىدىن باشلاپ
ھەر خىل كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولغانلار ناھىيەمىزدىن بىرىپ
داۋالانغاندىن باشقا، يەنە يىراق جايلاردىن دېسەك:
كورلا، قارا شەھەر، لوپنۇر، چاقىلىق، خېجىڭ، ئۈششاقتال، تۇخ-
سۇن، تۇرپان، كۇچار، شايار، شىڭخا، باي قاتارلىق جايلاردىكى ھەرمىل-

لەت خەلقىدىن كېسەل بولغانلار كېلىپ داۋالىنىپ (تەرلىنىپ) ساقىيىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ، تېرە كېسەللىكلىرى، يەل تۇرۇپ قېلىش بىلەن بەل - پۇت ئاغرىپ يېرىم پالەچ بولۇپ قېلىش، رىماتىزىم كېسەللىكى، بەدەن قىزىپ ئۇستىخان ئاغرىش، ۋە بىر قىسىم ئېغىر جاراھەتلىنىش قاتارلىق كېسەللىكلەر ھاممامدا تەرلىنىپ داۋالىنىش بىلەن ساقىيىپ كەتكەنلەر خېلى نۇرغۇن. مەسىلەن: ھاممامغا چىققىچە ئۆزى ماڭالماي باشقىلار ھاپاش قىلىپ كۆتۈرۈپ ئەپچىققانلار ھاممامدا ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە نۆۋەت تەكرار تەرلەنگەندىن كېيىن باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆزى مېڭىپ چۈشكەنلەرمۇ ئاز ئەمەس.

ئىشلىتىپ مەنپەئەت كۆرگەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە: ھاممام يولىدىكى تاغ باغرىلىرىدا ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى نېغىزدىن قاتتىقراق تاشلار بولۇپ، بۇ تاشلار بوغۇز ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى، كۆز ئاغرىقى، قۇلاق ئاغرىقى ۋە ھەر خىل جاراھەتلەرگە داۋا بولىدىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا شۇ تاغ جىسىملىرى ئارىسىدا تۈرلۈك دورا چىقىدىغان تاش تۈپلار بولۇشى مۇمكىن. تاغ مازاردىكى ھاممامغا ھازىرمۇ ھەر قايسى جايلاردىن ھەر يىلى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە كېلىپ داۋالىنىپ تۇرىدىغانلار بىر نەچچە مىڭ كىشىگە يېتىدۇ.

2 - سەيلى - ساياھەتنىڭ توختاپ قېلىشى ۋە تاغ مازىرىنىڭ ۋەيران بولۇشى

گومىنداڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئازاد بولغانغا قەدەر بولغان بىر قانچە يىل ئىچىدە گومىنداڭنىڭ ھەربىي ۋە

ەمۇردى ئەمەلدارلىرىنىڭ تۈرلۈك ئالۋاڭ - ياساقلىرىنىڭ يىل - دىن - يىلغا ئېشىپ بېرىشى، ھەم ھەرخىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ كۆپ بولۇشى تۈپەيلىدىن خەلق تۇرمۇشى يىلدىن يىلغا ناچار - لىشىپ، خەلق خاتىرجەم بولالماي سەيلى-ساياھەت ئىشلىرى بارا - بارا ئازىيىپ ئاخىرى ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن خەلقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، تۇرمۇشى تېزدىن ياخ- شىلىنىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن تاغ مازار سەيلىسى يەنە ئەسلىگە كېلىپ قايتىدىن جانلانغانىدى. لېكىن 1958 - يىلى «چوڭ سەك- رەپ ئىلگىرىلەش»، ئومۇمىي خەلق تۆمۈر - پولات تاۋلاش، خەلق گۇڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتىدە يەرلىك ئورۇنلار ۋەيى- زا ئەمگەكلىك 2 - دېۋىزىيە 30 - تۇەن دېھقانچىلىق مەيدانىنى بو- لۇپ تاغ مازىرىدا ئارقا - ئارقىدىن بىر قانچە كۆۋرۈك كانالار ئېچىلىپ تاغ مازىرىدىكى گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان ئور- مانلىق كېسىۋېتىلدى. ئورمانلىق سەيلىك يەرگە ئۆزگەرتىلدى. بەزى ئايرىم كىشىلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەل - دەرەخنى ئوغرىلاپ كېسىپ ساتتى. قېپقالغانلىرى مەدەنىيەت زور ئىنقى- لابىدا ئورمانى باشقۇرىدىغان ئادەم بولمىغاچقا قۇرۇپ ۋەيران بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مازارنىڭ قەۋرە-گۈمبە- زلىرى، مەسچىت قاتارلىقلار چېقىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەي- لى - ساياھەت ئىشلىرى ئۈزۈلۈپ قالدى. ئەمما، ھامامغا بې- رىپ تەرلىنىپ داۋالىنىدىغانلار تا ھازىرغىچە ئۈزۈلۈپ قالغىنى يوق.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇ- مىي يىغىنىدىن كېيىن ۋەزىيەتتە چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ، خەلق

ئەمەسى كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئېرىشتى. شەھەر - يېزا ئىسلاھاتىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ خەلق تۇرمۇشى يىلدىن - يىلغا ياخشىلىنىش بىلەن تاغ مازار سەيلىسى قايتا ئەسلىگە كېلىپ، ساياھەت قىلغۇچىلار، ھامامدا داۋالانغۇچىلار يىلدىن - يىلغا كۆپەيمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ ئالاقىدار سىياسەت، بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىكتۈەن ئورگانلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق بۇرۇن ئىگەللۋېلىنغان مازار ئورنىدىن 2 مو ئەتراپىدىكى يەرنى ئاجرىتىپ بېرىپ مازار ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ يەرگە يېڭىسار يېزىسىدىكى ئاممىۋى، دىنىي زاتلار 900 تۈپتىن ئارتۇق مېۋىلىك، مېۋىسىز دەل - دەرەخ قويۇپ قايتا كۆكەرتىشكە كىرىشتى. بۇ ئەنئەنىۋي تاغ مازار سەيلىسىنىڭ قايتا جانلىنىشىغا يېڭى ئاساس سالغۇسى.

3 - تاغ مازىرىمىنىڭ نامى

«تاغ مازار» دېگەن بۇ نامنىڭ زادى قاچاندىن ئېتىبارەن قانداق مەيداندا كەلگەنلىكى توغرىسىدا ھازىر يازما ماتېرىيال ياكى بىرەر توغرا، ئېنىق دەلىل - ئىسپات يوق. ئابلىمىت مەخسۇمنىڭ (ئابدۇل ئېزىز چىڭگىزخاننىڭ ئاكىسى ھازىر ھايات) ئېيتىشىغا قارىغاندا تاغ مازار ھەققىدە يېزىلغان بىر تەزكىرە بار بولۇپ «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا كۆيدۈرۈۋېتىلگەنىكەن. بۇ تەزكىرىنى ئابلىمىت مەخسۇم كۆرگەنىكەن. تەزكىرىدە يېزىلىشىچە، تەخمى-

ن ئازادلىقتىن بۇرۇن 170 يىل ئىلگىرى، ئىسھاق ۋەلىيوللا
گەن (قەيەردىن كەلگەنلىكى نامەلۇم) بىرزات بۇ تاغلىق جىل-
ىغا دەپنە قىلىنىش بىلەن بۇجاي— «تاغ مازىرىم» دەپ ئاتالغانىكەن.
ئابلىمەت مەخسۇمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ دادىسى مو-لا
ىوشۇر دامو-للا بۇگۇرگە قازى كالان بولۇپ تۇرغۇن ۋاقتىدا
192 - يىللىرى ئەرەبىستاندىن سەييىت ۋەلى شاخان ئىسىملىك
70 ياش ئەتراپىدىكى بىر كىشى كېلىپ، بۇگۇردىن ھاسان
ەتىس ئاخۇنۇمنى بىرگە ئېلىپ تاغ مازىرىغا بېرىپ «ئىسھاق
ۋەلىيوللار» نىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ ئۇ يەردە 15 - 20
كۈن تۇرۇپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىش جەريانىدا بىر قىسىم
سۈزۈك پاقىراق تاشلارنى ئايرىم - ئايرىم خالتىلارغا قاچىلاپ
كېلىپ بىزگە كۆرسىتىپ ئېلىپ كەتكەن. تاغ مازىرىنىڭ
شەيىخ ئەۋلادلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن.
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھامىت قارى تاغ مازىرىنىڭ 20 -
شەيىخى بولۇپ ئۇنىڭ ئوغلى نۇردۇن قارى 21 - يەنى ئەڭ
ئاخىرقى شەيىخ ئىكەن.
دىمەك ئارقا - ئارقىدىن ئۆتكەن بۇ شەيىخلار 2 ئەسىرگە
يېقىن تارىخ جەريانىدا تاغ مازارىدىكى تەبىئىي بۇلاق سۈيىدىن
پايدىلىنىپ، بىنام ئېچىپ بىرتەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئوزۇق مەسە-
لىسىنى ھەل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇن ھەر خىل
دەل - دەرەخ ئۆستۈرۈپ تاغ مازىرىدا گۈزەل مەنزىرە
يارىتىپ بۇ جاينى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان مەشھۇر
سەيلىگاھقا ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ جايدىكى
40 - 50 مو يەرگە بۇلاق سۈيىدىن تولۇق پايدىلىنىپ بىدە

قاتارلىق ھەرخىل ئوت - چۆپ، كۆكتات ئۆستۈرۈپ ساياھەتچىلەرنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنىڭ يەم - خەشەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، ھەددە ئۆي - ئىمارەت سېلىپ ساياھەتچىلەرنىڭ قونالغۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ چىقىدۇ. چاپقۇنىدىن ساقلىنىشىغا شەرت- شارائىت ھازىرلاپ كەڭ ساياھەتچىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. قىسقىسى تاغ مازارنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى ئەمگەكچان باتۇر ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ ئەمگەك تەرى بىلەن بەرپا قىلغان.

يېڭىسار يېزىسىدىن تاغ مازارغىچە بولغان 35 كىلومېتىرلىق يولنىڭ 25 كىلومېتىرى تاغ ئىچىدىكى قۇرۇق ئېقىن بولۇپ ئەگرى - بۈگرى كەتكەن بۇ ئېقىننىڭ ئىككى تەرىپى قاتمۇ - قات قۇرۇق تاغ بىلەن ئورالغان.

6 - ئايدىن تارتىپ 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا چوڭراق ھۆل-يېغىن بولسا ھەر قايسى تاغ جىرالاردىن ئېقىنغا چۈشكەن يامغۇر سۇلىرى يىغىلىپ كەلكۈن ھاسىل قىلغانىدىن باشقا (بەزىدە ئۇشتۇمتۇت ھۆل-يېغىن بولۇپ، كەلكۈن كېلىپ ماشىنا - تىراكتور، ئادەم، چارۋىلارنى ئېقىتىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلەتتى) چاغدا سۇ ئاقمايدۇ. بولۇپمۇ 60 - يىللاردىن كېيىن كۆمۈر كانلار ئېچىلىپ يوللار ياسىلىپ خېلى راۋان قاتناش يولى بولۇپ قالدى، خەتەرلىك تىك داۋانلارمۇ يوق. يول بىخەتەر بولغانلىقى ئۈچۈن ھازىر مازار سەيلىسى، ھاممامغا بارغۇچىلار بۇرۇنقىدەك ئات - ئېشەك ياكى پىيادە بارماستىن ماشىنا - تىراكتورلار بىلەن بىمالال بېرىپ كېلەلەيدىغان بولدى، ھاممام يولىدىكى بەزى خەتەرلىك جايلار تۈزلىنىپ ياخشى شارائىت يارىتىلدى.

چاقىلىق دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى، قارا- شەھەر ۋالىسى ياڭ مىڭجۇڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

ئابدۇۋەلى روزى

جىن شۇرىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلنىڭ دەسلەپىدە جەنشىكۆي چاقىلىق قىسىملىرىنىڭ تۆەنجاڭى بولۇپ 1930 - يىللاردا 128 - بىرگادىنىڭ لۈيجاڭلىقىغا ئۆستۈرۈل- گەندىن كېيىن بىر قىسىم ئەسكىرى بىلەن كورلىغا يۆتكۈ- لۈپ كەتكەن، چاقىلىقتا بىر لىيەن ئەترەپىدا ئەسكەر قالدۇ- رۇلغان.

1933 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى، ئاب- دۇراخمان مۇھىتىلار ئائىلىسىنىڭ چوڭى بولغان، تۇرپان، توقسۇن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى — مەۋسول مۇھىتى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنلىرى قاراشەھەردىن كېچىدە كېلىپ باۋدۇن ھاجىنىڭ ھازىرقى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئور- نىدىكى قوروسىغا چۈشكەن.

ئەتىسى ئابدۇكېرەم ئەلەم ئېزىز ھاجىملارنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى گەۋدە قىلىپ جەنشىكۆي قىسىمىنى قورالسىزلاندۇر- غان. مەۋسۇلباي ئۆزى بىلەن كەلگەن ۋاڭ نىياز (خۇيزۇ)

چاقىلىقتىن باۋدۇن ھاجىنىڭ ئۇكىسى سودىگەر ئىمىن شەيتاننى ئېلىپ گەنسۇ تەرەپكە ما جۇڭيىڭنىڭ ئىككىنچى قېتىم باشلاپ كېلىش ئۈچۈن دۇڭخۇاڭغا قاراپ يولغا چىققان (ئاقلاشلاردىن قارىغاندا كۆچىلىق تۆردى دېگەن ئادەمنى كورلىلىق ئايالى ھاشىمخان بىلەن مەۋسۇلباي ئۆزى ئېلىپ كېلىپ قۇتلۇقنىياز شاكىيۇنىڭ سارىيىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھازىرچە ئۆزىنىڭ بۇ يەردىكى قوراللىق قوزغىلاڭچىلارغا يېڭىچاك بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكىنى ئاشكارىلىماسلىقنى تاپىلىغان يەنى چاقىلىقنىڭ مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بۇلار چاقىلىق ۋەزىيىتىنى كۆزەتكەندىن كېيىن يولۋاس بىلەن مەۋسۇل مەھىتى كەتكەن. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن پىلان بويىچە ئابدۇكېرەم ئەلەم قول ئاستىدىكى 50 ـ 60 نەپەر قوراللىق يىگىتلىرىنى باشلاپ تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ شايار ئارقىلىق كۇچارغا بېرىپ تۆمۈر ئېلى قىسىملىرىغا قوشۇلغان.

ئاقسۇ ـ قارا يۇلغۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن پىچان لۈكچۈنلۈك گاجىت بەكرى چاقىلىققا ھاكىم، تۆردى (كۆچارلىق) يېڭىچاك، يەرلىكتىن ئابدۇكېرەم (بۇ كىشى ئاخۇن يېڭىچاك دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئەلەم دېگەن نام ئۇنىڭ بوۋىسى تۆمۈر ئەلەمدىن، دادىسى تۇرسۇن ئەلەمگە، ئۇنىڭدىن ئابدۇكېرەمگە مىراس قالغان) ئەلەم يېڭىچاك قىلىپ رەسمىيەتلىرى بىلەن چاقىلىققا ئەۋەتىلگەن. شۇ يىلى يازدا چاقىلىقتا قوزغىلاڭچىلار قىسىملىرى تەشكىللىنىپ ئابدۇكېرەم ئەلەم، ئىزىز ھاجىملار ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇپ كەلگەن قىسىملار بىلەن تۆردى يېڭىچاك باشقۇرۇشىدىكى، مەھمۇت سىجاڭ ئەۋەتكەن

ـمەلار يەرلىكتىن تەشكىللەنگەن قىسىملار بىلەن بىرلەشـ
ـتۈرۈلۈپ، قۇربان بەگ باشچىلىقىدىكى 50 دىن ئارتۇق كىـ
ـ ئالتۇنتاغ تەرەپتىكى داۋىزا چېگرىسىنى، ھوشۇر لەنجاڭ
ـسى مىرەننى، رۇستەم ساھساق باشچىلىقىدىكى قىسىم دورال
ـگىسۇ چېگرىسىنى، ھاشىم تاغ، ماگازا باشچىلىقىدىكى قىسىم
ـاشەرى ئاقتاز ئەتىراپىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇ-
ـرۇلغان. ئىبراھىم لەنجاڭ (ئىبراھىم ياخاڭ، تۇرپانلىق)
ـابال بارات ئايۇپ، فۇگۇەن قۇربان چاپسان قىسىملىرى
چاقىلىقنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. (ئېيتىشلارغا
قارىغاندا لۈكچۈن شەھىرىگە 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 -
كۈنى ئوت قويۇپ قىرغىنچىلىق قىلىنغان. 1933 - يىلى 3 -
ئاينىڭ 17 - كۈنى تۇرپاندا ئاپىدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق
ئۇرغۇن خەلقنى قىرىشقا قاتناشقان، ئاق ئۇرۇسلاردىن 53
كىشى قۇم دەريا يولى بىلەن پىچاندىن تىكەنلىك ئارقىلىق
چاقىلىقنىڭ يېڭىسۇ تەۋەلىكىگە كىرگەن بولۇپ 9 - ئايلاردا
ئۇلار قارادايى بىلەن قىرغان ئارىلىقىدا قوزغىلاڭچىلار تەرىـ
ـپىدىن قىرىپ تاشلانغان. قالغان 10 دەك ئۇرۇس قېچىپ كەتـ
ـكەن بولسىمۇ ئاچلىقتىن چۆلدە ئۆلگەن.
1933 - يىلىنىڭ قىش بېشىدا شا مەنسۇر (ئابدۇللا
(933 - يىل بېشىدا مادولوڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) ئە-
ـمىرساھىپنىڭ خوتەن تەرەپتىن «ئىسلام ئېچىش» شوئارى بىـ
ـلەن كەلگەن كالتەك - توقماق بىلەن قوراللانغان كامال دا-
ـموللا باشچىلىقىدىكى 1000 دىن ئارتۇق قىسمى چاقىلىققا
كېلىپ 1934 - يىلى 7 - ئايلارغىچە پاراكەندىچىلىك تـوغـ-

دۇرغان، ئاشلىق يېتىشمەسلىك، قەھەتچىلىك، يەرلىك قىسىملارغا ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ يېتىشالماسلىق قاتارلىق سەۋەپلەر بىلەن يېمەك - ئىچمەك مول بولغان چەرچەنگە قايتقان. بىرسىنىڭ ئۆيىدىن زاغرا ئوغرىلىغان بىر كىشىنى پۈتۈن ناھىيە خەلقىنى (ھازىرقى سىم يول ئاسىراش پونكىتى) ئورنىدىكى سېپىل ئالدىغا توپلاپ سازايى قىلىپ نەق مەيداندا ئوڭ قولىنىڭ بېغىشىنى كېسىپ تاشلىغان، كامال داموللا قوشۇنى رەتلىك، ئىنتىزاملىق بولسىمۇ كامال داموللا باشلىق «قوماندان» لار كېچىسى سەللىسىنى قوزۇققا ئېسىپ قويۇپ ناشايان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. يەنە ئەسكەرلىكتىن يۇرتىغا قاچقانلارنى تۇتۇپ كەلسە، سۇ، نان بەرمەستىن «ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلدى» دەپ «چىرايلىق» بىر سۆيدە قويۇپ نامىزىنى چۈشۈرۈپ كۆمىدىكەن. چاقىلىق خەلقى ئۇلارنىڭ سەپ تارتىپ 5 ۋاخ ناماز ئوقۇشى، ئىنتىزامىغا قاراپ «راستىنلا ئىسلام قوشۇنى ئىكەن» دەپ قارىغان، ئۇلار ھاكىمىيەت تالاشقانلىقتىن قوزغىلاڭچىلار بىلەن سۈركىلىش قىلغان. ئابىدىنكېرەم ئەلەم قوشۇن بىلەن ئوزۇق - تۈلۈكنى بوز كۆل رايونىغا يۆتكەپ كېتىپ كامال داموللىنى ئاچ قويغانلىقتىن ئۇلار كەتكەن. 1934 - يىلى 7 - ئايلاردا كامال داموللىنىڭ دىنىي تەشۋىقاتلىرى سەۋەبلىك (شۇنىسىمۇ باركى 1933 - يىلى 9 - ئاي باشلىرىدا ناسىر ھاجىم قاتارلىق ھەج قىلىپ قايتقانلارنىڭ چاقىلىقتا تۇرۇشى دىنى ئەقىدىلەرنى كۈچەيتىش كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىش رولىنى ئوينىغان. ئىمىن ھاجىم سالدۇرغان جۈمە مەسچىتىمۇ رول ئوينىغان) خەلق ئىچىدە

ۋلۇپمۇ قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدە تەۋرىنىش بولغانلىقتىن ئورۇنقى ئابدۇكېرەم، ئېزىز ھاجىم قوشۇنلىرى، يېڭى قوشۇن ە تۇردى يېڭىجاڭ قارىمىقىدا مەھمۇت سىجاڭ تەرىپىدىن اقسۇ تەرەپتىن، قەشقەردىن ئەۋەتىلگەن قوشۇنلارنى ئابدىكې-ەم ئەلەمنىڭ تىكەنلىك مەھەللىسىدىكى قورۇسى ئالدىدا توپ-لاپ خەلق قاتناشقان ھالدا «ئىنتىپاقلىق تەربىيىسى» ئېلىپ بارغان ۋە قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ قېرىلار سەپتىن چىكىن-دۈرۈلگەن. ئاشۇ كۈنلەردە ئۈلكە تەمىنات، ھەربىي كىيىم - قورال، - ماتاش تارقىتىش قارارى چىقارغان، قىسىم 36 - دىۋ-ىزىيە (شىتاپ قەشقەردە) قارىمىقىدا قوشۇۋېتىلگەن بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە چاقىلىق تەمىناتىنى قوبۇل قىلىپ بۇ يەرگە شىڭ شىسەي قىسىملىرىنىڭ كېلىشىگە قارشى تۇرغان ۋە قولىدىكى قوراللارنى تاپشۇرمىغان. 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرى چەرچەن تەرەپتىن جامال، تۇردىجان «چاقىلىقنى سورايمىز» دەپ ئەسكەر باشلاپ كەلگەن (بۇلارنى، كامال داموللام قۇترۇ-تۇپ ئەۋەتكەن دېگەن گەپلەرمۇ بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە چا-قىلىقتا بىر قازىمۇ ئەۋەتكەن ئىكەن) بىر نەچچە سائەتلىك كالتە جەڭدىن كېيىن دەريا ئىچىدە جامال، تۇردى جان تىرىك تۇتۇلۇپ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى قوراللىسىزلاندۇرۇلۇپ ئابدىكې-رەم ئەلەمنىڭ تىكەنلىك مەھەللىسىدىكى قورۇسىغا كەلتۈرۈلگەن، نەسىھەتنى ئاڭلىماي جامال: — سەن ئابدىكېرەم ئەلەم دې-گەننىڭ بىر كورۇشكا قېنىڭنى ئىچمەي قويمايمەن!» دەپ ھا-قارەتلىك سۆزلەرنى قىلغانلىقتىن ئابدىكېرەم ئەلەم ئۇنىڭ پېشانىسىگە خەنجەر بىلەن (+) بەلگىسى سىزىپ بارلىق

ئەسكەرلىرى بىلەن (قوراللىنى بەرمىگەن) ئوزۇق - تۈلۈك بېرىپ چەرچەنگە يالاپ ماڭغۇزىۋاتقان. ئۇلار بىلەن كەلگەن قازىنى ئېلىپ قالغان.

شۇ كۈنلەردە كۈچا، شايار تەرەپتىن چاقىلىققا ئاشلىق يۆتكەش بولغان، (ھەربىي تەمىنات) بۇ مەقتە هازىرغىچە چاقىلىق، لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن ۋە ئېيتىلىپ يۈرگەن ئاپتورى نامەلۇم قوشاقلار بار. (بۇ قوشاقلار 1945 - يىلىدىن كېيىن چاقىلىق دوك خۇاڭ يولىنى ياسىغاندا شايار تەرەپتىن ئاشلىق يۆتكىگەنلەرنىڭ قوشاقلىرى بىلەن ئارىلىشىپ سۆزى بىرىكىپ كەتكەن). شۇچاغدا چاقىلىقھەربىي تەمىنات ساڭدا تۇرپانلىق مىرزارى (1934 - يىلى) هاشىم ساڭچى (1945 - يىلى) دېگەنلەر بار ئىكەن. كېيىن ئابدىلىم مۇللا باشقۇرغانىمىش.

شۇ يىلى دىنىي مەكتەپلەر بىلەن بىرگە پەننى مەكتەپلەرنىمۇ ئېچىش، ئەسكەرلەرنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش توغرىسىدا يوليورۇق كەلگەن بولسىمۇ، بېشى بار ئاخىرى يوق بولۇپ تاشلىنىپ قالغان.

1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ بىر كۈنى چاقىلىققا غەيرى، سارائ سوۋېت بىر دىۋانە پەيدا بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئىشىكىدە تىلەمچىلىك قىلغاندا ئېسىل يىمەكلىك ۋە پۇل پىچەكلەرگە نەزەر سالمايتتى، رەستە ئىچىدىكى ھەشەمەتلىك دەرۋازىلار ئالدىدا كەلگەندە ئۇنىڭغا ناھايىتى دىققەت قىلاتتى، بىرەرسى يېنىدىن ئۆتۈپ قالسا ياكى ئۆزىچۈك ياشتىكى كىشىلەر يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۆتۈپ كې-

ەتتى. بۇنى قەلەندەر دىگۇچىلەرمۇ سارالڭ دىگۇچىلەرمۇ بار
ىدى. لېكىن ئۇستا ئارتىستقا ئوخشاش رولىنى ئوينىسانىسىز
ەيىتمەي ئورۇنلايتتى. بىر كۈنى مەزىن رەستىدىكى مەسچىت-
ىك پەشتىقىدا ناماز بامداتقا ئەزان توۋلاپ بولۇش بىلەنلا
ۇ ئادەم هازىرقى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئورنىدىكى - باۋ-
ۇدۇنباينىڭ ئىككى قاناتلىق چوڭ دەرۋازىسى ئالدىدا پەيدا
بولدى. باۋدۇنباي تاھارەت ئالماقچى بولغان ئاپتۇۋىنى قو-
يۇپ دەرۋازىنى ئۆزى ئاچتى. باۋدۇنباي «بۇ ئادەمدە بىر
گەپ بار» دەپ ئويلىغان ئىدى. باۋدۇنباي دەرۋازىنىڭ بىر
قانىتىنى ئېچىپ بولغىچە تىلەمچى ئۇنىڭ قولتىقى ئاستىدىن
ئەپچىللىك بىلەن دەرۋازا ئىچىگە كىرىپ بولدى. باۋدۇنباي
بۇنىڭدىن هەيران بولۇپ دەرۋازىنى تولۇق ئېچىۋېتىشنى
ياكى قايتىدىن تاقاشنى بىلەلمەي ئىككىلىنىپ هەيران بولۇپ
تۇرغاندا دىۋانە مۇنداق دېدى:

دەرۋازىنى تاقاپ مېنى ئادىمىزاتتىن خالى بىر جايغا
باشلىسىلا. مەن سىلىگە قەشقەردىن سالام ئېلىپ كەلدىم.

باۋدۇنباي بىلەن دىۋانە ئادەمدىن خالى هۇجرىغا كىر-
دى، تاڭمۇ يورىدى، قەلەندەر سىرتقى كىيىمىنى سېلىپ،
بېشىدىكى كۈلانى ئالدى. باۋدۇنباي بىردەم هەيران بولۇپ
تۇرۇپ ئاندىن: — مۆمىن ئاخۇن! دەپ ئۇنى باغرىغا باستى.
دىۋانە مۇنداق دېدى: مەن هازىر مۆمىن ئاخۇن ئەمەس،
سەلىم دىۋانە، «يول ئازابى، گۆر ئازابى» ئەمەسمۇ، سىلەر
بىلەن بىز بۇنداق چۆل سەپىرىنى كۆپ ماڭغان، مۇنداق
ئىسسىقتا، ئەنسىز يوللاردا يول يۈرۈش ماڭا بىرىنچى قېتىم،

ئەتىگەندە قېنىق چاي بىلەن كاكچىغا ئېغىز تەككەچ باشلانغان پاراڭ يېڭى سويۇلغان ئۆردەكنىڭ شورپىسى بىلەن گۆشلىرى كەلتۈرۈلگەندىمۇ داۋام قىلماقتا ئىدى. مۆمىن ئاخۇن مەخمۇت سىجاڭنىڭ ئۇزۇن يىل سالغان ئىشەنچىلىك، خاس كىشىسى بولۇپ، ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدىغان خوجىدارى ئىدى. باۋدۇنبايىنىڭ مۇھىتىلار ئائىلىسى بىلەن ئۇزۇن يىللىق قويۇق بېرىش كېلىش مۇناسىۋىتى بار ئىدى. قومۇل، دۇڭخۇاڭ، جيۇچۈەن، لەنجۇ، شىئەنلەرگە سودا سېتىق بىلەن بېرىپ كېلىشتە تۇرپان ئاستانە تەرەپكە سىڭگىم ئېغىزىدىن قايرىلىپلا ئۆز قورۇسىغا كىرىپ چىققاندەك ئۇدۇل كىرەتتى. مۆمىن ئاخۇن ھەممە گەپنى دېدى:

— خوجانىياز ھاجىم مەخمۇت مۇھىتى، ئابدۇلنىياز سەردار قاتارلىقلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي ئۈرۈمچىگە بارىدىغانلىقىدا چېك تۈزدى، خۇيزۇلارنى چاقىرىپ كەلگىنىمىز سۆگەل ئۈستىگە چىققان يارا بولدى. ئۇلار بىلەن كېلىشىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارغا ئولجا، بايلىق، پىششىق مال كېرەك، مۆرىتى كەلسە گەنسۇغا قاراپ تىكىۋېتىدۇ. شىڭ شىسەي خۇيزۇلارنىمۇ، بىزنىمۇ كۆزىگە قادالغان مىخ ھېسابلايدۇ. ھامان يۇلۇپ تاشلاش ئۇنىڭ تۈپ مەقسىتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھېنى مەركىزدىي ھۆكۈمەتكە ئەرز سۇنۇشقا ئەۋەتتى، نەتىجە قانداق بولىدىغانلىقى ھازىر مەلۇم ئەمەس. مەھمۇت سىجاڭنىڭ پىكرى، مەركەزدىن ئۈمىد بولمىسا چاقىلىق تەۋەسىگە توپلىنىپ تۇرپان، قومۇل تەرەپكە ئۆتۈپ قايتىدىن ئېلىنىش. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر دانە قېلىچ، بىر تال

وقىتنىمۇ بىھۇدە ئىسراپ قىلماسلىق، قورالنى مەھكەم تۇتۇشنى
اپىلىدى. مۆمىن ئاخۇن دەرۋازىغىچە ئۈزۈتۈلۈپ گەنسۇ چېگ‑
ىسىدىن بىخەتەر ئۆتكۈزۈپ قويۇلدى. چاقىلىق ۋەزىيىتى
ۆرەككەپ ئىدى، پايلاقچىلار شىڭ شىسەي تەرەپتىنلا ئەمەس،
چەرچەن ئارقىلىق ماخۇسەن تەرەپتىنمۇ كېلىپ تۇراتتى.
ئاساسەن ماخۇسەنگە خىزمەت قىلىدىغان ئۇيغۇرلار (ئاياللارمۇ
بار) ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۆمىن ئاخۇن ئىسمىنى سەلىم
دۋانە قىلىپ تىلەمچى قىياپىتىدە كەلگەن ئىدى. شۇ چاغدا
تۇردى موللام، ئەيسا پەشتاق، قۇربان چاپسان، رۇستەم،
سەيدەك، سامساق، ئىبراھىم ياخاك، ھوشۇرلەنجاڭ قاتارلىق
كىشىلەردىن ئالاقىچىلار گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇلار
تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق يول ئېچىپ مارالبېشى
ئارقىلىق مەخمۇت سىجاڭ بىلەن ئالاقە قىلغان. گەنسۇ تە‑
رەپكە ئوق ‑ دورا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئادەم ماڭغۇزغان‑
ىدىن سىرت، ئاتاخون قاتارلىقلارنى چەرچەنگە، ئارىف لەنجاڭ
قاتارلىقلارنى كورلا تەرەپكە تىڭ ‑ تىڭلاپ ئەھۋال مەلۇم
قىلىشقا قويغان ئىدى. ھاشىم پوچتىكىشىمۇ پوچتاخەت ‑ ئالاقە
توشۇغاچ كورلا تەرەپتىن يېڭى ئاخباراتلارنى ئېلىپ كېلەتتى.
(ئۇ ھۆكۈمەت مائاشى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسىمۇ قوزغىلاڭ‑
چىلارغا خىزمەت قىلغان). 1934 ‑ يىلى 8 ‑ ئاينىڭ 1 ‑
كۈنى شىڭ شىسەي خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس
بولغانلىقىنى ئېلان قىلىش بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تىنچ‑
لانغانلىقىنىمۇ جاكار قىلغان. لېكىن كىمدۇر بىرسى شىڭ شى‑
سەيگە «چاقىلىق تېخى بويسۇنمىدى» دېگەنمىش، شۇنىڭ بىلەن

شىڭ شىسەي تېخى يېقىندىلا قارا شەھەرگە ۋالىلىققا تەيىنلەنگەن ياڭ مىڭجۇنى «چاقىلىقنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە» دەرھال ماڭغۇزغان.

ياڭ مىڭجۇ لياۋنىڭ ئۆلكىسى كەييۈەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، شىڭ شىسەي بىلەن بىر يۇرتلۇق ھەم تونۇش بولغاچقا شىڭ شىسەي ئۇنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن. ئۇ گومىنداڭ گورۇھىنىڭ ئادىمى ئىدى. ئۇ ئامېرىكىدا ئوقۇغان بولۇپ ھاكاۋۇر، شۇنداقلا چوڭ ئەمەلدار بولۇش قارا نىيىتى كۈچلۈك ئادەم ئىدى. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى 40 نەپەر موڭغۇل ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تۆت ئات قوشۇلغان بىر خادەك ناماز ئەسىردە كونا يامۇلغا كەلدى. ئۇنىڭ تەرجىمان، كاتىپ، مۇلازىملىرى ئۇنى يۆلەپ خادىكتىن چۈشۈردى.

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى چۈشتىن كېيىن چاقىلىقتا تۇرۇشلۇق قوراللىق قىسىملارنى كۆزدىن كەچۈرىدىغانلىقىنى، كەچتە سۆھبەتلىشىدىغانلىقىنى، كەچ تاماق ۋاقتىدا زىياپەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئۇقتۇرۇش قىلغان، ئۇقتۇرۇش بويىچە بىر نەچچە يۈز قوزغىلاڭچى قوشۇن توپلاندى، قوشۇن ھويلىغا رەتلىك تىزىلدى، موڭغۇل ئەسكەرلەر ھويلىنىڭ تۆت تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. ياڭ مىڭجۇ ھاكاۋۇرلۇق بىلەن بۇرنىنى ئىتىپ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ يىرگىنىش ھېس قىلغاندەك گىدىيىپ ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. تۆردە يىگىجاڭ ياڭ مىڭجۇنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ كاتىپى قاتارلىق 5 كىشى بىلەن يۆلەنچۈكلۈك بەندىڭدە ئولتۇراتتى. (ئابدىكېرىم ئەلەمبېگىمۇ تەرەپتە بولۇپ

يىغىنغا كەلمىگەن) ئۇنىڭ پوپوزىسى، ھاكاۋۇرلىقى، چوڭچىلى-
قى تۆردى يىڭجاڭغا ياقمىغان، « كۆزدىن كەچۈرۈش، زىيا-
پەت » دېگەنلەرنىڭ ھىلە، قاپقان، ئالداش ئىكەنلىكىنى تەر-
جىمانىڭ گەپلىرى بىلەن ياڭمىڭجۇنىڭ ھەرىكىتىدىن چۈشۈ-
نۈپ يان قورالنى ئېلىپ چاچراپ ئورنىدىن تۇرغان. شۇچاغ-
دا ئۆگزىنىڭ 4 تەرىپىدىن پىلىموت تاتاتلىغان (ياڭمىڭجۇ
ئالدىن ئورۇنلاشتۇرغان 4 پىلىموت ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئات-
قان ئىدى) تۆردى يىڭجاڭنى سەھنىدىكى بىر نەچچىسى قورال-
سىزلاندۇرغان. ياڭمىڭجۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوزغىلاڭچى قى-
سىملار قوراللىرىنى، ئوق دورىلىرىنى جايىغا قويغاندىن كې-
يىن قىسىملار غەربىي سېپىلگە ۋە ھازىرقى شەنلوزەن ئورنى-
دىكى سېپىلگە نەزەر بەنت قىلىنغان، شۇ كېچىسى تۆردى يىڭ-
جاڭ مەھرەنگە ئېلىپ بېرىلىپ نەزەر بەنت قىلىنغان، مىرەندى-
كى قوزغىلاڭچىلارمۇ قورالسىزلاندۇرۇلغان.

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ياڭمىڭجۇنىڭ نەنجىڭگە ماڭ-
غۇزغان ئادىمى داۋىزىدا چىگرا ساقلاۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ
قولىغا چۈشكەن. بۇئىش شۇ جايدىكى ئامبال گاجىشەنگە مە-
لۇم قىلىنغاندىن كېيىن ناسىر ھاجىم، گاجىشەن كېچىدە ياند-
اشقاقا كېلىپ تۇتۇلغان. ياڭ مىڭجۇنىڭ ئادىمى قېولىندىكى
جاڭ جېشىگە بىۋاستە يېزىلغان خەتنى تۆلەيفوغا ئوقۇتقان،
خەتتە « شىڭشىسەي سوۋېت بىلەن، گوڭچەنداڭ بىلەن بىر-
لەشتى. مەخسۇت بىر تەرەپ، ماخوسەن بىر تەرەپ، شىڭ شى-
سەي بىر تەرەپ بولۇپ قېلىپ شىنجاڭ تىنچلانمىدى، مەركەز
چاقىلىق ئارقىلىق قوشۇن ئەۋەتسە » دېگەن مەزمۇندا بولۇپ

بۇ خەتتىن ئۇلار (ياڭخەنجۇننىڭ، شىڭشىسەينىڭ ئورنىنى ئىگىلەش غەرىزىنى چۈشەنگەن) ئاندىن ياڭخەنجۇننىڭ قولىغا چۈشكەن ئادەمنى دۇڭ خۇاڭ يولىنى ساقلاۋاتقان قۇربانبەگنىڭ ئازارىتىگە تاپشۇرۇپ ئۆزلىرى مەخپى ھالدا چاقىلىققا قايتىپ كەلگەن.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى دورالدىكى قاراۋۇللار ھاشىم پوچتىكەشنىڭ مەلۇماتى بىلەن ئىككى ئادەمنى تۇتۇپ بىر پارچە ھۆكۈمەت ئالاقىسىنى قولغا چۈشۈرگەن. ئۇلار ئىككى ئادەمنى تۇتۇپ قېلىپ خەتنى گاجىشەنگە يوللاپ بەرگەن. خەت دوبەن مەھكىمىسىنىڭ « تۇردى يىڭجاڭ ئېتىپ تاشلانسۇن! » دېگەن قىسقىلا بۇيرۇقى بولۇپ، ئۇلار ياڭ سىجۇننىڭ ئۈرۈمچىدە تۇردى يىڭجاڭنى يامان كۆرسىتىپ مەلۇمات يازغانلىقىنى بىلگەن، ھاشىم پوچتىكەشنىڭ يولدا ھېلىقى ئالاقە ئېلىپ كەلگەن ئىككى خەنزۇنىڭ كېيىدىن تۇردى يىڭجاڭنىڭ مىرەندە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغانلىقىنى ئۇققان. بۇ ئىش ئايۇپ فوگۇەن بىلەن تۇردى يىڭجاڭنىڭ ئائىلىسىنىڭ قولىغا يەتكەندىن كېيىن شۇ كېچىسى 70 ئاتلىق كىشى يىغىلىپ (ئاڭلاشلاردىن قارىغاندا ناسىر ھاجىمنىڭ دادىسى نىياز ھېكىم بەگ يوشۇرغان قوراللارنى ناسىر ھاجىمغا كۆرسىتىپ قويۇپتىكەن، بۇ كىشىلەر سايدىن ئاشۇ قوراللارنى ئېلىپ مىرەنگە كىرگەن. يەنە بىر گەپتە گەنسۇ تەرەپتىن ئالتۇنغا سېتىۋېلىپ نوراباقى سايغا يوشۇرغان قوراللار ئىكەن) قوراللىنىپ مىرەنگە بېرىپ، 10 - ئاينىڭ 2[illegible] - كۈنى چۈشكە يېقىن تۇردى يىڭجاڭنى ئېلىپ رەستىنىڭ شەرقىدىكى توختى ئاخۇن شاخار باينىڭ كۆلى يېنىغا كەل-

ئابدىكېرەم ئەلەم، تۇردى يىڭجاڭدىن
ىدە رەستە تەرەپتىن ئـابدىكېرەم ئەلەم، تۇردى يىڭـجاڭ
هال سـوراش » ئـۈچۈن كـەلگەن. تۇردى يـىڭـجاڭ
ىدىكېرەم ئەلەمنى كۆلگە ئىگىلىپ تۇرغان سۆگەتـكە پېشانىسى
ىغا چىلاشقىدەك قىلىپ ئاسمان تـاپان قىلىپ ئاسقـان. شۇ
لەتتە ئابدىكېرەم ئەلەمنى سوراق قىلغـان. ئابدىكېرەمنىڭ
19 - يىللاردا گەنسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كەلگەن خەنزۇ قىز-
ى (ئۆزى ئۇيغۇرچە ئۆگىنىپ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن)
الماقچى بولغان، ياڭ مىڭجۇغا ۋاقىتلىق خوتۇنلۇققا بەرمەك -
ى بولۇپ، ئۆز جېنىنى ساقلاپ قالغانلىقى (ئەمەلىيەتتە، بۇ
ىش ئەمەلگە ئاشقىچە ياڭ مىڭجۇ ئۆلتۈرۈلگەن، كېيىن ئاب -
ىكېرەم ئەلەم ئۆزى ئالغان) مەلۇم بولغان. ئۇلار ئومۇملۇقنى
كۆزدە تۇتۇپ، مۇھۇر بېسىلغان توختام تۈزۈپ، شۇ كېچىسى
تەرەپ - تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇپ يوشۇرۇپ قويۇلغان. قو-
رال - ئوقلارنى يىغىپ ئاۋۋال نەزەربەنت ئاستىدىكى قوز -
غىلاڭچىلارنى قۇتقۇزۇپ قوراللاندۇرغان. گاجىت شەنجـاڭ
ئىچكى جەھەتتىن مـاسلاشقـان، ئـارقىدىن كونا ياموۇلغا
تەككەن، ئۇلار ئاۋۋال قورال - ياراق ئامبىرىنى قولغا چۈ-
شۈرۈپ قوراللانغان. ئانـدىن ياڭ مىڭجۇنى تۇتماقچى بولغان.
ئارىدا موڭغۇل ئەسكەرلەر « ئابدىكېرەم ئەلەم ياڭ مىڭجۇنى
قوغداپ قالدى، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئوبدان » دەپ قاراپ
ياڭ مىڭجۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئابدىكېرەم ئەلەمنىڭ بازار-
دىكى قورۇسىغا يوشۇرۇپ قويـغان. بۇنى بىلىۋالغـان تۇردى
يىڭجاڭ تەرەپ ياڭ مىڭجۇ بار ئۆينى سىرتتىن قولۇپلىۋال -
غان (ئۇلار موڭغۇل ئەسكەرلەرنى يوقۇتۇپ بولۇپ، ياڭ مىڭ-

بىرتەرەپ قىلىنــاقچى بولغان) لېكىن ئابىدىكىرەمنىڭ
ى يىگىجاڭ بىلەن قايتا بىرلەشكىنىنى تېخى بىلمەيدىغان
كىرەم ئــەلەم تــەرەپدارلىرىدىن بــولغان كونا ئەس-
ر قۇلۇپنى چېقىپ ياڭ مىڭجۇنى چەرچەن يولىغا قاچۇ-
كەن.

10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ياقۇپباي قورۇقتا ياڭ مىڭ-
ە بىر نەچچە موڭغۇل ئــەسكەرلەرگە يېتىشىۋالغان، بۇ
ياڭمىڭجۇنىڭشىلەپىسى، دۇراپ پەلتوسى نەلەردە قالغان،
تۇكىمۇ ئۈزۈلگەن بولۇپ قوشقۇندەك بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ
نچە يۇقىرى ئۆرلەش توغرىسىدا ئامبىرىكىدا تۈزگەن پىد-
ى، شىردىن ئارزۇلىرى نەدە قالدى؟ ئۇ بەلكىم بۇ يېرىم
ن ئادەملەرگە قوپال مۇئامىلە قىلمىسام بوپتىكەن، دەپمۇ
خاندۇ، ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. 10 - ئاينىڭ 29 -
ئاش ۋاقتىدىن كېيىن 4 موڭغۇل ئەسكەر 2 پىلىموت،
لتىق بىلەن چاقىلىقنىڭ غەربىگە 60 كىلومېتىر كېلى-
ن يەردىكى « كالا ئۆلگەن » دەپ ئاتىلىدىغان دۆڭگە چى-
قۇم دۆڭنى ئويۇپ پىلىموت بىلەن ئوبدان جايــلاشتى.
لاڭچىلار يۇپۇرۇلۇپ كەلدى. بىر دەمدىلا 13 كىشى قۇر-
بولدى ۋە يارىلاندى. هاشىخان قوزغىلاڭچىلارنى توختى-
مۇنداق مەسلىھەت بەردى:

بۇلار سۇ ئىچىدۇ، نان يەيدۇ. ئەدىما دۆڭ ئۈستىدە سۇ
ە نان يوق، ئۇلارغا ئەرشى - ئەلادىنىمۇ، تەخت - سى-
ىمۇ ياردەم يوق. بىز 50 - 60 ئىت تېپىپ كېلىپ ئۇ-
« مۇھاپىزەت » قىلايلى، شۇنداق قىلساق بىرەر ئادەم

يىقىم بولمايدۇ.

10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۆتتى، دۆڭدە بىرسى مىلتىر-
سا ئەتلار ئېتىلاتتى، 31 - كۈنىمۇ ئۆتتى، 11 - ئاينىڭ
- كۈنى دۆڭنى قورشاپ دېققەتتە تۇرغان قوزغىلاڭچىلار قوم
ۆڭ ئۈستىدە دۈشمەننىڭ ھەرىكىتى بولمىغاندىن كېيىن ئال-
دى يېلەن ئەتلارنى ھوجۇمغا ئۆتتۈزگەن. نەتىجىدە
ئەتلار 4 دۈشمەننى سۆرەپ چۈشكەن. ئەتلار سۆرەپ
چۈشكەن مۇڭغۇل ئەسكەرنىڭ ئىككىسى ئۆلگەن، ئىككىسىنىڭ
جىنى چىقاي دەپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭغىچە قوزغىلاڭچى ئەس-
كەر چىقىپ ياڭ مىڭجۇنىڭ بېشىنى كەسكەن. بۇ دۆڭ ھازىر-
غىچە « دوتەي ئۆلگەن دۆڭ » دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

جەڭچىلەر شۇندىن كېيىن ھاشىمخاننى « ھاشىمخان تۆەن-
جاڭ » دەپ ئاتايدىغان بولدى.

ياڭ مىڭجۇنىڭ كاللىسىنى ۋاششەرىدىگە ئېلىپ چىقىپ
رازاق ئاخۇنۇمنىڭ دەرۋازىسىغا ئىككى قولىقىدىن مىخ-
لىغان.

ئابدىكېرەم ئەلەمنىڭ ياڭ مىڭجۇغا ياخشىچاق بولۇپ
ئۆز مال - دۇنياسىنى ۋە ئەسلى ھوقۇقىنى قوغداپ جان
ساقلىماقچى بولغان ئىككى يۈزلىمىلىكى، ھالقىلىق پەيتلەردە
قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرماي، تۇردى يىڭجاڭنى كۆزدىن يو-
قىتىپ چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرىغا ئۆزى يالغۇز باشلىق بولۇش
كويىدا ئىكەنلىكىگە ئوخشاش مەسىلىلىرىگە قارىتا قوزغىلاڭچى-
لارنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن باۋۇدۇن ھاجى، ناسىر ھا-
جىم، گاجىت بەكرى (ھاكىم)، تۇردى يىڭجاڭ، ئوسمان شاڭ-

ۋاشىشەرىدىكى رازاق ئاخۇنبايىنىڭ ئوغلى) ئېزىز ھاجىم-
ەسانىھەتلىشىپ ئابدىكېرەم ئەلەمگە تەربىيە بېرىش، نەسى-
قىلىش قارارىغا كەلگەن (بۇ چاغدا ئابدىكېرەم ئەلەم
قانچىلىغان قوللىغۇچىلىرى بىلەن شەنـلوزەن ئورنىدىكى
لىدا نەزەربەنت ئىكەن) 1935 - يىلى 3 - ئايدا خۇي-
چەرچەندىن كېلىپ چاقىلىق تەۋەسىگە ھۇجۇم قىلغان.
، تۇردى يىڭجاڭ قوماندانلىقىدا چەرچەن دەرياسى تە-
ىكى بېخەتەر جايلارغا ماكىدۇرۇلغان، ئاندىن سېپىل ئىچى-
خۇيـزۇلارنى كۈتۈپ مۇداپىئەدە تۇرغان، خۇيزۇلار 3 كۈن
لىشىپ سېپىلنى ئالالماسلىقىغا، چاقىلىقنى بويسۇندۇرالما-
ا كۆزى يېتىپ ھىلە ئويلاپ تاپقان، يەنى سېپىل ئىچىگە
ئارقىلىق خەت كىرگۈزۈپ « قوتلۇقنىياز شاڭيۇنىڭ
ىنىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇ چوشۇرگىگە سۆھبەتلىشىش ئۇ-
، 10 دىن ئارتۇق ۋەكىل چىقىرىش » نى تەلەپ قىلغان.
اقىلىق تەرەپ قاسىم ھاجىم باشچىلىقىدا 12 نەپەر ۋەكىل
رغاندا خۇيزۇلار تەرەپ 2000 سەر ئالتۇن تەلەپ قىلغان.
ىانداق « سۆھبەت » ئېلىپ بېرىلمىغانىنىڭ ئۈستىگە « چا-
نى ئۆتكۈزۈپ بېرىڭلار! » دەپ بېسىم ئىشلەتكەن، ۋەكىل-
ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىغانلىقتىن ئۇلارنى چەرچەنگە
ەپ كەتكەن، يەنە ئۇلار « چەرچەندە ئالتۇن كان بار،
ر 2000 سەر ئالتۇن قېزىپ بىزگە تاپشۇرغاندىن
ن سىلەرنى قايتۇرىمىز » دەپ ئۆكتەملىك قىلغان. بۇ
ۋالنى ئۇققان تۇردى يىڭجاڭ، گاجىشەن، ئېزىز ھاجىم ...
غەزەپكە كېلىپ چەرچەندىكى خۇيزۇلارغا جازا يۈرۈش قى-

لىشقى قارار قىلغان.

1935 - يىلى 5 - ئايدا چەرچەن تاتراك يېپىنغا (10 كىلومېتىرچە شەرققە) جايلاشقان تاختا پەرە دۆگدىكى خۇيزۇ قاراۋۇللىرىنى تۇتۇپ (ئاڭلاشلارغا قارىغاندا 3 كىشىنى) «12 ۋەكىل ئۈچۈن ئۆچ ئېلىش» يۈزىسىدىن ئۇلارنىڭ چوڭ تەرەت يولىغا چۇچۇلە تىقىپ ئۆلتۈرگەن. سوراق داۋامىدا خۇيزۇلارنىڭ مۇداپىئەسى توغرىسىدا تۇردى يېڭجاڭ ھېچقانداق ئاخبارات ئالالمىغان (قولغا چۈشكەن قاراۋۇللارنى چاقىلىققا يولغا سالغان) بۇ چاغدا ۋاشەرى تەرەپتىكى چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەسئۇلى ئوسمان شاگىيۇ، تۇرسۇنباي بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خۇيزۇلار تەرەپكە ئۆتۈۋالغان، چاقىلىق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل قىلىپ قالدۇرۇلغان ھوشۇر لەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 50 نەپەر ئەسكەر، ئابدىكەرەم ئەلەمنىڭ كونا ئەسكەرلىرىدىن رۇستەم، سامساق باشلىق 30 كىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھوشۇر لەنجاڭنى باغلاپ تاشلاپ ئابدىكەرەم قاتارلىق نەزەربەنت قىلىنغانلارنى چەرچەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئاغاچچىغا باغلىغان دېگەن جايغا ئېلىپ كەتكەن. تاختا پەرە دۆگدە 1935 - يىلى تەخمىنەن 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنلىرى قاتتىق جەڭ بولغان. ئەسلىدە قۇربان چاپسان، ئىبراھىم ياخاڭ، ئامبال بارات باشلىق 300 جەڭچى بايراقچى ھاشىمخان، كانايچى نۇربەختىلەر تۇردى يېڭجاڭ بىلەن ئالدىنقى سەپتە بولۇپ، ئايۇپ فۇگۇەن ئوتتۇرا سەپتە 400 جەڭچى بىلەن تۇرغان، گاجىشەن، ئېزىز ھاجىلەر ئاخىرقى 300 نەپەر قوشۇن بىلەن ئىدى. خۇيزۇلار ئۆيغۇر

ياللانما قوشۇندىن 200 نەپەرچە ئاتلىق ئەسكەرنى ھۇجۇمغا
سېلىپ قويۇپ ئۆزلىرى بوستان توغراق، جىگدە قۇدۇق
ارقىلىق تۈردى يېڭىجاڭ قىسىملىرىنىڭ
چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، غەرب، جەنۇب
ەرقتىن ئىسكەنجىگە ئېلىپ شىمال تەرەپكە يەنى دەريا يا-
ىسىدىكى ساسلىق پاتقاقلىققا قىستىغان. روھىي كۆتۈرەڭگۈ
اتتىق مەشىق ئۆتكەللىرىدىن ئۆتكەن بولسىمۇ ھەقىقىي جەڭ
ەجرىبىسى بولمىغان قوشۇننىڭ ئالدىنقى سېپى چېكىنگەن،
ارقاسەپ قىستىلىپ ئوتتۇرا سەپ بىلەن بىرلىشىپ 1000
ەكچى يەر شارائىتى ئەپسىز ئەھۋالدا قاپسىلىپ قالغان.
ەريا تەرەپتىن بۆسۈپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانلار ئاتلىرى
اتقاققا چۆككەن ۋە ئۆلگەن. شۇنداق قىلىپ 200 ئاتلىق
ۇيزۇلار قولىدا قۇربان بولغان، ھاشىخان باشلىق 300 چە
ىشى ئەسىر چۈشكەن، 300 دەك جەڭچى پاتقاقلىققا ئاتلىرىدىن
ايرىلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن (ئاڭلاشلارغا قارى-
ندا جەڭ شىددەتلىك بولغان. چاقىلىق تەرەپ باتۇرلۇق
ىلەن ئېلىشقان، خۇيزۇلار تەرەپتىن 200 دىن 300 گىچە
ساسەن ئۇيغۇر ياللانما ئەسكەرلەر ئۆلگەن).

قورشاۋنى بۆسۈپ چىققان 200 چە كىشى 25 - ماي
ۈنلىرى كېچىدە ناسىر ھاجىنىڭ ئىگىلىكىدىكى دەڭ ۋە مە-
ەممەت يۈسۈپ ئەرۋاھنىڭ قورۇسىغا چۈشكەن، مەھەممەت
سۈپ ئەرۋاھنىڭ قورۇسىدىكى كانايچى نۇربەختى تاھارەتكە
ىقىپ باغنىڭ چېتىلىرى سىرتىدا شەپە سەزگەن. ئۆزلىرىنىڭ
ۇرشاۋدا قالغانلىقىنى سېزىپ دەرھال ھويلا ئىچىگە ئۆزىنى

ئېتىپ باشقىلارغا سىگنال بەرگەن. چاپىنىغا تەككەن ئوق يوتىسىنىمۇ سۈرۈپ كەتكەن، تۇردى يىڭنىجاك گاجىشەن، ئىزىز هاجىم ئايۇپ فۇگۇەنلەر باغنىڭ شىمالىدىكى ناسىر هاجىمنىڭ قورۇسىدىكى ئىبراھىم لەنجاڭلار بىلەن قوشۇلۇش ئۈچۈن چەك بىلەن ئۆمىلەپ چېكىنىپ باغنىڭ شىمالىدىكى چىتىدىن يول ئېچىپ ناسىر هاجىنىڭ قورۇسىدىكىلەر بىلەن بامدات نامىزى ۋاقتىدا قوشۇلۇپ 27 - ماي كۈنى يېرىم كېچىگىچە ناسىر هاجىنىڭ قورۇسى ئىچىدە خۇيزۇلار بىلەن ئېتىشقان. (ئېتىشىشلارغا قارىغاندا ئۇلار لەخمە كولاپ قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىققان) خۇيزۇلار 28 - ماي كۈنى ئەسەبىيلىشىپ ناسىر هاجىمنىڭ سارىيىغا پۈتۈنلەي ئوت قويۇۋەتكەن، ئاندىن موڭغۇل دۆڭ يېنىغا خەلقنى توپلاپ ئەسىر چۈشكەنلەردىن 3 كىشىنى هازىرقى ئاقتاش مازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇرجىكىدە چېپىۋاتقان. ئۇلار ئىشقا يارايدىغانلىكى ئەرلەرنى ئەسىرلەر بىلەن چەرچەنگە ھەيدەپ ئالتۇن كانىغا ئېلىپ چىقىپ قورال-لىق ئالتۇن كولاتقان.

چاقىلىقتىكى ئەھۋالنى ھوشۇر لەنجاڭدىن ئىگىلىگەن تۇردى يىڭنىجاك، ئايۇپ فۇگۇەن، تۇردى موللام، ئەيسا پەشتاق قاتارلىق 10 نەچچە كىشى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ئارقىلىق مارالبېشىدىن قەشقەر تەرەپكە كەتكەن. كېيىن زۇنۇن ئىسلام دېگەن كىشى هاكىم بولۇپ (تاشكەنتتىن كەل-گەن) هاشىمخان تۆەنجاڭ باشلىق ئەسىرلەرنى خۇيزۇ ئەسكەر-لىرى بىلەن (كېيىنكىلىشىم ئارقىلىق) ئالماشتۇرۇپ قايتۇرۇپ كەلگەن.

خۇيزۇلار قاق - قۇرۇق بولۇپ قالغان چاقىلىقنى ئىگىلىگەندىن كېيىن چاقىلىق خەلقى ئابدىكېرەم ئەلەملەرنىڭ ئاغامچا باغلىغان تەرەپتە ئىكەنلىكىنى بىلگەن، قالدى - قاتتى ئەر - ئايال قېرى ياش بىر نەچچە يۈز كىشىنى سېپىل ئالدىغا يىغىپ سەيدەك (قوزۇق) نى چېپىپ تاشلىغان (ئەسلىدە تۇردى يىگىجاك تەرەپ قەشقەر تەرەپ بىلەن ئالاقىلىشىش گۇرۇپپىسى «كەپتەر» نى چەرچەن، كورلا ۋە باشقا جايلارغا ئەۋەتكەن، ئاخباراتچىلارنى «قوزۇق»، گەنسۇ، چىڭخەي تەرەپتىن قورال ياراق، ئوق - دورا سېتىۋېلىپ كېلىشكە بارغان - كەلگەنلەرنى «كۇسەي» دەپ ئاتىغان ئىكەن. سەيدەك - تۇردى يىگىجاكنىڭ چەرچەندىكى ئاخباراتچىسى بولۇپ ئۇنى بىر خائىن خۇيزۇلارغا مەلۇم قىلغان).

1935 - يىلى 6 - ئاينىڭ بېشىدا خۇيزۇلار ئابدىكېرەم ئەلەمنى يوقىتىش ئۈچۈن ئاغامچا باغلىغان تەرەپكە بارغان. ئابدىكېرىم ئەلەم خۇيزۇلار بېسىپ كېلىۋاتقان يوللار ئۈستىدىكى چارۋىچىلار ئارىسىغا «ئاغامچا باغلىغاندا 5000 ئەسكەر توپلاندى دەپ خەۋەر تارقاتقان. خۇيزۇلار بۇنىڭغا ئىشەنمىگەن، بۇ قېتىم ئابدىكېرىم ئەلەمنى بۇغۇزلاپ، بىر كورۇشقا قېنىنى ئىچمەكچى بولغان جامالمۇ كەلگەن ئىدى.

جامال (خوتەنلىك)، تۇردى جان (چەرچەنلىك) ئەسلىدە كامال داموللا قوشۇنىدىن خۇيزۇلار تەرەپكە ئۆتىۋالغان پۇرسەتپەرەسلەر ئىدى. شۇنىسىمۇ باركى خۇيزۇلار قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر ئوفىتسىرلارغا لەنجاۋدىن يۇقىرى مەنسەپ بەرمىگەن (شىتاپتا يورۇيدىغانلار بۇنىڭ سىرتىدا) پەقەت

هەل قىلغۇچ ئۇرۇش پەيتى بولغاندا 200 دىن 500 گىچە ئەسكەرگە باشلىقمۇ قىلاتتى. جامال، تۇردىجان دېگەنلەر ئەنە شۇنداق خۇيزۇلارنىڭ مۇرىسىگە شاپىلاقدىشى بىلەن «قۇشتەك ئۇچۇپ، مۇشۇكتەك چېچىپ» ھەدىسىلا «چاقىلىقنى بويسۇندۇرۇش» ئۈچۈن خۇيزۇلارنىڭ كەتمىنىنى كۆتۈرۈپ چاقىلىقتا كېلەتتى. بۇ قېتىم «ئاغاچا باغلىغاندا 5000 ئەسكەر بار» دېگەنىگە جامال ئىشەنمىگەن ئىدى. خۇيزۇلار تەكشۈرۈپ كۆرۈشنى تەكىتلىدى. (خۇيزۇلار ئۇ چاغدا شىنىڭ شىسەي كورلا تەرەپتىن ئەسكەر كىرگۈزگەن بولۇشى مۇمكىن دەپمۇ ئەنسىرەشكەن) بوزچىنىڭ موكىسىدەك قاتناپ «قويچى» سۇپەتىدە ياسىقسې ئابدىكېرىم ئەلەمگە خۇيزۇلار ئەھۋالىنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان خادىملىرى. ھەقىقەتەن چاقىلىق ئەتراپىدىكى كەڭ لايقا، بوز كۆل، ۋاششەرى تەرەپتىكى چاپان قالدى. شاپتۇلۇق، چەرچەن تەرەپتىكى ئازالچى، قۇمچاقما تەرەپلەردە خۇيزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ 3000 ئەتراپىدىكى قوشۇنىڭ ھەرىكەتلىنىشپۇرگىنىنى ئىگىلەپ دوكلات قىلغان ئىدى. 100 تالچە مىلتىق، 200 دەك ئادىمى بار ئابدىكېرىم ئەلەم ئادەملىرىنى بېلىق تۇتۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ، (ئۇلاردا بېلىق تۇتىدىغان تور كۆپ ئىدى) چەرچەن دەرياسىنىڭ كەڭكۆن مەزگىلىدىن پايدىلىنىپ ھەدەپ بېلىق تۇتۇپ ئېگىز دۆڭ، يوغان توغراقلار يېنىدىغا دۆۋىلەشتەكەن، ئايالالار، بالىلار، قېرى - چۈرىلەرنى شاخ - شۇمبا يىغىپ بېلىقلار ئۈستىگە دۆۋىلەشكە تەشكىللىگەن. (بۇ سىرنى ئابدىكېرىم ئەلەم ھېچكىمگە تىنمىغان، بۇنىڭ سەۋەبىنى ئاشۇردىغان رۇستەم ساماق قاتارلىق ئىشەنچلىك

كىشىلەرگىمۇ ئېيتمىغان ئىكەن «كېيىن چۈشىنىسىلەر» دەپلا قويغانىمىش) خۇيزۇلار (جامالىۇ بار) بىر كېچىسى دەريانىڭ جەنۇبىغا كەلگەن، (ئابدىكېرىم ئەلەم پايلاقچىلىرى ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىدى. ئۇلار قارىسا دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا مىڭلىغان گۈلخانلار كۆيۈپ تۇرغان)ئەسلىدە بېلىقدۆۋىلىرىگە ئوت يېقىلغان ئىكەن) خۇيزۇلار «ھەقىقەتەن كۆپ ئەسكەر توپلىنىپتۇ» دەپ قاراپ، چەرچەننى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن دەرھال دەريا بويىلاپ چەرچەنگە قايتقان. شۇنىڭدىن كېيىن پارچە پۇرات كىچىك جەڭلەر بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ چوڭ ئۇرۇش بولمىغان، ئابدىكېرىم ئەلەم چاقىلىق تەرەپكە كەلمىگەن. 1936 - يىلى ئەتىيازدا تۇردى يىڭجاڭ، ئارىپ لەنجاڭ، تىلىۋالدى لەنجاڭ، سىيتىۋالدى لەنجاڭ (بۇلارنىڭ ھەممىسى كورلىدىن) قاتارلىقلار باشچىلىقىدا ئەسكەر باشلاپ يەنە قارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبى بىلەن مارالبېشى ئارقىلىق چاقىلىققا كىرگەن.

بۇ چاغدا خۇيزۇلار ئابدىكېرىم ئەلەمگە ئالدانغانلىقىنى بىلگەن، تۇردى يىڭجاڭنىڭ يوقلىقىنى بىلىپ چاقىلىققا بىر لىيەن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ گەنسۇ تەرەپكە ئولجىلىرىنى، ئالتۇن، كۆمۈشلىرىنى ھەدەپ يۆتكەۋاتقان چاغ ئىدى. تۇردى يىڭجاڭ چاقىلىقتىكى خۇيزۇ قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى توپلىماقتا ئىدى.

بۇ چاغدا شىڭ شىسەي تەرەپنىڭ قىسىملىرىدىن ياقۇپ يىڭفۇ (مۇئاۋىن باتاليون كوماندىرى) مەخمۇت لەنجاڭ قاتارلىق ئادەملىرى ۋە ھۆكۈمەت ئورگىنىدا رىھىم لاۋيى ئابلا

ئۆيى دېگەنگە ئوخشاش شىمىڭ شىمەي تەرەپكە مەخپىي ئاخبارات يەتكۈزۈپ بېرىدىغان پايلاقچىلارمۇ بولغان، چاقىلىق ئەھۋالى خېلى مۇرەككەپلەشكەن. لېكىن خۇيزۇلار گەنسۇ تەرەپكە دائىم دېگۈدەك كارۋان ماڭدۇرۇپ تۇرغانلىقتىن بۇ قوراللىق كارۋانلار چاقىلىق خەلقىنى خاتىرجەم قىلمىغان. تۇردى يەڭجاڭ قاتارلىقلار ياقۇپ بەگ فۇ تەرەپ بىلەن بىرلەشكەن. خۇيزۇلارنىڭ خوتەن خەلقىنىڭ قېنىنى شوراپ تاپقان بۇ ھارام ماللارنى چاقىلىقتا توسۇپ قېلىشقا باشلىغان.

1936 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ماخۇسەن تەرەپ «چاقىلىقنى تۈزلىۋېتىش» پىلانىنى تۈزۈپ ئېتىپ كەلگەن. ئاقتاز، ۋاششەرى تەرەپتىن خۇيزۇلارنىڭ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇلارنىڭ سانى قوراللىرى توغرىسىدا ئېنىق ئاخبارات ئالغان. تۇردى يەڭجاڭ تەرەپ سېپىل ئىچىدە يېمەك - ئىچمەك، ئوق - دورا توپلىغاندىن باشقا ئالتۇنتاغ تەرەپتىكى سايلىق ۋە توغراقلىق مەھەللىسى تەرەپلەرگە بىر قىسىم كۆچنى پىستىرما قىلىپ قويۇپ، ئاساسىي كۈچنى رەستىدىكى چوڭ سېپىلگە توپلىغان، تۇرپان مەھەللىسى تەرەپتىكى ئالدىنقى قاراۋۇلدا تۇرغانلاردىن بالا تۇردى (چاپسان ئەۋلادى) خۇيزۇلار كەلدى دەپ خەۋەر ئېلىپ كەلگەن. بۇ تازا چۈش ۋاقتى بولۇپ دەريادا كەلكۈن سۈيى ئېقىۋاتقان، كۈن ئىسسىق بولۇپ خۇيزۇلار تۇزلۇق قاشقا كېلىپ جەنۇبىي سەپكە خۇيزۇلار، شىمالىي سەپكە چامال قاتارلىق ئۇيغۇر قوشۇنلار بۆلۈنۈپ ماڭغان.

سايباغ تەرەپتىكى خۇيزۇلارنىڭ ھۇجۇمى ناھايىتى شىد-

دەتلىك بولۇپ تۇردى يىڭجاڭ تەرەپتىكىلەرمۇ ئەپلىك جاي-
لارغا مەرگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ خۇيزۇلارنىڭ ئەدۇۋىنى بەرگەن.
خۇيزۇلار 100 دىن ئارتۇق جەسىدىنى دەريادا قالدۇرۇپ ئىمىن
بەگنىڭ تۆگمىنى تەرەپكە چېكىنگەن. شىمالى سەپتە «ئابدى-
كېرىم ئەلەمنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچىمىز» دەپ چەرچەن-
دىلا بەل تاسمىسىغا بىر كورۇشكىنى چىگىپ كەلگەن. جامال
باشچىلىقىدىكىلەر دەريا تەرەپكە ئابدىكېرەمنىڭ تىكەتلىك
مەھەللىدىكى قورۇسىغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە چاقىلىق تە-
رەپ ئۇلارنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ ھەممىسى دەريا ئىچىگە كىرىپ
بولغاندا ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ 2 سائەتكە يەتمىگەن
ۋاقىتتا 150 تىن ئارتۇق ئادەمنى يوقاتقان. شۇنىڭ بىلەن
جامال تەرەپنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇنغان. لېكىن جامال 30 -
40 ئادىمى بىلەن ئابدىكېرەم ئەلەمنىڭ «قېنىنى ئىچىشتىن»
ۋاز كەچمەي ئالغا بېسىپ (بۇ چاغدا ئابدىكېرەم ئەلەم چا-
قىلىقتا يوق ئىدى) ماڭغان. ئاخىرى ئەسكەرلىرى بىر - بىر-
لەپ يەر چىشلەپ 4 - 5 نەپەر ئادىمى قالغاندا جەنۇبىي
سەپتىكى خۇيزۇ سەپداشلىرى يېنىغا چېكىنمىشكە نىيەت قىل-
غان بولسىمۇ كېچىككەن ئىدى. ئۇنىڭ دەريا ئىچى بىلەن
جەنۇپ تەرەپكە ئۆتىدىغان يولى ئۈستىگە تۇردى يىڭجاڭ
ئۆزى سېپىل ئىچىدە تۇرغانلارنى باشلاپ چىقىپ توسۇپ
تۇرغانلىقتىن جامال رەستىگە قاچقان. تۇردى يىڭجاڭ جا-
مالنى تېرىك تۇتۇشقا بۇيرۇق بەرگەچكە جەڭچىلەر ئۇنى
ئاتمىغان، ئاخىرى جامال يالغۇز قالغان.

ناماز ئەسىر ۋاقتىدا خۇيزۇلارنىڭ چېكىنىدۇرۇلگەن قە-

سىملىرى توپلۇشۇپ دەريانىڭ ياداڭلىقلىرى يېقىندىن يـوشۇ-
رۇن كېلىپ سايباغدىكى ئوسمان خاۋا تۇرۇشلۇق قىسمىغا تۇ-
يۇقسىز زەربە بەرگەن. ئوق ئاز قالغانلىقى ئۈچۈن ئـۆمەر
(كېيىن باۋجاڭ بولغان) باشلىق بىر قىسىملار ئوق يـۆتكەش
ئۈچۈن سېپىلغا ماڭغان. ئامبال بارات «شېھىتلىكىم» مـازىرى
يېقىنىغا تۇردى يىڭجاڭغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن ماڭ-
غان. يول ئۈستىدە (هازىرقى يېمەكلىكلەر شىركىتى ماگىزىنى
ئورنىدا) جامال بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ (ئامبال بارات جا-
مالنى تونۇيدىكەن) ئۇنى ئېتىپ تاشلىغان.

تۇردى يىڭجاڭ قىسمىنى باشلاپ سايباغ تەرەپكە بېرىپ
خۇيـزۇ قىسىملىرىنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلىپ غەلىبـە
قىلغان. ئاز بىر قىسىم خۇيزۇلار چەرچەن تەرەپكـــە قېچىپ
كەتكەن.

ياردەم يېتىپ كەلگىچە خۇيزۇلار بىلەن ئېلىشىۋاتقـان-
لارنىڭ سانى ئازىيىپ ئاخىرىدا قەيسەر خـەلق قـەھرىمانى
ئوسمان خاۋا قۇربان بولغانلارنىڭ مىلتىقىدىن 12 نى يىغىپ
ھەممىسىنى ئوقلاپ ئۆزى يالغۇز 100 دىن ئارتۇق خۇيزۇلار
بىلەن ئېلىشقان. 30 دىن ئارتۇق خۇيزۇنـى ئۆلتۈرۈپ ئـون
نەچچىنى يارىدار قىلغان. 9 يېرىگە ئوق تەگكەندىن كېيىنمۇ
نەپەسى توختىغانغا قەدەر ئېلىشقان. سايباغدىكى يوغان توغ-
راق تۈۋىدە قۇربان بولغان. (ئۇنىڭ قەۋرىســى ھېلىمۇ شۇ
يەردە). شۇ كۈنى خۇيزۇلار ئاچچىقىدا ئېزىز ھاجىمنىڭ تۆگ-
مەنچىسى توختى ئىشەك دىگەن كىشىنى تۆگمەن ھـويلىسىدا
چېپىۋاتقان. بۇ قېتىم تۇردى يىڭ جاڭ قىسىملىرىدىن ئـۆل-

گەنلەر 80 ـ 90 نەپەر بولۇپ خۇيسزۇ ئەسكەرلەر ۋە جامال
تەرەپتىكى ئۇيغۇرلاردىن ئۆلگەنلەر 250 ـ 300 ئەتىراپىدا
بولغان. 1937 ـ يىلى كىردىشى بىلەن مەھمۇت سىجاڭ باۋۇدۇن
ھاجىغا كىشى ئەۋەتىپ يۈزتۈن ئائىلىسى بىلەن چاقىرتىپ
كەتكەن. شىڭ شىسەي تەرەپ تۇردى يىگىجاڭنى ئۆلتۈرۈشنى
قەستلەپ يوشۇرۇن ئادەم قويغان. ياقۇپ يىڭفۇ، ئابلاشويى،
رېھىم لاۋيې دېگەنلەر ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى.
چاقىلىق مۇرەككەپلىشىپ كەتكەنىدى.

1937 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن كېيىن مەھ-
مۇت سىجاڭ باۋۇدۇن ھاجىلار لاداق ئېغىزى ئارقىلىق كەشمىر
تەرەپكە ئۆتكەندىن كېيىن بۇ خەۋەر تۇردى يىگىجاڭغا يامان
تەسىر قىلغان. ئۇ مارالبېشى، ئاقسۇنىڭ ئاۋات ئەتىراپىدا
شىڭ شىسەيگە قارشى 2 ـ قېتىم قوزغىلاڭغا تەييارلىنىۋاتقان
ئابدۇلنىياز بىلەن ئالاقە ئورناتقان. ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭ-
غا يۈرۈش قىلىۋاتقان شىڭ شىسەي قىسىملىرىغا تەڭ كەلمەي-
سە چاقىلىق ئارقىلىق لوپنۇر كۆلى ئەتىراپىغا بېرىپ تۇر-
پان، قۇمۇل تەرەپ بىلەن ئالاقە ئورنۇتۇپ ئاخىرغىچە ئې-
لىشماقچى بولۇپ كېلىشكەن، بۇ چاغدا تۇردى يىگىجاڭ ئېھ-
تىيات يۈزىسىدىن ئۆزىگە ئىشەنچلىك مەبداشلىرىدىن 70 ـ
80 كىشى بىلەن تىم مەھەللىسى (بۈرۈنقى بەگ مەھەللىسى)
گە چىقىپ ناسىر بەگنىڭ قورۇسىدا تۇرغان. 1937 ـ يىلى
10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ياقۇپ يىڭفۇ تۇردى يىگىجاڭنىڭ
يېنىغا كەلگەن (ئۇ ئەسلىدە رەستىدىكى سېپىلدە تۇراتتى).
ناماز ئەسىر ۋاقتىدا چىلىم تارتىپ ئولتۇرغان تۇردى يىگ-

جاڭغا ئىككى قاناتلىق ئىشىك يوچۇقىدىن ماۋزېر ئـــارقىلىق
ئوق ئۈزگەن. ئارقىدىن ئايۇپ فۇگۇەن ياقۇپ يىڭفۇنى ئې-
تىپ تاشلىغان. (ئەسلىدە ئايۇپ فۇگۇەن ياقۇپ يىڭ فـۇنىڭ
ئۆزۈندىن بۇيانقى قەستىنى بىلەتتى. بۈگۈن ئۇنىڭ تـــۇردى
يىڭجاڭغا قەست قىلمىش ئۈچۈن پەيت كۈتۈۋاتقانلىقىنىمۇ بىل-
گەن ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك ياقۇپ يىڭفۇنىڭ دىققەتسىزلىكى-
دىن پايدىلىنىپ (بـــەلكىم ئۇخلاپ قالغاندا بولۇشى مـۇ-
مكىن) ئۇنىڭ ماۋزېرىغا يالغان ئوق قويغان ئىكەن) يـاقۇپ
يىڭفۇنىڭ قورالىدىن ئوق چىقمىغان بولسىمۇ ئايۇپ فۇگۇەن
ئاتقان ئوق ئاۋازىدىن چۆچۈگەن تۇردى يىڭجاڭ ھـەر ئېھ-
تىمالغا قارشى ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ رۇجىكىنى بىر تېپىپ بى-
لەن سۇندۇرۇپ باغ ئىچىگە سەكرىگەن. ئۆزىنى تـوختىتالماي
ئالالماي كۆل ئىچىگە چۈشۈپ كـــەتكەن. ئـۇ 500 مېتىرچە
شىمالدىكى قۇربان سوپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كىيىملىرىنى ئال-
ماشتۇرغاندىن كېيىن باۋۇدۇن باينىڭ قورۇسىغا بېرىش، ئۇ-
يەردىن ئوزۇق ۋە بىر ئات ياكى ئېشەك ئېلىپ ئۆزىنــــى
پىنھانغا ئېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا خېلىلا قاراڭغۇ چۈشكەن.

تۇردى يىڭجاڭ باۋۇدۇن باينىڭ قوروسى يېنىغا يېقىن-
لاشقاندا ئىككى كىشىنىڭ گەپلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئېرىق
ئىچىگە يوشۇرۇنغان. تىڭشىسا تونۇش ئاۋاز ئىكەن، تـــۇردى
يىڭجاڭ دەپتۇ:

— ھەي ئابلا شۇيىمۇ سەن؟

— تۇردى ئاكاممۇ؟

— يېنىڭدا كىم بار؟

— رىھىم ئاكام بىلەن ئىككىمىز بۈگۈن باۋۇدۇنبايىنىڭ بۇ ئۆيىگە چىققانىدۇق. يېتىپ قالىدىغان چاغ بولغاچقا ئەتە كېتىشىنى نىيەت قىلىپ يېتىش ئالدىدىن سەيلى قىلىۋاتىمىز.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ سېتىلغان، ئۆزىگە خائىنلىق قىلىدىغان بەشىرىسىنى بىلمىگەن تۇردى يەڭگىچاق ئورنىدىن تۇرغان. ئابلا شويىي تۇردى يەڭگىچاققا ئوق ئۈزگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ۋاپادار ئېتى (ئايۇپ فۇگۇەن ئەۋەتكەن بولسا كېرەك) ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولغان (بۇ ئات تۇردى يەڭگىچاق بىر - ئىككى كۈنلۈك يەرگە كەتكەن بولسىمۇ ئىزدەپ تاپاتتى دېگەن گەپ بار) تۇردى يەڭگىچاق بۇلارنىڭ ئۆزىگە خائىنلىق قىلغىنىنى چۈشىنىپ دەرھال ئېتىغا مىنگەچ (يېنىدا ماۋزۇر ياكى تاپانچىسىنىڭ ياكى قىلىچىنىڭ يوقلىقىغا پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ) دەرھال ئىككىنچى ئوق ئېتىلغان، ئانچە يىراققا بارماستىن ئات تۆپىسىدە ئۆزىنى تۇتۇپ ئولتۇرالماستىن سىرىلىپ چۈشكەن. ئەتىسى ئاش ۋاقتى بىلەن نەپەستىن توختىغان. (لېكىن ئۇنىڭ ئېتى تۇردى يەڭگىچاقنى قاراپ يېنىدا ياتقان).

ئايۇپ فۇگۇەن رەستىدە قۇتلۇقنىياز شاگىيۇ سارىيىدا ئولتۇرۇشلۇق تۇردى يەڭگىچاقنىڭ ئايالى ھاشىخان قېشىغا كېلىپ سىياسىي ئۆزگىرىش سۇيىقەستى بولغانلىقىنى كېچىدە خەۋەر قىلىپ ھاشىخانغا تۇردى يەڭگىچاقنىڭ كىيىملىرىنى كەيدۈرۈپ، تۇردى يەڭگىچاققا ئوخشاش ياساندۇرۇپ ئالتۇنتاغ تەرەپكە 70 - 80 كىشى بىلەن چىقىپ كەتكەن.

كېيىن كورلىدىن لى تۇەنجاڭ، خوتەن تەرەپتىن سو-

ۋېت ئايروپىلانلىرى كېلىپ خۇيزۇلارنى ئالتۇنتاغنىڭ ئېچكىر-
سىگە قىستاپ يوقاتقان. ماخۇسەن ھىندىستانغا قاچقان. ناما-
يەنى ئاز ساندىكى ئادەملىرىلا كېتەلىگەن.

كامال داموللا قىسىملىرى چەرچەننىڭ ئاق تىكەندۆڭ، ئىسسىق ئوتلاغ تەرەپلىرىدە 1935 - يىلى ئەتىياز بېشىدا ئۇرۇشۇپ كاللا ئاستى، يانتاق قۇدۇق تەرەپلەر بىلەن خوتەن تەرەپكە چېكىنىپ كەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، چىرىنىڭ چاقا تاغلىرىدا پۈتۈنلەي تارمار قىلىنغان (سۆزلەردىن قارىغاندا كامال داموللا تىرىك تۇتۇلۇپ خوتەنگە ماخۇسەن ئالدىغا ئېلىپ بېرىلغاندا ئاغزىنى بۇزۇپ ھاقارەتلىگەنلىكى، بىللە «ئىشلەش» نى رەت قىلغانلىقتىن ماخۇسەن ئۇنىڭ ئاغزىغا ئۆز قولى بىلەن قىزىتىلغان سىماپ قۇيۇپ ئۆلتۈرگەنمىش).

مەرىپەتپەرۋەر زات موسا شاكىرۇف توغرىسىدا

ئابلا سايىت

باۋۇدۇن چوك

موسا شاكىرۇف ئەسلى يۇرتى قەشقەردىن بولۇپ، 1922 ـ يىللىرى كورلىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن ئىشلىرى بىر قەدەر يۈرۈشۈپ، تىجارىتىدە بىر قەدەر ئاساس ياراتقاندىن كېيىن، 1924 ـ يىلدىن باشلاپ گەزلىمە مال، تاۋار ـ دۇردۇن سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا سودىدا راۋاج تېپىپ چوڭراق ئىش قىلىش نىيىتىدە، گەزلىمە مال تىجارىتىنى تاشلاپ، مويكىچىلىق، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، توشۇش سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا 80 دىن تۆگە، 20 دىن ئارتۇق ئېشەك ـ خېچىر قاتارلىق قاتناش قوراللىرىغا ئىگە سودىگەر بولۇپ قالدى. ھەم بىر تېرە، يۇڭ، ئۈچەي، پىرىيوم قىلىش زاۋۇتى قۇردى. كورلا، ئۈرۈمچى ئارىلىقىدا خام مال سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كورلا رايونىنىڭ سودا ـ سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، خېلى كۆپ ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، خەلقنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. شۇڭا، كورلا رايونى بويىچە سودا ـ سانائەت ۋە باج

ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان «شاگىرزۇك» بولۇپ سايلانغان. مۇسا شاگىرزۇك سودىگەر بولغىنى بىلەن ئىلىم - پەننى سۆيۈپ، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ ئۇلارغا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلاتتى. ئۇ، شاگىرزۇك بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە، كورلا رايونىنىڭ مىللىي مائارىپ ۋە ئاقارتىش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. ئۇ 1935 - يىلى ھازىرقى يېڭى مەھەللە ئەتراپىدا يېپ-يېڭى پەننى مەكتەپنى ئۆزى پۇل چىقىرىپ سالغۇزۇپ، ياش-ئۆسمۈرلەرنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشى ئۈچۈن ئەمەلىي ئىش قىلىپ، كۆپچىلىكنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۆز ۋاقتىدا ھەر قايسى جايلاردا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار مائارىپ - مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تۇتۇپ خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا خېلى ئىجابىي روللارنى ئوينىغانىدى. لېكىن كورلىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ خىزمەت بىناسى يوق بولۇپ، ئىشلىرى تازا راۋاج تاپالمايۋاتقان ئەھۋالدا، مۇسا شاگىرزۇك شەخسەن ئۆزى ئۇيۇشما بىناسىنىڭ قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ۋاقتىدا پۈتكۈزۈپ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ كورلا رايونىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە ھەسسە قوشتى. ئۇندىن باشقا كورلا رايونى بويىچە چوڭ جامە مەسچىتى بولسىمۇ لېكىن تۈزۈكرەك ئازادە مەدرىس يوق ئىدى. بولغاندىمۇ ھەم كونا ھەم تار ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن مۇسا شاگىرزۇك تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەدرىس قۇرۇلۇشىنى ئۈستىگە ئېلىپ، نەچچە مىڭ سەر كۈمۈچ پۇل خەجلەپ، خېلى ئازادە، مۇكەممەل بولغان مەدرىس سېلىپ ئورغۇنلىغان كىشىلەرگە دىنىي

ئوقۇش شارائىتى يارىتىپ خەلقنىڭ ماقتىشىغا سازاۋەر بولدى. موساشاكىرزۇڭ يۇرت ئىچىدە سودا قىلىپ نۇرغۇن پۇل ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى كەمتەر، ئاق كۆڭۈل، چىقىشقاق، قولى ئوچۇق، مەرت ئادەم ئىدى. ئۇ ھەر يىلى رامىزاندا ۋە قىش كۈنلىرى نەچچە نۆۋەت كەمبەغەل يوقسۇل كىشىلەرگە خەيرى - ساخاۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۆيلىرىگە ئاشلىق ۋە كىيىم - كېچەك قاتارلىق ماددىي بويۇملارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ ئۇلارغا يار-يۆلەك بولاتتى. ئۇ ھەر قانداق ئادەم قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇلار بىلەن چىقىشىپ ياخشى ئۆتەتتى. كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە كېلىدىغان گەپ - سۆزلەرنى قىلمايتتى. شۇڭلاشقا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. 1930 - يىللىرىدىن ئىلگىرى، كورلا رايونىدا سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تىيەنجىنلىك سودىگەرلەردىن 15 دەك ئائىلىلىك كىشى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى تاۋار - دۇردۇن، تۈرلۈك گەزلىمە ۋە چاي قاتارلىق ماللارنى ئىچكىرى ئۆلكىدىن دوكخۇاڭ - چاقىلىق ئارقىلىق توشۇپ كورلىدا ساتاتتى. موساشاكىرزۇڭ بۇ خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭمۇ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر موساشاكىرزۇڭنىڭ نەزىرىدە ھەرگىز يات كىشىلەر بولماستىن، بىر قېرىنداش كىشىلىرى ئىدى. شۇڭا بۇ سودىگەرلەر بىلەن ھەر ۋاقىت ئىناق ئۆتەتتى. خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ، موساشاكىرزۇڭنى «داگې» (چوڭ ئاكا)، دەپ چاقىراتتى. خەنزۇ سودىگەرلەر قىيىنچىلىقتا يولۇقسا موسا شاكىرزۇڭ ئىزدەپ قىيىنچىلىقلىرىنى

ەل قىلاتتى. ھەر ۋاقىت ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى. يەنە ھەر ۋاقىت باشقىلارغا ئىنتىپاقلىق توغرىسىدا سۆز قىلاتتى. دائىم سودا ساھەدىكى كىشىلەر ۋە يەرلىك ئاممىغا مۇنداق دەيتتى: «بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر ئۆزىنى يول-لارنى كېزىپ يۇرتىمىزغا ئوقەت قىلغىلى كەلگەن كىشىلەر. بۇلار يۇرتىمىزغا مۇساپىر، ئۇلارنىڭ بىزگە پايدىسى يەتسە يەتىدۇكى زىيىنى تەگمەيدۇ، بۇلار پارىخور ئەمەلدارلارغا ھەر-گىز ئوخشىمايدۇ، بىز ئۇلارنى يات ئادەملەر دەپ يەكلىمەس-لىكىمىز كېرەك».

1931 - يىلى كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا كۈلپەت ۋە زور پاراكەندىچىلىك كەلگەن يىل بولدى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئىككىن-چى قېتىم شىنجاڭغا كىرىشى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىغا زور زى-يانلارنى سېلىپ مىللىي نىزا ۋە قىرغىنچىلىق پەيدا قىلدى. مالىمانچىلىق، بۇلاڭ-تالاڭ تۈپەيلىدىن ئاۋات شەھەر-بازارلار، يېزا - قىشلاقلار خارابىلىققا ئايلاندى.

شۇ يىلى يېڭى يىلنىڭ كىرىشى بىلەن تۇخسۇن، قارا شەھەرلەردىن خۇيزۇ، ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ بىر قىسىم كىشى-لەر «ئىسلام ئېچىش بايرىقى» نى كۆتۈرۈۋېلىپ، زورلۇق- زوم-بۇرلۇق قىلىشقا كىرىشتى. بۇ «ئىسلاھچى» ئىسيانكارلارنىڭ بارغانلا يېرىدە قاچ-قاچ بولۇپ كەتتى. مىللىي قىرغىنچىلىق ئوتىنى تۇتاشتۇرۇپ بىگۇنا كىشىلەر «كاپىر» دىنسىز دېگەن ئاتالمىش جىنايەت بىلەن قەتلى قىلىندى. شۇ ئەسنادا كور-لىدا كېسەل كۆرۈپ، كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى ساقايتىپ خەلق-نىڭ سالامەتلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ئەرمىنىستانلىق

بىر ئەرمەن دوختۇرمۇ چېپىپ تاشلاندى. مۇشۇنداق قاباھەتلىك كۈنلەردە، موسا شاكىروۋ بىر كېچىدىلا 15 ئائىلە 30 نەپەر ئەر - ئايال، نارەسىدە بالىلارنى ھېچنېمىدىن قورقماي قۇتقۇزۇپ، ئۆز ئۆيى ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە ئىككى ئاي يوشۇرۇپ بېقىپ، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالدى. جاھان تىنچلانغاندىن كېيىن، بۇ سودىگەرلەر بىرلىشىپ، بۇ قەيسەر مېھرىبان كىشى ئۈچۈن داقا - دۇمباق چېلىپ ئۇنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ «بىزنىڭ ھاياتىمىزنى قۇتقۇزۇپ قالغان، مېھرىبان قۇتقازغۇچىمىز موسا ئاكىمىزغا» دېگەن تاختاينى تەقدىم قىلغان. ھەممە ئەر - ئايال، ياش - قېرىلار موسا شاكىروۋغا ئېھتىرام بىلدۈرگەن. موسا شاكىروۋ ئۆزىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكى بىلەن ھېسابلاشماي، كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ خەنزۇ قېرىنداشلارنى قۇتقۇزۇپ، ئىتتىپاقلىقنىڭ نەمۇنىلىك ئىش - ئىزلىرىنى ياراتتى.

موسا شاكىروۋ 1945 - يىلى كورلىدا ۋاپات بولدى. لېكىن ئۇ كىشىنىڭ ئېسىل پەزىلىتى ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقلىقنى باتۇرلۇق بىلەن قوغداپ كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر مۇھەببىتىگە ئېرىشكەن ئىش-ئىزلىرى تا بۈگۈنكى كۈنگىچە كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ، ئۇنتۇلماس خاتىرە بولۇپ قالدى.

زونۇن ئىسلاموپنى ئەسلەيمىز

ئىبراھىم سەيدۇللا، سۇلايمان ئابدۇرېھىم

پېشقەدەم بولشېۋىك زۇنۇن ئىسلاموپ (چاقىلىقنىڭ شىڭشىسەي دەۋرىدىكى ھاكىمى). ئەسلىدە قەشقەرلىك ئۇيغۇر. سوۋېت پۇقراسى. چاقىلىقتا پەننىي مائارىپنىڭ ئاساسچىسى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن ئىش ئىزدەپ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ ئىشلىگەن ۋە ئوقۇغان، ئاگرانوم، دەسلەپتە ئازاربەيجاندا بىر مەزگىل تۇرۇپ، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە ۋە بىرىنچى دۇنيا جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى باكو ئىشچىلىرىنىڭ چوڭ ئىش تاشلاشلىرىغا قاتناشقان. شۇ يەردە بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى دەۋرىدە قولىغا قورال ئېلىپ، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، قارا قۇم ۋە قىزىل قۇم سەھرالىرىدىكى باسمىچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتىگە قاتناشقان ھەمدە سوۋېت ئۆزبەكىستانىنىڭ پايتەختى تاشكەنتتە تۇرۇپ قالغان. يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش (كولخوزلاشتۇرۇش) ۋە يېڭى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتناشقان. 1934 - يىلى شىڭشىسەينىڭ تەلىپى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى مەنسۇر ئەدەبىي تەخەللۇسى ۋەتەن ئوغلى. ئەۋەل دوبەن مەھكىمىسىدە، كېيىن

«شىنجاڭ گېزىتى»دە ئىشلىگەن) پاشىچىلىقىدا سېيىت ھاجى، قادىر ھاجى، زۇنۇن ئىسلاموپنى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. 1935 ـ يىلى 3 ـ ئايلاردا چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ كەلگەن. ئۇ چاغلاردا بۇ كىشى 45-46 ياشلاردا بار ئىدى. ياۋروپاچە كىيىم-كېچەك كىيىپ يۈرەتتى، بۇ ئادەم چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ كەلگەن چاغلار چاقىلىقنىڭ راسا پاراكەندىچىلىك دەۋرى ئىدى. ماجوڭيىڭ باندىتلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى ھەر قاچان مەۋجۇت ئىدى. شىڭشىسەينىڭ شەرقى شىماللىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى تۇراقسىز ئىدى. ئۇ، مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا چاقىلىقنىڭ ھاكىملىق خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالدى. لېكىن شارائىت ناچار، يۇرت پاراكەندە، ئادەملەر نادان ۋە نامرات، ئىشلەپچىقىرىش قالاق بىر ئەھۋالدىمۇ ئۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، چاقىلىق خەلقى ئۈچۈن بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. شۇڭا چاقىلىق خەلقى زۇنۇن ئىسلاموپنى ھازىرغىچە ئېسىدىن چىقارغىنى يوق. ئۇنىڭ قىلغان ياخشى ئىشلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز:

1. مائارىپ جەھەتتە: زۇنۇن ئىسلاموپ ھاكىم بولۇپ كەلگەن چاغلاردا 100 دەك ئوقۇغۇچىنى دىنىي مەكتەپتىن يېڭىچە پەننىي مەكتەپكە تۇتۇپ ئېلىپ كەلگىلى بىر يىلدەك ۋاقىت بولغان ئىدى. لېكىن ئوقۇتۇش بىناسى (مەكتەپ) ياكى جوزا ـ بەندىڭ ۋە ئوقۇش قۇراللىرى قاتارلىق ھېچنەرسە يوق ئىدى. قىسمەن باللار بايلارنىڭ دېھقانخانا ياكى ھويلىلىرىدا ئوقۇپ تۇراتتى، لېكىن بۇ ئوقۇشنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈمى يوق ئىدى. زۇنۇن ئىسلاموپ ھاكىم بولۇپ كەلگەن-

ـدىن كېيىن دەرھال مائارىپنى تۇتتى. ئۇ، مائارىپتىكى مۇ-
شۇ خىل قېيىن ئەھۋالغا ئاساسەن ناھىيە تەۋەسىدىكى بايـ-
لارنى يىغىپ، يەنە ئېچىپ، سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، مەكتەپ
سېلىشقا تۇتۇش قىلدى، «ھەممە ئادەم مائارىپقا ياردەم بېرىش،
پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ، ھۈنىرى بارلار ھۈنەر
چىقىرىش»نى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى كو-
نا خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورنىدا 8 سىنىپلىق، كارىدورلۇق
بىر زامانىۋى مەكتەپ سالدۇردى. مەكتەپ سېلىشقا كېتىدىـ
غان بارلىق ماتېرىيالنى (خىراجەت) بايلار ئۈستىگە ئالدى.
مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش سىخېمىسىنى زۇنۇن ئىسلاموپ ئۆزى
سىزدى. ئىش ئۈستىدە ئۆزى تۇردى. سىنىپلارنىڭ ئاستى
تاختاي (پول)، ئۈستى لاي ھەمپە، پۈتۈنلەي گەچ بىلەن
سۇۋالغان ئىدى. ئالدى پەلەمپەيلىك بولغاچقا بەكمۇ كۆر-
كەم ئىدى. بۇ بىنانى كۆرۈپ، بۇنداق ياۋروپاچە ئۆينى كۆر-
مىگەن كىشىلەر ھەيران قېلىشقانىدى. ھەتتا زۇنۇن ئىسلاموپ
ئۆزىمۇ «سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ مۇنداق مەكتەپ كەم» دەپ
ماختاپ يۈرگەن. ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن
ئۆز ۋاقتىدا دىنىي مەكتەپتە خەت ساۋادى چىقىپ، ھازىر
پەننىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چوڭ ئوقۇغۇچىلاردىن 8—10 ئو-
قۇغۇچىنى ئايرىپ، ئۆز ئىشخانىسىدا ھەر كۈنى 2 سائەت
ھېسابتىن دەرس ئۆتكەن. ئۇلارغا 4 ئەمەل، ئاددى كەسىر،
ئونلۇق كەسىرلەرنى ئۆگەتكەن.

بۇندىن باشقا ۋاشەردە بىر مەكتەپ سالدۇرغان(پۇل،
ماتېرىيال تۇرسۇن شاكىيۇ (لەقىمى-خىتاي) نىڭ، ئەگەك كۈ-

چى خەلقىنىڭ). مىرەنگە ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ سال-
دۇرغان. يەڭسۇغا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدۇرغان.
بۇ مەكتەپلەرنى 1936 - يىلى قۇرۇلغان «ئۇيغۇر مەدەنى
ئاقارتىش ئويۇشمىسى» باشقۇرۇشقا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بۇندىن
باشقا ئىگە-چاقىسىز يېتىم بالىلارنى ئويغۇر ئويۇشمىغا يىغىلغان
ئۆشۈر-زاكات، كىشىلەر قىلغان ئىئانە پۇلدىن دەپتەر، قەلەم،
قىشلىق، يازلىق بىر قۇردىن كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىن-
لەپ ئوقۇش شارائىتى يارىتىپ بەرگەن. خەلق يىغىلغان جامائەت سو-
رۇنلىرىدا ئۇزۇلدۇرمەي مائارىپنى تەشۋىق قىلىشقان. مەكتەپ-
لەرنى شەخسەن ئۆزى بېرىپ تەكشۈرۈپ تۇرغان ئىدى.
2 - مەدەنىيەت جەھەتتە: خەلقنى ئويغۇتۇش ۋە ھازىرقى
زاماندىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن 1938 - يىلى زۇنۇن ئىس-
لاموپ تاشكەنتتە ئوقۇغان سەنئەتكارلارنى تەكلىپ قىلىپ،
بازار مەكتەپ ھويلىسىغا سەھنە ياساپ، چاقىلىق تارىخىدا تۇن-
جى قېتىم سەھنىدە ئويۇن قويۇلدى. بۇ ئويۇن كىشىلەردە
ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇردى. شۇ چاغدا سەھنىدە ئېيتىلغان
مۇنداق ناخشىنى كىشىلەر ھازىرغىچە ئېيتىپ كەلمەكتە:

ساق چىشنى سۇندۇرۇپ،
ئالتۇن بىلەن ياساتقان.
كىمنى كۆرسە ھىجايغان،
قۇرۇق سۆلەت بىزدە بار.

دېگەن ناخشا كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلغان. بۇن-
دىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ شەخسەن ئۆزى «ھەسەنباي»
«سېيىت پىردىخون» ناملىق ئىككى كومېدىيە يېزىپ چىقىپ،

نامىيەمىزنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا قويۇلۇپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان ۋە خەلقنىڭ زامانغا بولغان تونۇشىنى ئۆستۈرگەن. تۈرلۈك ئېيتىشماق (لەپەر)، ئومۇمىي خور، دىكلاماتسىيە، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئارقىلىق خەلققە رىئاللىقنى تونۇتۇشقا ئورۇنغان. ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلەپ كومېدىيە، ناخشا - ئۇسسۇلغا شەخسەن ئۆزى رىژىسسورلۇق قىلىپ، كىنوشىلەردىن زامانغا لايىقلىشىشنى تەلەپ قىلغان. كېيىم - كېچەككە تويمايدىغان، ھالىغا باقمايدىغان، ھەشەمەتچى، ياسانچۇق ئاياللارنى تەنقىد قىلىدىغان ئۆزبەكچە «ئاكاجان» («ئەكەجان») دېگەن ناخشىنىڭ تەسىرى ئالاھىدە ياخشى بولغان.

3 - دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە: زۇنۇن ئەلاەوپ ھاكىم بولۇپ كېلىش بىلەنلا چاقىلىقنىڭ سۇ مەنبەسىنىڭ قىسلىقىنى كۆرۈپ، بۇرۇنقى ئۆستەڭلەرنى كېڭەيتىپ چاپتۇرغان ۋە تۇنجى قېتىم كەلگۈن سۈيىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆستىڭى چاپقۇزغان. ئۆستەڭ بويلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك جىرىم تىكىشنى تەشەببۇس قىلغان. يېزىلارنى باغ-ۋارانلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. چاقىلىققا تۇنجى قېتىم كۆزگى بۇغداي ئۇرۇغى ئەكەلدۈرۈپ، كۆزگى بۇغداي تېرىشنى يولغا قويغان. سورتلۇق ئۇرۇق تاللاشنى سىناق قىلىپ ئۇتۇم قازانغان. بۇرۇن بىر كالا قېتىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان بۇ جايدا تۇنجى قېتىم ئىككى كالا قاتىدىغان قوشنى قارا شەھەردىن ئەكەلدۈرۈپ ئومۇملاشتۇرغان. بۇنىڭدا يەر يۇمشاق ۋە چوڭقۇر ھايدالغاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ياخشى بولغان. ياۋا ئوتلار ئۆلۈپ، ئاشلىقنىڭ موبىھىنى مەھ-

سۇلاتى ئاشقان. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ كۆكتات تېرىشىنى تەشەب-
بۇس قىلىپ، قارا شەھەردىن خوتۇنىنىڭ ئۇرۇق - ئوغقانلىرى
ئارقىلىق پەمىدۇر، لازا (چوڭ لازا) چىگسەي ئۇرۇقلىرىنى
ئەكەلدۈرۈپ تېرىتقان. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئازراقتىن كۆدە
(جۇسەي) تېرىشنى قولغا كەلتۈرۈپ ئومۇملاشتۇرغان.

بۇلاردىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تۆمۈر سوقا، ئوما
ئورۇش ماشىنىسى (سالما سېپورۇسكا)، بۇغداي تاسقايدىغان
چوڭ شالچىنى ئەكەلدۈرۈپ ئۆزى ئىشلىتىپ كىشىلەرگە
كۆرسەتكەن ۋە كىشىلەرنى مۇشۇ ئەھلىي ئىشلار ئارقىلىق
ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرۈلگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن
پاتىفۇننى ئەكەلدۈرۈپ (ئۇ چاغدا كىشىلەر بۇنى «روس نەغ-
مىسى» دەپ ئاتىشاتتى) ناخشا ئاڭلىتىپ كىشىلەرنى ھەيران
قالدۇرغان. بۇنىڭ ئىلىم-پەننىڭ سىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەن-
دۈرگەن.

4. خەلق تۇرمۇشى جەھەتتە: يىگىمىسۇدىن چاقىلىققىچە،
چاقىلىقتىن ۋاشەرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆتەڭلەردە قو-
نالغۇ جاي يوق ئىدى. يولۇچىلارغا قومۇش كەپىلەردە يېتىپ،
قىش سوغۇق، ياز ئىسسىق، بوران، يامغۇرلاردا ئىنتايىن
چوڭ قىيىنچىلىق كەلتۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لوپلەڭگەر
بىلەن ئارغان (ھارغان)نىڭ دەرياسىدا كۆۋرۈك يوق كېمە
بىلەن ئۆتەتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇرتتىن ئادەم ئېلىپ
ئارغان، يىكەنبوجۇمال، لوپلەڭگەر، تاتلىق بۇلاق (بۇ يەر-
نىڭ ئەسلى ئىسمى جىنلىق «تاتلىق بۇلاق» دېگەننى زۇنۇن
ئىسلاموپ قويغان» دېن ئىبارەت 4 ئورۇنغا ئاستى تاختايلىق،

كۆركەم قىلىپ قونالغۇ جاي (ھەر بىرىدە 8 ـ 10 ئېغىز
ئۆي بار) بىردىن ئىمارەتخانا سالدۇرۇپ، يولۇچىلارنى كۈتى-
دىغان مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان. ئارغاننىڭ دەرياسى
بىلەن لوپلەڭگەرنىڭ دەرياسىغا ئىككى كۆۋرۈك سالدۇرغان.

يوقىرقىلاردىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ ئۆزىنى پاك تۇتات-
تى. مەسىلەن: بەختى ئاخۇن قاشاڭ، ئەيسا پەرەڭ بىلەن بول-
غان بىرداۋا مەسىلىسى بىلەن 5 دانە تۈلكە پارا ئېلىپ كىر-
گەندە زۇنۇن ئىسلاموپ بۇ پارىنى رەت قىلىپ، تۈلكىنى
ئېلىپ كەلگەن بەختى ئاخۇن قاشاڭنىڭ بوينىغا ئېسىپ سازا-
يى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن داۋالاشقۇچىلار پارا ئېلىپ كى-
رىشكە پېتىنالمىغان. شۇنداقلا بۇرۇن بۇ يەرنىڭ كىشىلىرى
ئەمەلدارلارنى كۆرگەندە، ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ
سالام بېرەتتى. زۇنۇن ئىسلاموپ كوچىدىن ئۆتكەندە يوقرا-
لار ئىشنى تاشلاپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرسا: «ئەگەردە بۇنىڭدىن
كېيىن مۇشۇنداق قىلساڭلا جەرىمانە ئالىمەن. مەن ئەمەلدار
تۆرە ئەمەس. ئاددى بىر خىزمەتچى» دەپ ئاگاھلاندۇراتتى.

6 ـ 7 ـ ئايلاردىكى سۇ قىس بولىدىغان مەزگىلدە باي-
لار، زومىگەرلەر سۇدىن كۆپ پايدىلىنىپ، كەمبەغەللەرنىڭ
زىرائەتلىرىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن
شەھەردىكى موتىۋەر ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنى ھەر بىر
كىشىنىڭ بىر ھەپتە ۋەزىپە ئۆتەش شەرتى بىلەن مىراپ،
كۆكبېشىلارغا يارىدەملەشتۈرۈپ، سۇ باشقۇرۇپ تۇردى. ۋەزىپە-
نى تۈگەتكەن كىشى قايتىپ كېلىپ ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات
قىلغاندىن كېيىن زۇنۇن ئىسلاموپ شەخسەن ئۆزى يېزىغا بې-

رىپ، قىلغان دوكلاتىنىڭ راس-يالغانلىقىنى تەكشۈرۈپ تۇردى،
شۇنداق قىلىپ زۇنۇن ئىسلاموپنىڭ جاپاغا چىداپ خىزمەت
قىلىش، ئىستىلدا ئاددى - ساددا بولۇشى، ئىشلارنى ئادىل
بىر تەرەپ قىلىشى، ئۆزىنى پاك تۇتۇشى نەتىجىسىدە چاقى-
لىقتا يېڭى مائارىپقا ئاساس سېلىندى. دېھقانچىلىق تەرەققىي
قىلدى. يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت بىخلاندى. چاقىلىقنىڭ
تۇنجى تۆركۈم زىيالىيلىرى يېتىشىپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن
زۇنۇن ئىسلاموپ قىسقا ۋاقىت تۇرغان بىلەن ئۇ چاغلاردا
جاھاننى زۇلمەت قاپلىغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ قەلبىدە قاراڭ-
غۇنى يورۇتۇپ ئۆتكەن مىتئورىتتەك مەڭگۈ ساقلىنىپ قالدى.
شۇڭا چاقىلىق خەلقى زۇنۇن ئىسلاموپنى ھازىرمۇ يادقىلىدۇ.
ئەپسۇسكى 1942 - يىلى جاللات شىڭشىسەينىڭ بۇيرۇقى بى-
لەن زۇنۇن ئىسلاموپ ئۈرۈمچىگە يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ، 3
كۈندىن كېيىن چىگىرىدىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. ئۇنىڭ چاقى-
لىقتا تۇغۇلغان قىزى مەريەم زۇنۇن 1955 - يىلىدىن 1958-
يىلىغىچە ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر دادىسىدەك خەلقنى ئاقارتىش
ئۈچۈن ئۈرۈمچى 2 - دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان ئىدى. ئى-
شەنچىلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا زۇنۇن ئىسلاموپ سوۋېت
ئىتتىپاقىغا قايتقاندىن كېيىن بىر پولك ئەسكەرنى باش-
لاپ ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، گېرمانىيە فاشىستلىرىغا قارشى
كۆرەشتە ۋەتەن ئۈچۈن قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان.

گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن ھال سوراش مەسە- لىسى ھەققىدە ئىزاھات:

غۇلامىدىن ئەيسا

لەنجۇ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، بولۇپمۇ ئەيسا، مەم- تىمىن، ماچىڭشىياڭ، قارا شەھەردىكى قورچاق جىرۇڭلۇيجاڭلار چەتئەلگە قېچىش ئۈچۈن كورلىدىن ئۆتتى. بولۇپمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرىنىڭ خورىكى ئۆسۈپ خەلقنى قامال قىلىش، نازارەت ئاستىغا ئېلىش، ھازىر قىزغىنلىپلا خەلقنىڭ بېشىغا بالايى ئايەت ياغدۇرۇشىدەك ۋەھشى ئەلپازىدىن قورقۇپ، 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ بېشىدىلا كورلا، لوپنۇر خەلقلىرى ئۆي ماكانلىرىنى تاشلاپ جاڭگاللارغا قېچىپ كەتتى. بولۇپمۇ پۇش- قاقلاردا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كىچىك كۆلەمدىكى بۇلاش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ تۇردى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى خەلققە ئىشەنمەي نامازشامدىن كېيىن يول يۈرۈشنى مەنئى قىلىپ خەلقنى يۈرەكزادە قىلىۋەتتى. بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىسىدىلا بولۇپ قالغان ئىدى. خەلق قاتتىق تەش- ۋىشكە چۈشتى. 8 - ئاينىڭ باشلىرىدىن تارتىپ 9 - ئاينىڭ ئاياغلىرىغىچە، يەنى 26 - سىنتەبىر شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغىچە خەلقمۇ خاتىرجەم بولالمىدى. گومىنداڭ ئەس- كەرلىرىمۇ ئاچ قالغان بۆرىدەك ئەتراپقا تىمىسقىلاپ، ئەكسى-

يەتچى خورىگى ھەددىدىن ئېشىپ، خۇددى يالماۋۇزدەك ھەد-
دىدىن ئاشتى. بىرئاي مەقتارى جاڭگالدا ماكان تۇتقان خەلق
ھەرجەھەتتىن كۆپ جاپا تارتتى. قېرى ئاجىزلار ۋە ئۇششاق
بالىلار كېسەل بولۇپ كەتتى، خەلقنى بۇ جاپا مۇشەققەتتىن
خالى قىلىشنىڭ بىردىن بىر ئامالى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن
ھال سوراپ، ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپ، قانداق تەلىپى بولسا
قانائەتلەندۇرۇپ، ئاندىن خەلقنى جاڭگالدىن قايتۇرۇپ كېلىش
ئىدى. قۇرچاق ھاكىم ئىمىن داموللا بۇھەقتە كۆپ باشقاتۇر-
دى. ئاخىرى مېنى ۋەكىل قىلىپ كورلىدىكى گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرى بىلەن سۆزلىشىش، خەلقنىڭ جاڭگالدا تارتىۋاتقان
قىيىنچىلىقىنى يەتكۈزۈش، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنىڭ ئالدىنى ئې-
لىش، ئەگەر مال - دۇنياغا تەلەپ قويسىمۇ ئىمكان قەدەر
ھەل قىلىش توغرۇلۇق سۆزلىشىپ كېلىش ھەققىدە تەكلىپ
بەردى. مەن قۇرچاق ھاكىم ئىمىن داموللىنىڭ بۇيرۇقىنى
دەرھال قوبۇل قىلدىم ۋە كورلىغا دەرھال مېڭىشنى ئىزھار قىلدىم.
شۇنداق قىلىپ 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كورلىغا
بېرىپ، توپتوغرا گومىنداڭ يىغىنىغا كىرىپ چەن يىڭجاك بىلەن
كۆرۈشۈپ، ئىمىن داموللىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزۈپ، خەلقنىڭ
ھازىر جاڭگالدا تارتىۋاتقان قىيىنچىلىقىنى ئېنىق ئىزھار قىلىپ.
ئەسكەرلەرنىڭ تىنچ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئىمكانقە-
دەر مەسىلە تۇغۇلماسلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرۇلۇق ھاۋا-
ﻩ قىلدىم. چەن يىڭجاك: «سۆزىڭىز توغرا، لېكىن ھازىر ئەس-
كەرلەرنىڭ تۇرمۇشى بەك قىيىنچىلىق، مائاش بېرىلمىگىلى
بىرقانچە يىل بولدى، يۇۋاش بولۇڭلار، تەرتىپ ساقلاڭلار دېسەك

سۆزىمىز ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدى. گەپنىڭ راستىنى ئېيت-
سام سىلەر ئەسكەرلەردىن ھال سورىغىلار، ئۇلارنىڭ ماددىي قى-
يىنچىلىقىنى قاندۇرۇڭلار، ئاندىن بىز ئەسكەرلەرنى چىڭ تۇ-
تالايمىز، سۆزىمىزمۇ ئۆتىدۇ» دېدى. مەن ماددىي نەرسىلەر
بىلەن ھال سورىساق، مەسىلە چىقماسلىقى، خەلققە بالايى-
ئاپەت كەلمەسلىكتە كاپالەتلىك قىلىسىڭىز، بىز بۇ ئىشنى تېزدىن
ھەل قىلايلى دېدىم. ئىمىن داموللا مەن كورلىغا مېڭىشتىن
بۇرۇن قورچاق دۆلەت قورۇلتىيىدىن بېرىلگەن مېدالنى تاقىۋې-
لىشنى، ئىمكانقەدەر ئۇلارنى ئىنساپقا كەلتۈرۈشنى تاپىلىغان
ئىدى. مەنمۇ شۇ بويىچە ئىش قىلىپ مېدالنى تاقاپ خېلى ئەك-
سىيەتچى كۆرۈنۈش بىلەن باردىم. مەن شۇچاغدا قورچاق نا-
ھىيىلىك سەنيىخۇيىنىڭ يىغىنچاقلىق ۋەزىپىسى بىلەن قورچاق
گومىنداڭ ناھىيىلىك فىرقىسىنىڭ شۇجىچاقلىق ۋەزىپىسىنى
ئۆتەيتتىم. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى شۇ ۋەجىدىن ماڭا بىر ئازتەپتار-
تاتتى-ۋە ھۆرمەت قىلاتتى، مەن چىن يىڭجاڭ بىلەن سۆز-
لەشكەندىن كېيىن دەرھال لوپنۇرغا قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى
ئىمىن داموللا بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئەتىسى 9 - ئاينىڭ
14 - كۈنى قورچاق سەنيىخۇيىنىڭ جىددىي يىغىنىنى چاقىرىپ
500قوي، 100كالا، 50ئات، 50ياماۋ (2500 سەر كۈمۈچ)قاتار-
لىق نەرسىلەرنى 5كۈن ئىچىدە ھازىرلاپ، كورلىغا ئاپىرىپ بې-
رىپ يىڭجۇغا تاپشۇرۇش قارار قىلىندى. بۇنەرسىلەر ناھىيە-
لىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە تېزدىن تەييارلاش تاپشۇرۇل-
دى. ناھىيىلىك سەنيىخۇيىنىڭ ئايدا 2 قېتىم ئېچىلىدىغان يى-
غىنىغا باش ھاكىم تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. ناھىيىنىڭ پۈت-

كۆل مەمۇرىي ئىشلىرىنى سەنيىخۇيىنىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتكۈ-
زۈپ، ئاندىن يەرلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلۇپ ئىجرا قىلىناتتى.
سەنيىخۇيىنىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتمىگەن ھەرقانداق مەسىلىنى
يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىجرا قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. سەنيى-
خۇيىنىڭ ۋەزىپىسى باش ھاكىمنى يوشۇرۇن ئاۋازبىلەن ساي-
لاپ چىقىش، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملىشىش
ۋە ئۇنىڭغا نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ 11 ماد-
دىلىق تىنچلىق بىتىمىنىڭ 5 - ماددىسىدا شۇنداق بەلگىلەن-
گەن. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىمىن داموللا بۇ ئىشقا جىددىي تۇ-
تۇش قىلدى. مىنىڭ ئاقسوپى، چوڭگۆل تەرەپلەرگە بېرىپ
قوي، كالا، ئات، يامبۇ يىغىپ كېلىشكە تەكلىپ بەردى. مەن
دەرھال ئاتلىنىپ 4 - كۈنى 200دىن ئارتۇق قوي، 40نەچچە
كالا، 20نەچچە ئات، 20نەچچە يامبۇ يىغىپ كەلدىم. يامبۇلىنىڭ
بەنشاگى تۇختى لىزۇڭ ماڭا ھەمرا بولدى، قالغىنى قوي، كالا،
ئات، يامبۇ دۆڭچۈتان، كۈنەس، شىمالىي قاتارلىق جايلاردىن
پۈتتى. بۇقوي، كالا، ئاتلارنى كۈنەس ئەتىراپى، يامانيۈۋاقا-
تارلىق جايلاردا بىرقانچەكۈن باقتۇرۇپ، 9 - ئاينىڭ 18 -
كۈنى مەن، تۆمۈر چويجاڭ، خۇجەك باۋجاڭ بىرلىكتە كورلى-
غا ھەيدەپ چىن يىڭجاڭغا تاپشۇردۇق، قورچاق ھاكىم ئىمىن
ۋاھىت بىزنى يامۇلنىڭ ئالدىدا ئۇزۇتۇپ چىققاندا يولداش
غوپۇر ياقۇپمۇ قاتار تۇرغان ئىدى. بۇنەرسىلەرنى كورلىغا ھەي-
دەپ ميڭىشتىن بىركۈن ئاۋال لوپنۇر كۆنچىدىكى 10چە گو-
مىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭمۇ كۆزى قىزىرىپ قىستىن نەرسىلەرنى
ئېلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. لىيپەيجاڭ يامۇلغا كىرىپ ئىمىن دا-

مۇللىغا ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى، لوپنۇردا ۋەقەسادىر قىلماي تىنچ تۇرۇۋاتقانلىقىنى پەش قىلىپ بىسىم ئىشلەتمەكچى بولدى. قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇجاڭى ئەزىمەت ئۇنىڭغا تىلماچلىق قىلدى. يامۇل ئىشخانىسىدا بىر - رىم سائەتلىك سۆھبەتتىن كېيىن، لىپەيجاڭغا 20دانە قوي، 5كالا، 5ئات بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيىسىقتى، بارى-يوقى ئاران 50نەچچە ئەسكەر يەنە قانچىلىك نىمە ئالماقچى؟ خەنزۇلار ئەزەلدىن چاي ئىچمەيدۇ، چاينى كۆرسە بېشى ئاغرىيدۇ. هازىرمۇ شۇنداق.

9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بەش يۇلتۇزلۇق قىزىل بايرىقى 9 - ئاينىڭ ئايىغىدىلا ئىدارە، مەكتەپ، شۇنىڭدەك ھەققەتكە قايتقان گومىنداڭ ئەسكەر خانىلىرىنىڭ دەرۋازىلىرىدا جەۋلان قىلدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرىمۇ سۇغا چۈشكەن موشۇكتەك بولۇپ قالدى. يۇۋاشلاپ كەتتى. ئازاد بولغان خەلقنىڭ قەددى كۆتۈرۈلۈپ قورقماس بولۇپ قالدى. قاچقان خەلقلەر 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن باشلاپ يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. ئىمىن داموللىنىڭ كورلىدىكى كىچىك خوتۇنى مەختۇم خان ئانىسى ھەمراخان بىلەن بالا قېچىپ كېلىپ ئوسمانشاھنىڭ خاداۆكەدىكى ئۆيىدە ئولتۇردى. ئىمىن داموللا ئۇلارنى كۆنچىگە قايتۇرۇپ كېلىپ ئېلىۋېنىڭ قوروسىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا كورلىغا قايتتى، ئىمىن داموللا 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاياغلىرىدا كورلىدىكى كىچىك خوتۇنىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇۋېلىپ،

چەتئەلگە قېچىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، لوپنۇرغا قايتىپ كېلىپ زادىلا كورلىغا بارمىدى. چوڭخوتۇنىنى بۇرۇنلا تىكەنلىككە ماڭدۇرۇۋېتىپ، كىچىك خوتۇنىنى كۆنچىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئېلىيوپىنىڭ قوروسىدا ئولتۇردى. كورلىغا قوي، كالا، ئات ھەيدەپ ماڭغان 5-6 ئادەم ياش يىگىتلەر ئىدى. ئۇلارنى سۈرۈشتە قىلساق ھازىرمۇ ھايات ياشاۋاتقانلىرى باردۇ. ئەمەتخان ھاكىم، قورچاق سەنيەنخۇيىنىڭ ئەزاسى ئىسھاق ھاشىملار ۋە باشقا ھايات يولداشلار يۇقىرقى ۋەقەگە ئەلۋەتتە شاھىدلىق قىلالايدۇ.

1949 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاياغلىرى بىزنىڭ كورلىدىكى چىن يىڭجاڭغا بەرگەن قوي، كالا، ئات، يامبۇلار شۇسانى بويىچە لوپنۇردىكى 75 - پولىك 2 - يىڭۋاڭ ماۋجيەدىگەن (ئازادلىق ئارمىيە) كىشى ئارقىلىق ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇلدى.

قورچاق ھاكىم ئىمىن ۋاھىدى گەرچە ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ چەتئەلگە قاچقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئىنكار قىلىشقا، يوققا چىقىرىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. يولداش غۇپۇر ياقۇپنىڭ ئاتالمىش كۆنچىدىكى 50 نەچچە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن بىر ئاخشاملىق ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ مۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى ئىمىن داموللىنى كورلىغا كەتتى قىلىپ، ئۆز ئالدىغا ھەل قىلغانلىقىغا ئەقلىم زادىلا يەتمەيدۇ. مەن يامۇلنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق تۇرۇپ مۇنداق ئەھۋالنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان ئىكەنمەن. 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يەنى ئازاد بولۇپ 12 كۈندىن كېيىن، لى پەيجاڭغا (50 ئەسكەرگە) 300 قوي، 150 كالا،

50 ئات، 50 يامبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى
خەلقتىن يىغىپ ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئازادلىققا چىققان
خەلقىمىز بۇ نەرسىلەرنى ئاسانلىقچە بەرمەيدۇ. ھەقىقەتتىكە قاي-
تىپ 12 كۈن بولغاندىن كېيىنكى ئەسكەرلەرمۇ ئۇنداق زور-
لۇق قىلىپ، مۇئاۋىن ھاكىمنىڭ يۈزىسىگە تۈكۈرۈپ تۇرۇپ،
مۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى ئېلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدۇ. قورچاق
سەنمىنخۇي، قورچاق گومىنداڭ پارتىيىسى ۋە قورچاق دۆلەتلىك
قورۇلتاي ۋەكىلى قاتارلىق ئەكسىيەتچى مەنسەپلەر 9 - ئاينىڭ
26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كې-
يىنلا تەبىئىي ھالدا ئەمەلدىن قالدى. مەن بىر ئاددىي پۇق-
را بولۇپ قالدىم. لېكىن يولداش غوپۇر ياقۇپنىڭ ماقالىسىدا،
10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مېنى جاڭگالدىن چاقىرتىپ كېلىپ
قورچاق سەنمىنخۇي يىغىلىقى سالاھىيىتىم بىلەن ئەسكەرلەر-
دىن ھال سوراش ئۆمىكىگە قاتنىشىپتىمەن. مەندە ئۇ چاغدا
يىغىلىق نەمىش قىلىدۇ. بۇ مەسىلە يولداش غوپۇر ياقۇپ-
قىمۇ ئايان. يەنە يولداش غوپۇر ياقۇپ ئۆزىنىڭ «ئىمىن
ۋاھىدى لوپنۇردا» دېگەن ماقالىسىدا، 1941 - يىلى 12 -
ئاينىڭ باشلىرىدا ئىمىن ۋاھىدى تىكەنلىككە كېڭەشنىڭ يە-
جاڭى غۇلامدىن ئەيسا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئەزد-
مەت، ئەدلىيە خىزمەتكارى ئەيسا موسالارنى بىللە ئېلىپ كەت-
تى دېيىلگەن. ئازاد بولۇپ ئىككى يېرىم ئايدىن كېيىنمۇ،
يولداش غوپۇر ياقۇپ سەنمىنخۇينىڭ يىغىلىق توننى ماڭا
كەيدۈرۈپ كەلگەن. مېنىڭ يۇرتۇم تىكەنلىك، ئاتا - ئانام
تىكەنلىكتە بولۇپ، كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغانلىقتىن، ئىمىن

ۋاھىدى بىلەن ھەمسەپەر باردىم. ئۇنىڭ بۇرۇنلا قازاقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، پۇرسەت كۈتۈپ قېچىپ كېتىدىغانلىقىنى سەزگەن بولسام، كاللامنى ئېلىۋەتسەمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىر يولدا ماڭماس ئىدىم.

يەنە يولداش غۇپۇر ياقۇپنىڭ «گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ لوپنۇردىكى يولسىزلىقى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدىن باشلايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گومىنداڭ چىرىكلىرى كۆنچى شەھرىنى قورۇقداپ قويغانلىقى، ھەلتىقلىردىن ھەيۋە ئوقلىرىنى ئېتىپ تەھدىت سالغانلىقى، ئىككى - ئۈچيۈز تال ئوق ئېتىلغانلىقى يېزىلغان. بۇ پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، خەلق ئازادلىقىنى قىزغىن تەنتەنە قىلدى. جاڭگاللىۋا قاچقانلار دەرھال قايتىپ كەلدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەھەر قۇرۇقدالمايلا قالماستىن، ئەكسىچە شەھەر بۇرۇنقىدەك ئادەمگە تولدى. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، يەنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇپ 2 كۈندىن كېيىن، «شىنىخى» قارا قۇم، ياماندۇۋا، كۆنچى شەھەر خەلقى، تۇگچىكە خەلقلىرى ئازادلىقنى تەنتەنە قىلىپ، تۇلپارلىرىنى چاپتۇرۇپ ئوغلاق تارتىش بەيگىسى قىلىشتى. ئۇلار ئالدى بىلەن قورچاق ھاكىم ئىمىن داموللىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ ئۇنىڭ رۇخسىتىنى ئالدى. ئىمىن داموللامنى لەنبۇغا كىرىپ ئەسكەر باشلىقى لى پەيجاڭنى ئوغلاق تارتىش مەسىلىسىدىن خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇشقا، ئۇلار شەھەردىن يىراق جايدا ئوينايدى-

غانلىقى، چۈشەنمەسلىك، ئەھۋاللار تۇغۇلۇپ قالماسلىقىنى
ئۇقتۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئوغلاقچىلار ئاخىرىشىن مەزگىلى بەيگىنى ئا-
خىرلاشتۇرۇش مەقسىتى بىلەن ئوغلاقنى ئېلىپ ناھىيىلىك
ھۆكۈمەت بىناسىغا قاراپ ئات سېلىپ شەھەرگە كىرىدۇ.
ئارقىدىن 40 ـ 50 ئاتلىق ئادەم قوغلايدۇ. ئوغلاقنى ئەسلىدە
ئىمىن داموللىغا تاشلىماقچى ئىكەن. بۇنى كۆرگەن ئۆگزىدىكى
گومىنداڭ ئەسكىرىنىڭ كۆزەتچىسى قورقۇپ كېتىپ ئاسمانغا قا-
رىتىپ 3 ـ 4 پاي ئوق چىقىرىدۇ. ئىمىن داموللا ئۆزى
چىقىپ خەلقنى تارقىتىۋېتىپ، ئەسكەرلەرگە چۈشەنچە بېرىپ
ۋەقە تۇغۇلۇشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ ئوق
چىقىرىشى مانا مۇشۇ سەۋەبتىن بولغان.

ئەمدى قورچاق ساقچى باشلىقى ئەزىمەت بىلەن ئەس-
كەرلەر مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، قورچاق ساقچىدا 20 ـ 30
قوراللىق ساقچى بار بولۇپ، ئۇنىڭ جۇيجاڭى ئەزىمەت،
خەنزۇچە سۆزگە ئۇستا. قابىل ئادەم ئىدى. ئەسكەر باشلىق-
لىرى بىلەن ئىناق ۋە مادارا قىلىپ ئۆتەتتى. ئۇ ئەسكەرلەرنىڭ
چىشىغا تېگىپ قويۇشتىن، ئۆزىنى ئەسكەرلەرگە دۈشمەن
قىلىپ قويۇشتىن ساقلىناتتى. لى پەيجاڭ ئەزىمەت جۇجاڭنى
«سىڭكۇ» دەپ تىللىدى. تەرجىمانلىقتا سالاي دېسەم ئۇنى-
مىدى، دېگەن سۆزلەر ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن ئەمەس. لى
پەيجاڭ كۆپىنچە چاغلاردا قورچاق ساقچىدا ئەزىمەت بىلەن
دائىم بىللە بولاتتى، بۇلار بىر ـ بىرىنى چايغا (زىياپەتكە)
چاقىرىشىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ خېجىڭدىكى چاڭ تۇەنجاڭ قارا
شەھەرگە كېلىپ 128 ـ لۈينىڭ قاچاق لۈيجاڭى جۇڭ زۇيىڭ-

نىڭ ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، گېنېرال تاۋسىيۇنىڭ بىۋا-
ۋاستە قوماندانلىقىنى قوبۇل قىلىپ، ھەقىقەتكە قايتقان ئەس-
كەرلەرنى قاتتىق تېزگىنلىدى. قارا شەھەر، بۈگۈر، چاقىلىق
قاتارلىق جايلاردا بۇلاڭ - تالاڭ قانلىق ۋەقە تۇغۇلغان
بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىكى 332 - تۇەننىڭ كورلىدىكى
2 - يىڭى ۋە لوپنۇردىكى 50 نەچچە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى
ئاساسىي جەھەتتىن تىنچ ئۆتتى. بۇمۇ ئالدىن تەدبىر قوللى-
نىپ، ئۇلاردىن ھال سوراپ، بۇلاڭچىلىقنىڭ ئالدى ئېلىنغان-
لىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. كورلىدىكى ئەسكەر-
لەردىن لوپنۇرلۇقلار ھال سورىغاندىن كېيىن، كورلىدىمۇ
بىزگە ئوخشاش قوي، كالا، ئات، يامبۇ قاتارلىق ماددىي
نەرسىلەر بىلەن 2-يىڭ چېڭيىڭجاڭ قىسمىدىن ھال سورىغان.
نەتىجىدە ئەسكەرلەر قوي، كالا، ئات، يامبۇغا كۆمۈلۈپ
كېتىپ، يامان غەرەزدىن يالتايغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن
بۇ نەرسىلەرنى ئاز'دلىق ئارمىيە قايتۇرغۇزۇپ بەردى.

ماقالىدە يەنە باقى ھاجىم باشلىق 10 دەك ياشانغان
جامائەتلەر قۇربان ھېيت نامىزى ئۆتەش ئۈچۈن كەلگەنلىكى،
جامائەت توپلىشىپ شەھەر مەسچىتىدە ناماز ئۆتەشكە بول-
مايدىغانلىقى، ۋەزىيەتنىڭ بەك جىددىيلىكى، شەھەر مەسچى-
تىدە توپلىشىپ ناماز ئوقۇشنىڭ مۇۋاپىق ئەمەسلىكى ھەققىدە
جىق توختالغان. ماقالىنىڭ بېشىدا شەھەر خەلقىنى قاچۇ-
رۇۋېتىپ، شەھەرنى قۇرۇقداپ قويدۇق دېيىلگەن. ئەمەلىيەت
ئۇنداق ئەمەس. بۇ ئەھۋال ماڭا ھازىرقىدەك ئايان. 9 -
ئاينىڭ 4 - 5 - كۈنلىرى شەھەر تىپتىنچ بولۇپ، پۈتۈن

خەلق ئالدىقاچان قايتىپ كېلىپ ئۆز ئۆيلىرىدە خاتىرجەم ياشاۋاتقان ۋاقىت ئىدى. بىرمۇ ئادەم جاڭگالدا قالمىغان. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (ئازادلىقتىن كېيىن) ئوسمان شاڭيىنىڭ ھايداقچىلىقى بىلەن جاڭگالدا ياتقان خەلقلەر تامام قايتۇرۇپ كېلىنگەن. قۇربان نامىزىنى ئوقۇيالمىغۇدەك ئۇنداق قورقۇنۇچلۇق ۋەزىيەت ئاللىبۇرۇن ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىمۇ يوۋاشلاپ قالغان چاغلار ئىدى. قۇربان ھېيت نامىزى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چوڭ مەسچىتتە تەنتەنىلىك ئوقۇلدى. پۈتۈن شەھەر خەلقى مەسچىتكە سىغماي قالدى. قۇرچاق ھاكىم ئىمىن داموللىمۇ ئۆتۈكىگە يالغان مەيسە تارتىۋېلىپ قۇربان ھېيتنى جامائەت بىلەن بىللە ئوقۇدى. مەنمۇ نامازغا داخىل بولدۇم. ئىشنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك.

ئۇيغۇر تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى:
تاھىر ئەھمىدى، غۇلامىدىن ئەيسا،
ئابلاسايىت، ئەزىز سابىت، ئاۋۇت روزى،
پەيزۇللا ھوشۇر، موللاخۇن روزى.

مەسئۇل تەھرىر: موللاخۇن روزى